

Державний вищий навчальний заклад
«Запорізький національний університет»
Міністерства освіти і науки України

Л.Г. Удовика,

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Навчальний посібник
для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня
«бакалавр» напрямку підготовки
«Правознавство» Ч.1.

Запоріжжя

2016

УДК 340.01(075.8)

ББК Х9(4/8)я73

У 313

Удовика Л.Г. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник / Л.Г. Удовика, Ч.1. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2013. – 130с.

Навчальний посібник підготовлений відповідно до навчальної програми з курсу історія вчень про державу і право для юридичних вищих навчальних закладів України. Навчальний посібник підготовлено з урахуванням конкретно-історичного матеріалу, застосуванням «портретного методу» та презентаційного матеріалу лекції. Посібник містить питання, завдання й тести для самоконтролю, предметний та іменний покажчик, що сприятиме ґрунтовному рівню засвоєння знань студентами.

Рекомендовано студентам юридичних спеціальностей та студентам факультетів політології вищих навчальних закладів, аспірантам для підвищення якості і рівня знань та викладачам для використання матеріалів у проведенні поточного й підсумкового контролю з курсу історія вчень про державу і право.

Рецензент *Т.О. Коломоєць*

Відповідальний за випуск *Л.Г. Удовика*

ПЕРЕДМОВА

Історія вчень про державу і право як наука й навчальна дисципліна відображає тисячолітні духовні пошуки, теоретичні надбання і альтернативи напрямів вирішення проблем державо- й правотворення, суспільного устрою в цілому. Історія вчень про державу і право є не лише надзвичайно пізнавальною наукою, а й практичною, оскільки допомагає вирішувати найбільш гострі й болючі питання сьогодення у процесі розбудови громадянського суспільства й правової держави в Україні.

За трьохтисячолітній період розвитку світової державницької і правової думки у її межах окреслилися ключові проблеми й основні цінності, які або гармонічно поєднувалися або ж конфліктували, періодично змінюючи один одного. Серед них слід зазначити: збереження розумного порядку, встановленого вищими силами, справедливість, добро, благополуччя, безпеку, порядок, дотримання норм, рівність, свободу, загальне благо, благо особи, національний інтерес, класовий інтерес, державницький інтерес, демократію, прогрес та ін.. Та лише окремі із цих цінностей визнавалися постійно. До того ж тлумачилися вони по-різному. Якщо загальне благо можна назвати вічною цінністю, то благо, інтерес особи як самоцінної істоти виникає разом із індивідуалізмом в епоху Відродження. Саме відтоді ця цінність набуває все більшої значущості і визнання. Концепції національного, класового інтересу виникають у період формування національних держав та у зв'язку із загостренням соціальних протиріч капіталізму. Прикладом може слугувати й поняття демократії, яке протягом тривалого часу, аж до початку ХХ ст. розглядалася як форма правління, до того ж – недосконала. З часом демократія отримує не лише визнання в якості форми правління, а й набуває характеру самодостатньої цінності, критерію оцінки державної і політичної системи.

Вищезазначене є свідченням того, що цінності та їх ієрархія змінюються з часом. Саме тому принципово важливим є історичний підхід, тобто вміння розглядати ту чи іншу політичну концепцію у відповідності до того часу, коли вона сформувалася й утвердилася, щоб зрозуміти її здобутки і недоліки, можливість використання в сучасних умовах.

Вивчення курсу ґрунтується на здобутках як відомих світових, так і вітчизняних фахівців, таких як Т.Г.Андусяк, Г.Г. Демиденко, Н. М. Крестовська, О.Е.Лейст, О.М.Литвинов, О.В.Мартишин, М.І. Мірошніченко, В.І. Мірошніченко, О.М.Мироненко, В.С.Нерсисянц, В.В. Орленко, О.В. Петришин, Н.С.Прозорова, О.Ф.Скакун, О.Ф. Цвіркун, В.М.Тихонов, Г.І.Трофанчук, Ф.П. Шульженко, та ін..

Мета і завдання курсу “Історія вчень про державу і право” - сприяти студентам, майбутнім юристам, збагатити свій інтелектуально-творчий потенціал знаннями: а) на понятійному рівні – основних правових уявлень, понять, ідей, концепцій, теорій; б) на фундаментальному рівні – осягнути зміст історії вчень про державу і права, її сутність, предмет, особливості та засвоїти загальні закономірності розвитку правової і державницької думки; в) на практично-творчому рівні – зорієнтувати студентів на формування у них творчо-конструктивного мислення, навичок уважного ставлення до змісту понять і категорій, якими їм доведеться оперувати у процесі навчання і практичної діяльності.

Посібник покликаний допомогти студентам отримати й закріпити одержані знання, виявити свої творчі здібності та перевірити якість засвоєння відповідної теми курсу шляхом роботи з тестами, на основі їхньої самостійної роботи з основною та додатковою літературою, документами, джерелами.

У першій частині посібнику викладено всесвітню історію вчень про державу і право – основні політико-правові вчення Стародавнього Сходу, Греції, Риму, Середньовіччя та Відродження.

Навчальний посібник підготовлено з урахуванням конкретно-історичного матеріалу, застосуванням «портретного методу» та презентаційного матеріалу лекції. Посібник містить питання, завдання й тести для самоконтролю, предметний та іменний покажчик, що сприятиме ґрунтовному рівню засвоєння знань студентами.

Навчальний матеріал, представлений у посібнику узгоджується із лекційним матеріалом, поданим у вигляді презентацій, що сприяє більш ґрунтовному засвоєнню знань студентами.

Рекомендовано студентам юридичних спеціальностей та студентам факультетів політології вищих навчальних закладів, аспірантам для підвищення якості і рівня знань та викладачам для використання матеріалів у проведенні поточного й підсумкового контролю з курсу історія вчень про державу і право.

Історія - скарбниця наших діянь,
свідок минулого, приклад
і повчання для сьогодення,
застереження для майбутнього.
М. Сервантес

Тема 1

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Завдання і значення курсу історії вчень про державу і право.
2. Предмет історії вчень про державу і право.
3. Методологія історії вчень про державу і право.
4. Функції історії вчень про державу і право.
5. Періодизація історії вчень про державу і право.

Висновки.

Питання для самоконтролю.

Завдання для самоконтролю.

Список використаних джерел.

Основні поняття: історія вчень про державу і право, вчення, ідея, концепція, методологія, теорія, діалектичний метод, метафізичний метод, синергетичний метод, принцип історизму, принцип об'єктивності, .

1.Завдання і значення курсу історії вчень про державу і право

Історія вчень про право і державу — є складовою частиною правової культури людства, оскільки вмістила в себе величезний політико-правовий досвід минулого, підсумки дослідження права, держави, політики, законодавства, проблеми прав людини.

Завданням цієї дисципліни полягає у ознайомленні студентів із основними концепціями, теоріями, ідеями про право і державу, що мають найбільш істотне значення у розвитку людської цивілізації, продовжують впливати на сучасний державно-правовий розвиток. Ознайомлення і вивчення цих теорій сприяє формуванню у майбутніх юристів цілісного погляду на право і державу, органічно розвиває юридичне мислення і світогляд.

Політико-правові теорії в найбільш розробленому, закінченому вигляді часто називають «вченнями». **Вчення** — сукупність ідей, концепцій, доктрин, теоретичних положень якої-небудь галузі знань; система поглядів якого-небудь ученого чи мислителя. **Ідея** (грец. idea) — концентрований вираз нового рішення чи способу, шляху до вирішення якої-небудь проблеми, її трактування. **Концепція** (від лат. conceptia — розуміння, система) — формула вираження основної установки вчення, керуючий теоретичний принцип рішення якої-небудь загальної теорії.

Поняття «державно-правові вчення» ґрунтуються на тісному взаємозв'язку проблем держави і права, що не означає другорядності права. У значній частині вчень на першому місці стоять саме проблеми права. Вони по-новому вийшли на перший план в Нові часи — часи становлення громадянського суспільства і тих вчень, які обґрунтовували юридичну рівність людей, їх права і свободи, відводячи державі роль гаранта цих прав і свобод (Дж. Локк, І. Кант, Р. Ієрінг та ін.). Разом з тим, в історії було немало вчень, що приділяли великої уваги проблемам політики і держави (Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс а ін.).

У системі юридичних наук і юридичної освіти історія вчень про право і державу є самостійною науковою і навчальною дисципліною, історичною і теоретичною одночасно. Цим вона відрізняється від історії і теорії права і держави як різних, хоча і споріднених,

взаємозалежних дисциплін. На відміну від них вона вивчає не історію політико-правових інститутів, законодавств чи теорію держави і права, а історію їх теоретичного пізнання, історію розвитку політико-правової думки.

Історія вчень про державу і право дає змогу зрозуміти важливість і значення держави і права в духовних надбаннях людства на різних етапах його розвитку, побачити постійну роботу людської думки над пошуками найоптимальніших форм організації державно-правового буття людства.

Вивчення історії вчень про право і державу є **досі актуальним оскільки**, вони тією чи іншою мірою пов'язані із сучасними проблемами державотворення та праворозуміння. Мислителями минулого вже давно знайдені концептуальні, а часто й альтернативні рішення багатьох проблем права, суспільства, політики, і їх теоретичні положення. Так, вже вчення давньогрецьких філософів були спрямовані на пошуки найкращої форми державного правління, проблем виникнення держави і права. Безперечна й очевидна актуальність висновків Цицерона про принципи справедливого врядування, міркувань Фоми Аквінського про класифікацію законів, вчення про суверенітет Жанна Бодена, про зв'язок права, моралі й етики у філософії Іммануїла Канта, Григорія Сковороди і т.д. Політико-правова думка завжди була спрямована на з'ясування генези, суті, закономірностей, тенденцій і перспектив розвитку права, держави, суспільства.

Завдання даного курсу — формування у студентів уявлень і поглядів про державу, право, інші державно-правові явища; кристалізація їх основних рис, ознак, властивостей, принципів, з'ясування особливостей практичного втілення загальнотеоретичних уявлень по державу і право у відповідних умовах, їх актуальності й значущості в сучасних умовах.

2. Предмет історії вчень про державу і право

Для визначення предмету дослідження будь-якої науки необхідно знати відповідь на питання: що вивчає дана наука?

У найбільш загальному вигляді можна сказати, що така самостійна юридична наукова дисципліна, як історія державних і правових вчень, вивчає державні та правові теорії минулого, взяті в їхньому генезисі, історичному розвитку і зв'язку з сучасністю. Неможливо не згадати та не погодитись із думкою провідних вчених із дисципліни про юридичний підхід до історії політичної та правової думки надзвичайно важливий для з'ясування самої суті предмету цієї науки. Наприклад, зрозуміло, що з позицій політології історія попередньої політичної думки буде виглядати і вивчатися інакше, ніж в юридичній науці, що зумовлено предметним окресленням самої політології, її предметом та методом, цілями та завданнями цієї науки, напрямками та аспектами зв'язку сучасної політології з політичною думкою минулого. Історія такої політологічне орієнтованої думки буде певною політологічною ретроспекцією, за межами предмета якої залишиться історія правових вчень, якщо не вся повністю, то у своїй головній частині. Це зумовлено тим, що юридична наука і політологія вивчають різні аспекти політичних явищ. Юридична наука в цілому вивчає політичні явища в їхньому необхідному взаємозв'язку з правовими, і саме цей зв'язок, тобто внутрішня єдність, є істотним аспектом предмета юридичної науки. Причина ж взаємопов'язаності "політичного" і "правового" полягає у тому, що політичне у своїй суті, змістовому розвитку і загально-значимому для суспільства оформленні (а це, в свою чергу, можливе тільки за допомогою права) є державне. Тим не менше поняття "політичне" та "державне" не співпадають. Уявлення про їхнє співвідношення різне в різні епохи і у різних авторів.

Предметом історії вчень про державу і право є ідеї і вчення мислителів і філософів, які стосуються держави, її суті, форми та бажаної організації і, відповідно, права, закону, законодавства, проблеми розвитку прав людини. Об'єктом наукового вивчення історії вчень про державу та право є ідеї, концепції, погляди, які сформувались у той чи інший період щодо держави та права.

Отже, предметом історії вчень про державу і право є історія виникнення і розвитку вчень, поглядів, концепцій, теорій щодо виникнення, ролі, значення та ідеальної форми держави, а також вчень і теорій про право, закони, законодавство, їх суть і призначення, окремі державно-правові інститути, про місце особи у державі.

3. Методологія історії вчень про державу і право

Історія вчень про державу і право належить до соціально-гуманітарних наук, які послуговуються широким спектром методів вивчення, що у сукупності формують **методологію** (грец. *methodos* — спосіб пізнання і *logos* — вчення) — систему дослідження об'єкта пізнання.

Методи, що використовуються при вивченні історії вчень про державу і право, можна поділити на загальні, загальнонаукові та спеціальні.

До загальнонаукових належать:

- **діалектичний** (грец. *dialektike* — ведення бесіди) методів, який орієнтує на пізнання явищ суспільного життя у процесі його розвитку, виникнення суперечностей, єдності та боротьби протилежностей. Він спрямовує суб'єкта пізнання на розгляд певних об'єктів (державно-правових феноменів, концепцій, ідей, думок) у постійному взаємозв'язку між собою та з різноманітними явищами людського буття;

- **гносеологічний** (грец. *gnosis* — пізнання і *logos* — вчення) принципу, що дає змогу розглядати предмет з точки зору того, якою мірою пізнання потенціалу державно-правової думки, розвитку політичних і правових інститутів є процесом, що уможлиблює усвідомлення ролі держави і права в розвитку людства, опанування механізмів державно-правового вдосконалення суспільства. Завдяки такому підходу різні напрями державно-правової думки постають як певні етапи процесу пізнання, наближення до розуміння істинної природи суспільних феноменів;

- **принцип історизму** — універсальний метод соціального пізнання, який передбачає вивчення знань, надбаних людством, у їх послідовно-часовому розвитку; виявлення зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього; дослідження суспільних явищ, усього історичного процесу людської діяльності на основі об'єктивних закономірностей, єдності історичного й логічного. Для історії вчень про державу і право історизм відкриває широкі можливості щодо виявлення характеру минулого, ознак сьогодення та тенденцій майбутнього в соціальній пам'яті людства, здатності особистості до постійного самопізнання та раціональної діяльності. Поєднуючи минуле і сьогодення, історичний метод дає змогу розкрити закони історичної спадкоємності через всебічне висвітлення дихотомічних (грец. *dicha* — на дві частини і *tome* — переріз) понять «традиція» і «сучасність»;

- **порівняльно-історичний метод** — зіставлення поглядів мислителів різних епох і народів на розвиток певних державно-правових явищ та інститутів, таких як влада, держава, демократія, з метою виявлення спільних та специфічних ознак. Порівняльно-історичний метод дає змогу здійснювати узагальнення минулого досвіду, осмислення соціально-історичного процесу за різних географічних, політичних умов суспільного розвитку; виявляти особливості етапів і періодів історії людства; адекватно розуміти закони, що скеровують суспільно-політичні явища та процеси, сприяють формуванню світогляду, свідомості й політичної культури громадян;

Спеціальними методами є:

- **соціально-юридичний метод**, який передбачає виявлення соціальної обумовленості теоретичних підходів мислителів різних часів, а також дає можливість виявити зовнішні ознаки державно-правових явищ суспільного життя, з'ясувати характер відношення між державою і суспільством;

- **ціннісний метод**, спрямований на з'ясування значення певних явищ для суспільства й особистості, на їхнє оцінювання з погляду свободи, справедливості, демократії, поваги до

прав і свобод людини. Цей підхід орієнтує на розроблення певного ідеалу. Застосовуючи його, слід пам'ятати про небезпеку надмірної ідеалізації дійсності, можливого відриву від конкретних реалій суспільного життя. Однак за органічного поєднання з іншими методами ціннісний підхід надає державно-правовому розвитку етичного, людського виміру;

- у сучасних державно-правових дослідженнях широко застосовують **антропологічний** (грец. anthropos — людина і logos — вчення) метод, який передбачає обумовленість держави і права природою людини як родової істоти з усіма її потребами і проблемами. Цей підхід сприяє виявленню ірраціональних, інстинктивних, біологічних та інших мотивів поведінки людей, обумовлених людською природою. Звернення до людини особливо характерне для вчень XX ст.;

- порівняльно-правовий застосовується для зіставлення юридичних понять, явищ та процесів державно-правового життя суспільства й виявлення в них спільних і відмінних рис.

У сучасних посібниках і підручниках під **методами історії вчень про державу і право** розуміють сукупність логічних засобів і прийомів, конкретних способів пізнання закономірностей виникнення та розвитку вчень про державу і право, їх тлумачення й оцінки, способи та форми вираження співвідношення конкретної державно-правової теорії з реальною дійсністю.

4. Функції історії вчень про державу і право

Сутність, зміст і призначення історії вчень про державу і право виражені у функціях, які визначаються особливостями її предмета. Можна виділити такі функції:

пізнавальна функція виражається в пізнанні та поясненні різних політико-правових доктрин, вчень на всіх історичних етапах розвитку держави у світі та в Україні;

евристична функція полягає в тому, що історія вчень про державу і право, спираючись на отримані знання та вивчаючи розвиток теорій і доктрин в нових історичних умовах, відкриває нові тенденції, особливості та закономірності генезису державно-правовому житті суспільства;

прогностична функція виражена тим, що історія вчень про державу і право визначаючи стійкі тенденції в розвитку досліджуваних нею явищ, дозволяє висувати наукові гіпотези щодо розвитку державно-правових інститутів в майбутньому;

комунікативна – сприяє якісному розвитку юридичних знань, забезпечуючи фактичними, науково обґрунтованим матеріалом інші правові дисципліни;

світоглядна функція впливає на формування правосвідомості, правової та політичної культури;

виховна функція обумовлена тим, що, вивчаючи найважливіші історико-політичні погляди на всіх історичних етапах розвитку суспільства, вона викликає повагу до історичних традицій свого народу, виховує почуття національної свідомості, повагу до українського народу, представники якого зробили гідний внесок у розвиток вчення про державу і право.

5. Періодизація історії вчень про державу і право

Існують різні підходи до періодизації історії вчень про державу і право, одні є прихильниками формаційного (в основі – вчення про суспільно-економічні формації), а інші класичного підходу (за поділом загальної історії). Пропонуємо розглянути більш повну періодизацію історії вчень про державу і прав, яка поєднує вищезазначені підходи.

Період **Стародавнього світу** (початок приблизно. 5 тис. років тому). Зароджувалися держави, міфологічні ідеї, вперше пояснюють світопорядок. Вони відрізнялися своєрідністю. Наприклад, індійська думка більш релігійна, а китайська -

раціоналістична, хоча обидві містять патерналістські уявлення про владу: мета держави - загальне благо, цар - батько підданих, відповідальний перед богами. Стародавні греки вели пошуки досконалого політичного правління, класифікували джерела права. Стародавній Рим вніс видатний внесок в області приватного права.

Середньовіччя (V - поч. XVII ст.). В Європі на розвиток держави і права значно вплинуло християнство як офіційна ідеологія, з її принципами людинолюбства, добродійності, смиренності. Найважливіша проблема - співвідношення духовної та світської влади. На Сході поряд з традиційними поглядами розвиток отримав аристотелізм (особливо в арабському світі), виник іслам, що йшов з ідеї нероздільності релігійної та світської влади, неподільності релігії і права.

Відродження і Реформація (XIV-XVI ст.) - підготував ґрунт для буржуазних революцій і ідей Просвітництва. Інтерес до спадщини античності допоміг подолати панування релігії, розвинув світогляд, назване гуманізмом, тому у фокусі уваги опинився природна людина. Розвивається індивідуалізм, науковий раціоналізм, посилюється світська держава. Офіційна християнська доктрина зазнала протестантської і наукової критики.

Епоха буржуазних революцій і вільної конкуренції (кін. XVI - сер. XIX ст.) Відкрилася визвольним рухом в Нідерландах (кін. XVI в.), Продовжилася в Англії, США, Франції. Революції були підготовлені ідеями мислителів Відродження, Реформації, супроводжувалися ідеями Просвітництва (XVIII в.) З його переконаністю у всесилля розуму, концепціями народного суверенітету і «освічених монархів». Лібералізм став одним з визначальних світоглядів США і Європи. Суспільні явища і права громадян розглядаються з точки зору свободи і формальної рівності перед законом. Одночасно активізуються консервативні, революційні, соціалістичні вчення.

Епоха імперіалізму, війн і соціалістичних революцій (кінець XIX - перша пол. XX ст.). У конституційній сфері тривало твердження політичного лібералізму. Але віра в соціальний прогрес на основі капіталізму була підірвана кризами надвиробництва і 1-ї світової війною 1914 - 1918 рр.. Здійснилася соціалістична революція в Росії, потім склався тоталітарний режим. У ряді країн переміг фашизм. Надії на еволюційний розвиток цивілізації, перемога демократії були серйозно підірвані. В умовах глибокої кризи правлячі режими привели світ до 2-ї світової війни.

Післявоєнна епоха (з 1945 р.) Протистояння соціалізму і капіталізму, «холодна війна», погроза ядерної зброї спонукали до пошуків форм мирного співіснування. Теорії конвергенції світових систем, політичного плюралізму, прав людини, соціальної держави наблизили кризу і капіталізму, і соціалізму. Посилення державного регулювання суспільних процесів зумовило зближення політико-правових ідеологій. Ліберали визнали роль держави, а консерватори - прогресу. Соціалісти прийшли до реформізму, сприйнявши деякі ліберальні ідеї. Жорсткий позитивізм (легізм) пом'якшується соціологічним позитивізмом. Прихильники природно-правової теорії надають більше значення державним звичаями. Національно-визвольна боротьба змусила визнати права народів, значення традицій, що активізувало юридичну антропологію.

Сучасна епоха також акумулює інтелектуальний потенціал, осмислюючи в нових умовах ідеї минулого. Вона відкривається з кінця 80-х рр.. актуалізацією питань геополітичного перебудови світу, Європи, глобальних проблем, прав людини і прав народів. Перебудова і розпад СРСР, а з ним і системи соціалізму, процеси в пострадянських республіках, у Східній Європі привели до переосмислення проблем демократії, співвідношення суверенітету держав і міжнародного права. Події 11 вересня 2001 р. в США показали посилення тероризму, розкол світового співтовариства у відношенні до проблем розвитку та глобалізації. Розвивалися, з одного боку, концепції про неминучу ворожнечі цивілізацій, новому переділі сфер впливу, з іншого, про торжество розуму і співробітництва держав і народів. Війна США та Великобританії 2003 р. в Іраку розкрила нові грані існування світової гегемонії США.

Висновки:

Історія вчень про державу і право як наука й навчальна дисципліна відображає тисячолітні пошуки, теоретичні надбання і альтернативи напрямів вирішення проблем державо й право творення, суспільного устрою в цілому. Історія вчень про державу і право є не лише надзвичайно пізнавальною наукою, а й практичною, оскільки допомагає вирішувати найбільш гострі питання сьогодення у процесі розбудови громадянського суспільства й правової держави в Україні.

Історія вчень про державу і право сприяє формуванню у студентів цілісного погляду на право і державу, органічно продовжує і розвиває юридичне мислення і світогляд.

Питання для самоконтролю:

1. Сформулюйте об'єкт і предмет курсу «Історії вчень про державу і право».
2. Розкрийте спеціальні методи вивчення «Історії вчень про державу і право».
3. Які основні функції розкривають сутність, зміст і призначення «Історії вчень про державу і право»?
4. Які існують підходи щодо періодизації «Історії вчень про державу і право»?
5. Розкрийте основні риси, які притаманні сучасному періоду розвитку вчень про державу і право.
6. Охарактеризуйте місце і роль Історії вчень про державу і право в системі суспільних і юридичних наук.

Завдання для самоконтролю:

1. Порівняйте історію вчень про державу і право із загальною теорією держави і права, філософією права та історією.
2. Наведіть приклади мислителів кожного періоду використовуючи періодизацію історії вчень про державу і право.
3. Розкрийте терміни: історія вчень про державу і право, вчення, ідея, концепція, методологія, гносеологічний метод, діалектичний метод, принцип історизму, антропологія.

Список використаних джерел:

1. Андрусак Т.Г., Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 255 с.
2. Історія вчень про державу і право : Підручник / За ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – С. 7 – 12.
3. История политических и правовых учений : Учебник для вузов / Под общ. ред. проф. О.В. Мартышина. – М.: Норма, 2006. – С.1 - 23.
4. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право : Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – С.5 – 21.
5. Орленко В.В. Історія вчень про державу та право: Посіб. Для підготов. До іспитів. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 204 с.
6. Трофанчук Г.І. Історія вчень про державу та право: Навч. посіб. – К.: Магістр – XXI сторіччя, 2005. – С.3 – 28.

Тема 2

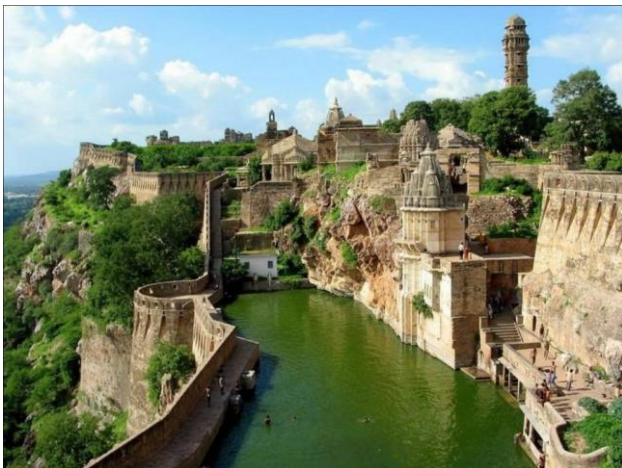
ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Становлення державно-правових поглядів у стародавньому світі. Загальні риси релігійно-міфологічних уявлень про державу і право в країнах Стародавнього Сходу.
 2. Особливості державно-правової думки Близького і Середнього Сходу, стародавнього Єгипту.
 3. Державно-правова думка стародавньої Індії. Державно-правові ідеї брахманізму. Веди. Упанішади. Правова пам'ятка – Закони Ману.
 4. Державно-правові ідеї раннього буддизму. Вплив буддизму на державу, право, законодавство. Уявлення про природний характер законів. Світські ідеї в державно-правовій думці. Трактат Артхашастра.
 5. Державно-правова думка стародавнього Китаю. Вчення Конфуція про людину і державу.
 6. Концепція права і держави Мо-цзи і його ідеї про рівність усіх людей. Даосизм. Держава і закон у поглядах китайських легістів. «Фадзя».
- Висновки.
Питання для самоконтролю.
Завдання для самоконтролю.
Список використаних джерел.

Основні поняття: релігійно-міфологічні уявлення, теократична східна деспотія, брахмани, «Рігведа», дхарма, «Веди», «Упанішади», дао, буддизм, «Закони Ману», «Артхашастра», легісти, «Фадзя», даосизм.

1. Становлення державно-правових поглядів у стародавньому світі. Загальні риси релігійно-міфологічних уявлень про державу і право в країнах Стародавнього Сходу.

Період від самих перших відомостей про історичні події (III-II тисячоліття до н. е.) до (умовно) VI ст. н.е. прийнято відносити до Стародавнього світу. Це був час поступового переходу від родового ладу до державного, формування перших політичних систем, які часом мали досить складний характер. Осмислення цих процесів призвело до зародження політичної думки. Спочатку вона носила несамостійний характер, зачатки політичних ідей включалися в загальний звід релігійних і міфологічних відомостей, що містив всю суму знань і легенд, що служили духовною їжею стародавньої людини. Право ще не виділилося з єдиної системи соціального регулювання, а зачатки державної організації - з товариства.

До середини I тисячоліття до н. е. історія не знає спеціальних політичних чи правових трактатів. Але це не означає, що був відсутній політичний світогляд. Навпаки, він був дуже чітким і стійким. Деякі дослідники говорять, що політична та правова думка того часу носила застиглий, заморожений характер, тому що вона втілювалася не в літературних джерелах, а в звичаях, традиціях, інститутах стародавнього суспільства. Саме це надавало їй особливу міцність. Суспільство ще представляло

собою частину природи і ні в якому разі не протиставлялося їй у свідомості людей. Порядок громадського життя здавався настільки ж природним і незмінним, як і життя природи. Старовинні люди знали два види обґрунтування розумності існуючих настанов: божественну волю і давність, традицію, мудрість предків, передавали із століття в століття природні і єдино можливі норми співжиття. Правила поведінки, в тому числі і правові, представлялися вічними і нерукотворним. Звідси повільність, поступовість змін, визначала консерватизм древнього світогляду. Таке ставлення до права та інших громадських засад залишалося непорушним і в Середні століття. Істина, справедливість, мудрість асоціювалися з традицією, старовиною.

Такі уявлення, що знайшли вираження в міфі про чотири століття: золотом, срібному, бронзовому і залізному, характерні для більшості древніх народів як на Сході (Індія), так і на Заході (Греція). Можна припустити, що цей погляд на еволюцію з'явився своєрідним відображенням конфліктного і болісного процесу утворення держави.

Характерною рисою політичної думки давнини було також поглинання особистості суспільством. Особистість розглядалася не як самостійна цінність, автономна одиниця, а як частка органічного цілого – суспільства, держави. Життя людини від початку до кінця регламентувалася звичаями, і будь-яка спроба самоствердження і відокремлення каралася. Індивідуалізм, уявлення про свободу або природжених і невідчужуваних правах були чужі свідомості стародавньої людини.

Незважаючи на міфологічну на перших порах форму, в давнину були поставлені **основні проблеми**, що становлять зміст політичної думки по сьогоднішній день: походження і призначення держави, її форми, роль примусу в здійсненні влади, обов'язки людини, природне право, співвідношення політики і моралі та багато іншого. Може викликати подив, наскільки ряд рішень, пропозованих стародавніми джерелами, перегукується з пізнішими і зрілими ідеями. Наприклад, з питання про походження держави поряд зі встановленням влади з волі богів висувається договірна теорія (Веди і буддизм в Індії, Мо-цзи в Китаї, софісти в Греції). Однак тлумачилися ці положення зовсім не так, як у наступні епохи. З визнання суспільного договору зовсім не робилися висновки про суверенітет народу або право народу на повстання, що склали саму суть договірної теорії в XVII-XVIII (частково в XVI) ст. Природне право також інтерпретувалося зовсім не так, як повелося з епохи Просвітництва. Священні писання нерідко розглядалися як найбільш авторитетний звід природного права, тобто божественне право являло собою форму або варіант права природного.

Своєрідне розуміння ряду основних категорій політичної і правової думки, наповнившись в інші епохи новим змістом, - результат особливостей системи цінностей, характерної для Стародавнього світу. У ній справедливість і загальне благо асоціюються зі збереженням одвічного порядку, створеного богами або природою, успадкованого від предків, з нерівністю, ієрархією. Уявлення про свободу і права людини, про рівність, за рідкісними винятками (деякі софісти, в релігійному або духовно-моральному плані - буддизм, раннє християнство), відсутні. У підході до форм держави перевага віддається монархічному і аристократичного принципам, а демократія вважається найгіршою з правильних форм правління.

Релігійно-міфологічне пояснення мало і походження держави, верховної влади, законів. Згідно з давньоіндійською легендою: у людей спочатку не було царя, усі були рівними і суворо дотримувались норм моралі, однак, багато хто з них поступово збідніли, почали порушувати порядок, сильні стали пожирати слабких. Тоді головний бог Брахма створив владу царя і науку про покарання. Біблійні перекази давніх іудеїв розповідають, як Яхве уважив думку народу, що просив у нього царя: «І став цар у стовпа й уклав перед Яхве завіт слідувати Яхве і дотримуватись заповіді його... І вступив весь народ у завіт». Як бачимо, тут уперше зустрічається уявлення про договірний характер походження державної влади. Згідно з Біблією Бог передав людям через пророка Мойсея закони, викарбувані на скрижалях. Божественне походження законів і царської влади закріплено й

у самих пам'ятках права — «Законах з Ешнуни» (XX ст. до н. е.), «Законах Хаммурапі» (XVIII ст. до н. е.) та ін. Базальтовий стовп, на якому висічені «Законои Хаммурапі», має зображення царя в молитовній позі перед богом Сонця і справедливості Шамашем, що вручає йому закони.

Таким чином, право як звичай (неписане право), праворозуміння сформувалося задовго до появи перших держав на Стародавньому Сході. З появою перших державних утворень в Єгипті, Межиріччі, Ірані, Індії, Китаї в IV—III тис. до н. е. неписане право стало основним джерелом законів. Найдавніші пам'ятки права — «Законои Ур-Наму» (кінець III тис. до н. е.), «Середньоассирійські закони» (II тис. до н. е.), «Законои з Ешнуни», «Хетські закони», «Законои Хаммурапі» та ін. складені на основі древніх текстів і норм звичаєвого права, доповнених приписами і нормами володарювання і покори, захисту привілеїв, власності і т. п. Авторитет верховної влади і встановлених законів, непорушність соціально-політичних порядків підкріплювались посиленнями на їхнє божественне походження. «Коли Мардук направив мене, щоб справедливо керувати людьми і дати країні щастя, — пояснював Хаммурапі у «Вступі» до свого зводу законів, — тоді я вклав у уста країни істину і справедливість і поліпшив становище людей». У Стародавньому Єгипті деякі фараони з метою зміцнення своєї абсолютної влади проголошували своє божественне походження — Сенусерт II («божественний народженням, цар Верхнього і Нижнього Єгипту»), «Рідний син Ра» (бог Сонця — Г. Д.), Тутмос I («Бог добрий, що побиває азіатів»), Аменхотеп II («Благий бог, рівний Ра»).

З тією же метою давньосхідні правителі обожнювали і своє правління, політику. Так, урартський цар Аргішти I у літописі пояснює свою внутрішню і зовнішню політику, загарбницькі війни проти сусідніх народів проявом волі богів. Свої успіхи в завойовницьких походах і управлінні державою перський цар Дарій I також відносив на рахунок вищого божества. Але міфічні, сакральні уявлення про верховну владу, право, політику, що нав'язували підданам, вже в давнину не завжди приводили до успіху. Так у «Реченні Іпусера», «Пророцтві Неферті» містяться відомості про повстання в Єгипті низів проти знаті наприкінці Серединного царства (біля 1750 р. до н. е.). Іпусер викривав царя, намісника бога на землі, у бездіяльності, неправді і ненависті — причинах загибелі й нещастя людей.

Згодом сакральні уявлення поступаються місцем десакралізованим, раціональним. За «**Законами Ману**» сила царя — у його мудрості і справедливості. Він повинен сам слідувати законам країни, шанувати традиції народу. Цар, що з нерозуміння мучить свою країну, «негайно позбавляється разом з родичами країни і життя». У «Авесті» теж розрізняються «добрі» і «дурні правителі»: «добрі правителі повинні правити, а не дурні над нами». У цілому, загальна тенденція до раціональних трактувань соціально-політичних явищ досить чітко виявляється уже в II—I тис. до н. е. у політико-культурних центрах Стародавнього Сходу. Право, що закріплювало пануючі юридичні, соціальні і моральні уявлення, виступало частиною східної культури.

Отже, задовго до утворення стародавніх держав давньосхідне суспільство, відносини в общинах регулювалися нормами неписаного права, моралі, релігії, що стали джерелами і нормами законів перших держав. Різні настанови і повчання розвивали релігійно-міфологічні й етико-політичні погляди на природу держави, законів, відносини владних і підлеглих, поведінку людей.

2. Особливості державно-правової думки Близького і Середнього Сходу, стародавнього Єгипту.

Поява держави в Єгипті відноситься приблизно до IV тисячоліття до н. е. Відповідно, від цього часу починають формуватися первісні теоретичні уявлення про державну владу, право, їхню появу і розвиток.

Єгипет на протязі всього періоду існування був **теократичною східною деспотією**, тобто державою, у якій всю владу — як світську, так і духовну — зосереджувалась у руках фараона — верховного правителя. З огляду на це, наскрізною ідеєю міфологічних творів є божественне походження верховного правителя, його рівність з богами. Тобто в Єгипті бере початок розвиток теократичної доктрини державної влади. Це зумовлювало і формування певної стратегії державної влади.

У цьому аспекті викликають інтерес практичні вказівки, поради, які вмираючий фараон Аменемхет I (близько 2000 р. до н.е.) дає своєму наступнику Сенусертowi I: «Щоб ти міг бути добрим царем на землі, щоб ти міг енергійно правити країнами і поширювати всяке добро, зроби своє серце твердим до всіх підданих. Народ поважає того, хто тримає його в тривозі. Ніколи не зближайся з ним віч-на-віч. Хай твоє серце не любить жодного брата. Ніколи не знай жодного приятеля, з нічиєї душі не роби свого довіреного». Проте Єгипет проходить ряд стадій становлення і зміцнення держави, які пізніше проходять чи не всі країни світу. На території Єгипту формується 40 округів (номів), які опираються на родову організацію суспільства. Близько 3500 р. до н.е. ці округи об'єдналися в дві держави, 300 років пізніше — в одну. Але залишається проблема контролю центральної влади над округами, яка поряд з соціальною проблемою є однією з головних у державному житті, а отже і в теоретичних роздумах. Власне вже в цей період починають формуватися не тільки, або не стільки політико-теоретичні знання, скільки повсякденні практично-політичні знання, які закріплюються у численних "Посланнях".

Конкретними та правової думки праці: — «Повчання належить приблизно до Птахотепа — візир династії — звертається правителя з проханням повчання нащадкам. державного буття

джерелами політичної Єгипту є наступні Птахотепа», яке III тисячоліття до н.е. одного з фараонів V наприкінці життя до дозволити залишити Він вважає основою соціальну ієрархію. При

цьому, ті, хто знаходиться на нижчих щаблях соціальної драбини, повинні «перед вищими опустити руки і зігнути спину». І далі: «Згинай покірно свою спину перед твоїм начальником... І тоді дім твій простоїть довго, і все, що в домі, збережеться, і нагорода тобі буде відповідна. Погано бути впертим у ставленні до начальника. Жити спокійно можна лише тоді, коли начальник ласкавий до нас. Якщо ти в покорі слухаєш начальника, ти добре чиниш щодо бога».

Надзвичайно цікавими є ідеї, викладені в **настанових фараона Тутмоса III** своєму новому візирові: «Пам'ятай, що високий чиновник твого рангу живе на очах у всіх. Вітер і вода розповідають про все, що він робить, і ніколи не залишається в таємниці те, що він зробить. Єдиний для такого чиновника порятунок — суворо додержувати букви законів і робити так, як у них написано».

Наступною працею є «Повчання Гераклеопольського царя своєму синові». В ній також міститься ряд практично-політичних порад, зокрема щодо боротьби з повстаннями, проявами незадоволення з боку як простого народу, так і вельмож тощо. Але особливий інтерес викликають поради, які мають суто гуманістичне спрямування. Так, у «Повчанні» говориться: «Оберігайся карати несправедливо. Не вбивай. Не добре це для тебе... Твори істину, і ти будеш довго жити на землі. Втішай того хто плаче, не притісняй вдову, не проганяй людину через майно батька її».

Аналогічні ідеї можна зустріти і в іншій праці — «Повчання Аменемопе», — написаній у X–IX ст.ст. до н.е. Головна ідея цієї праці — це необхідність поміркованості

та обережності у державних справах. Автор підкреслює, що часто причиною соціальних конфліктів є порушення або зловживання з боку влади. «Стережися грабувати бідних і випробовувати силу на слабких». Цікавим є те, що в цій праці зустрічаємо звернення до суддів із вимогою неупередженості і з докорами за хабарництво.

Таким чином, в античному Єгипті на практично-політичному рівні появляється осмислення ряду проблем, які і в пізніші періоди зберігають свою гостроту і актуальність.

3. Державно-правова думка стародавньої Індії. Державно-правові ідеї брахманізму. Веди. Упанішади. Правова пам'ятка – Закони Ману.

Для Стародавньої Індії характерно особливо тісний зв'язок з релігією і міфологією. Епоха Стародавнього світу поділяється стосовно Індії на **два етапи**: від пришествя аріїв до VI ст. до н. е. і від VI ст. до н. е. Перший етап відзначений збереженням родового ладу і неподільним пануванням релігії брахманізму. З священних писань брахманізму-Вед - виводилися принципи суспільного і політичного ладу, засновані на ієрархії варн. Поява до середини I тисячоліття до н. е. великих територіальних об'єднань дозволяє судити про формування держав. В цей же час брахманізм піддається нападкам з боку неортодоксальних течій. Головним серед них був буддизм. На рубежі старої і нової ери на ґрунті брахманізму, оновленого неортодоксальними течіями і релігіями автохтонного населення, виникає нова система релігійного світогляду - індуїзм. Політична і правова думка Індії, включаючи спеціальні законознавчий трактати, розвивалася цілком у рамках релігійних систем - брахманізму, буддизму, індуїзму. Виняток становить тільки один жанр староіндійської літератури, так звані **Артхашастра** - трактати про мистецтво управління, для яких характерний в основному світський характер.

Найбільш яскраво політико-правова думка відбилась у численних морально-правових збірниках (дхармасутри і дхармашастри), складених відповідно до ідеології **брахманізму** — стародавньої релігії Індії, що виникла у арійських племен, коли в них утворилися різні стани. Серед цих збірників найбільшу популярність набули «Артхашастра» (IV—III ст. до н. е.) і «Закони Ману» (II ст. до н. е.), складені жерцями (брахманами) на основі древніх текстів і норм звичаєвого права.

Найбільш важливі політико-правові елементи вчення брахманізму:

По-перше, Світ, природа і суспільство згідно з брахманістською концепцією підлягають світовому закону (рта), установленому вищим божеством Брахмою. Цей закон визначає місце і правове становище кожного стану (варни) у суспільстві, кожної людини в них. Вже в «Рігведі» дається релігійне освячення поділу суспільства на чотири стани, що походили з першолюдини Пуруші: брахманів — з його вуст, кшатрієв — з рук, вайшів — зі стегон і шур — з ступенів. Хоча члени усіх варн вважалися вільними (раби — поза варн), дві перші варни (жерці — брахмани і кшатрії — царі, воєначальники, воїни) були пануючими, а дві інші (вайшї — вільні общинники, хлібороби, торговці; шудри — вільні, але бідні ремісники, прислуга) залежними. Стверджувалися вічність і непорушність такого установлення Брахмою, керуюче значення брахманів у політичному, соціальному і духовному житті суспільства.

По-друге, за «**Законами Ману**» усі варни і їх члени повинні слідувати **дхармі** (закону, звичаю, правилу поведінки), тлумачення змісту і захист якої належить виключно брахманам. «Саме народження брахмана — вічне втілення дхарми... Адже брахман, народжуючись для охорони скарбниці дхарми, займає вище місце на землі як владика всіх істот». Основна дхарма тлумачилася як не нанесення шкоди, правдивість, не присвоєння чужого, чистота і приборкання почуттів. Приналежність до однієї дхарми не означало рівноправність варн — у них різні права і обов'язки. У «Махабхараті» відзначається: дхарма «впливає з багатства, як гірська ріка зі скелі». Переродження людини і перехід у вищу касту брахманами допускалися лише після її смерті, у «майбутнім житті», як нагорода за дотримання дхарми, терпіння і кротість.

По-третє, вирішальну роль у суспільному устрої і мистецтві управління у Ведах і «Законах Ману» відведено покаранню. Будучи сином божественного владика, покарання

(данда) у своєму земному вигляді означає буквально палку, а зміст управління (дандаїті) — «керівництво (володіння) палкою». «Закони Ману» містять справжній панегірик покаранню як охоронцю дхарми і всіх живих істот.

По-четверте, політичним ідеалом брахманізму була своєрідна теократична держава, де цар править під керівництвом жерців, визнає вищість релігійного закону над світським. За допомогою таких ідей брахмани боролись за свою політичну гегемонію в суспільстві.

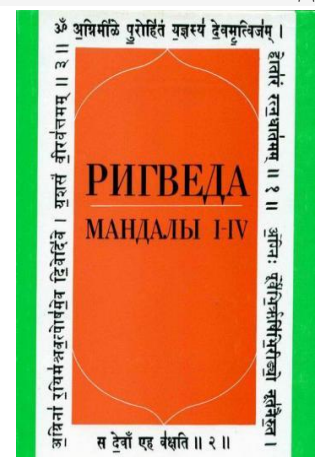
Веди— священні тексти індуїзму, які були створені в II—I тис. до н. е. У ній загадуються 1999 богів і міститься 1028 гімнів. Веди складаються з 4-х частин: Ригведи — Веди гімнів, Самаведи — Веди пісень, Яджурведи — Веди жертвоприношень та Артхарваведи — Веди заклинань.

Слово «Веда» означає «знати», «вінець знання», «достовірні знання». Воно стосується знання, що має божественне походження. Веди, в основному, є гімнами, які виконувались жерцями на славу богів. Ведичне знання передавалося по ланцюгу учнівської наступності (парампаре або сампрадаїе). Значення цього пояснюється наступним чином. Будь-яка людина в цьому світі має 4 недоліки: він схильний впасти в ілюзію, схильний до обману, приречений робити помилки і має недосконалі почуття. Як наслідок, всі прилади та інструменти, створені людиною, також недосконалі, так як їх створив недосконалий чоловік. Тому, Веди закликають людей взяти знання від авторитетного джерела, тобто від особистості, яка вже має досконале знання. Така особистість у Ведах називається гуру, або духовний учитель. Духовний учитель, в свою чергу, отримав це досконале знання від свого духовного вчителя. Таким чином, істинний гуру повинен належати ланцюга учнівської наступності, що починається від вищого авторитету. А вищим авторитетом є Верховна Особистість Бога - володар усього знання.

Основи ведичного знання починається з розуміння того, що душа відмінна від тіла. Треба розуміти, що без розуміння відмінності тіла і душі, або поля діяльності і знає поле діяльності, хоча б теоретично, не можна правильно сприйняти ведичне знання.

Ведична література поділяється власне на чотири Веди: Упанішади Веданта-сутру. Рігведа та Ітіхаси.

Упанішади — це зібрання 108 філософських творів. Вони констатують нематеріальність Абсолюту, недоступність Його для сприймання матеріальними чуттями. Мудрість Упанішад явно вище того, з чим мають справу чотири Веди, тому що «...мета релігії — це не досягнення земного і райського щастя при допомозі правильного здійснення жертвопринесень богам, а — звільнення від необхідності народжуватись знову в матеріальному світі». Спростовуючи, що Бог є матеріальною особою, Упанішади насправді утверджують духовну природу особистості Бога. Існує багато гімнів, які стверджують, що Верховна Абсолютна Істина — особа, яка не належить до цього матеріального світу. Хоча майже кожна Упанішада спочатку описує Верховного Бога без особистісним, у кінці опису проступають особистісні риси Господа. Крім того, частина Упанішад також стверджують, що в серці кожної живої істоти містяться як індивідуальна душа, так і Наддуша (Господь). Описуючи антиматеріальні якості Абсолюту. Упанішади готують ґрунт для правильного розуміння трансцендентної особи (Верховного Господа).

У джерелах права Стародавньої Індії особливе місце належить **дхармашастрам** - збірників релігійно-правових приписів. Норми поведінки одночасно наповнені релігійним, моральним і правовим змістом. Поява дхармашастр пов'язано з соціально-класовим розшаруванням. Перша згадка про закони Ману належить до IX ст. до н.е. Сучасним дослідникам закони Ману відомі лише в списках III століття до н.е.

Обсяг - 12 глав, 2685 віршів (вірш на санскриті). Повна назва - Manavadharmasastra (sastra - одкровення; dharma - розум, ідея, закон, право, моральність, релігія тощо). Тому часто даний пам'ятник іменується «Одкровення царевича Ману». З такої назви очевидно простежується глибинна зв'язку права і релігії, особливо характерна для давньоіндійського суспільства. **Закони Ману** - це пам'ятник сакрального права.

Законам Ману належить особливе місце серед дхармашастр. Закони Ману закріплювали рабство і інші форми експлуатації. Власне праву присвячені головним чином VIII і IX глави. Робиться спроба систематизувати норми права, при цьому змішуються приватні правопорушення та злочини. На перший план в законах Ману виступає станово-варнової розподіл суспільства (брахмани, кшатрії, Вайшії, шудри + недоторканні).

У законах Ману простежується певна логіка викладу матеріалу, але немає ще виділення окремих галузей права, норму права не можна відокремити від релігійної та моральної норми. Вказується спадково-професійний характер варн.

Багато норми спрямовані на охорону власності на рухоме майно, в них розглядаються договори позики, купівлі-продажу, особистого найму, дарування та ін. Серед гарантій виконання договору - поруки, застава або заклад. Детально розробляється, але ще не зовсім юридично грамотний договір позики, що свідчить про розквіт лихварства. Найм - раби і наймані працівники згадуються разом, а сама наймана праця нехтується, що створює важкі умови найму.

У сімейних стосунках (гл.9) - підлегле становище жінок, багатоженство, незмішання варн.

4.Державно-правові ідеї раннього буддизму. Вплив буддизму на державу, право, законодавство. Уявлення про природний характер законів. Світські ідеї в державно-правовій думці. Трактат Артхашастра.

Пануюча брахманська ідеологія викликала неприйняття і критику з боку засновника буддизму в VI ст. до н. е. **Сиддхартхи Гаутами**, названого Буддою (Просвітлений). За легендою, молодий царевич, зіткнувшись зі стражданнями, хворобами

інших, відмовився від життя в розкоші, став мандрівним аскетом, болісно шукав відповіді на питання про причини страждань, сенс життя. Знайдені відповіді на них і склали сутність просвітління Будди, збагнення двоякої істини: життя у світі повне страждань і є причина цих страждань, можна припинити страждання і є шлях, що веде до припинення страждань, до нірвани. Доля людини залежить від неї самої, від її зусиль. Тільки пізнання істини і збагнення Вічного закону, праведний шлях життя і постійне самовдосконалення ведуть людину до переродження, щастя. «Хто керується в житті справедливістю, той уже не знає смерті».

Таким чином, у буддизмі зроблено поворот від Бога до людини. Вона може вибирати: бути вільною «через усвідомлення істини» чи, переступивши закон, «схилятися до усього злого». Вихваляння законності, законного шляху в житті, проповідь гуманізму, поваги і любові людини до інших, до усього живого, непротивлення злу злом і насильством — морально-правова основа буддизму.

Визнання буддизмом морально-духовної рівності всіх людей заперечувало брахманський принцип нерівності людей у суспільному житті. «Не по народженню треба вирізняти освічених, знатних і низьких, а по життю їх», — підкреслюється в буддизмі в писаннях. Заперечувалася і думка про Бога як верховну особистість і морального правителя світу, першоджерело закону. На відміну від традиційно-теологічного брахманістського тлумачення **дхарми**, буддизм трактував її як керуючу світом природну закономірність, природний закон («Вічний Закон»). Він обмежує роль і масштаби покарання, підкреслює неприпустимість застосування покарання безвинно, стверджує: шлях законності — шлях справедливості, істини, добра.

Морально-духовний і політико-правовий зміст вчення Будди підірвав авторитет брахманів і знаходив усе більше прихильників, вплинув на державну політику і законодавство. З об'єднанням Індії в III ст. до н. е. буддизм був визнаний державною релігією. Буддизм і філософія з часом поширилися на Цейлон, Бірму, Сіам, Тибет, Китай, Монголію, Японію і Корею.

У Давній Індії ще з II тис. формувалися уявлення про управління господарством, військово-мистецтво, зовнішню політику, форми і методи здійснення державної влади, правила поведінки правителів і чиновників, організацію державного апарату, технологію судочинства тощо. Дотепер збереглася одна з праць — «**Артхашастра**» (IV ст. до н. е.), авторство якої приписують міністрові Чанак'ї (Каутільї). У ній узагальнено попередні вчення про мистецтво державного управління і політики. Майже водночас з нею постали філософські концепції Платона й Аристотеля, поширювалися ідеї Конфуція і Сократа, Демокріта і Геракліта, Горгія і Протагора, Сюнь Цзи і Будди. Саме IV ст. до н. е. можна вважати епохою зародження політології як самостійної галузі знань.

Гаутама Будда -

легендарний індійський духовний вчитель, який жив приблизно з **563 р. до н.е. до 483 р. до н.е.** Гаутама – ключова фігура в буддизмі. **Біографічні відомості:** спогади про його життя, бесіди, і чернечі правила були підсумовані після його смерті і вивчені на пам'ять Сангхою. Батько Сиддхарти Шуддходана був раджою напівзалежного князівства. Мати Сиддхарта померла через декілька днів після його народження. Раджа, що безтямно кохав її, переніс усе своє почуття на сина. Його рано став тривожити характер дитини. Ще хлопчиком Сиддхарта любив віддаватися неясним мріям: відпочиваючи в тіні дерев, він занурювався в

глибокі споглядання, переживаючи моменти незвичайних просвітлень.

Легенда розповідає, що якимось царевич, гуляючи зі своїм візником Чанном, зненацька побачив старезного старця і, уражений його видом, став розпитувати слугу про старість. Його охопила відраза до усього, ніщо не могло повернути безпечності дитинства. Світ, життя виявилися неприйнятними. Це було повстання проти самих основ будови всесвіту, заколот надісторичного значення. «І от, – розповідав Будда, – покинув я рідний будинок свій заради безпритульності і став прочанином, що здобуває блага на незрівнянному шляху вищого світу». Вивчивши філософські системи і зрозумівши, що вони не можуть розв'язати його проблем, що мучили, захотів звернутися до йогов–практиків. Потім, покинувши своїх наставників, Гаутама усамітнися в джунглях, для того, щоб самому безстрашно кинутися стежею самокатування.

Збагнення двоякої істини становили просвітлення Будди: життя у світі повне страждань і є причина цих страждань, можна припинити страждання і є шлях, що веде до припинення страждань, просвітлення, нирвани. Доля людини залежить від неї самої, від її зусиль. Тільки пізнання істини і збагнення Вічного закону, праведний шлях життя і постійне самовдосконалення ведуть людину до переродження, щастя. Хто керується в житті справедливістю, той уже не знає смерті. У буддійському вченні здійснено поворот від бога до людини як автономної особистості.

Основні положення буддизму викладені в Чотирьох істинах шляхетних:

1. життя неминуче пов'язане зі стражданнями;
2. причиною страждань є жадоба чуттєвих насолод;
3. щоб уникнути страждань, треба звільнитися від цієї жадоби
4. і досягти повного заспокоєння — Ніббани (санскрит: Нирвани).

Хоча існує багато напрямів і шкіл буддизму, існують його головні філософські засади, що поділяють всі буддисти, Трилакшана (**Три ознаки Буддійського вчення**):

1. *Анітья*, визнання непостійного, мінливого характеру всесвіту. Нема нічого постійного.
2. *Анатман*, відсутність віри в індивідуальну «душу».
3. *Дукха*, страждання як універсальний принцип непробудженого буття.

Буддизм вчить робити добрі та вмілі вчинки, уникати злих та невмілих вчинків, а також очищувати та розвивати розум. Мета цих практик — покласти край стражданням та досягти вгасання (Ніббана) жадоби, злості та омани, і тим самим досягти Пробудження (*Бодхі*).

Буддизм, поставив в центр свого вчення проблему буття особистості, заперечення кастового поділу суспільства, проповідь рівності людей (крім рабів), ненасильство, потяг до республіканізму. Він заперечував брахманістські погляди на засоби завоювання і збереження влади як аморальні, жорстокі, егоїстичні. А те, що згодом стали називати політичним мистецтвом, політичною наукою, буддизм вважав другорядним. Сам Будда (Сіддхартха Гаутама у Північній Індії його іменували Шак'я Муні) став засновником «науки про праведність».

Буддизм формував погляди, які заперечували божественну основу держави, порядку і закону. На відміну від своїх попередників, прихильники буддизму вважали, що всесвіт керується природним законом, а всі події — це природна закономірність. Згідно з цим, життя людей значною мірою залежить від них самих і щонайперше — від знання ними природного закону.

Прихильники цієї системи поглядів обстоювали також думку про природне походження держави і характер законів.

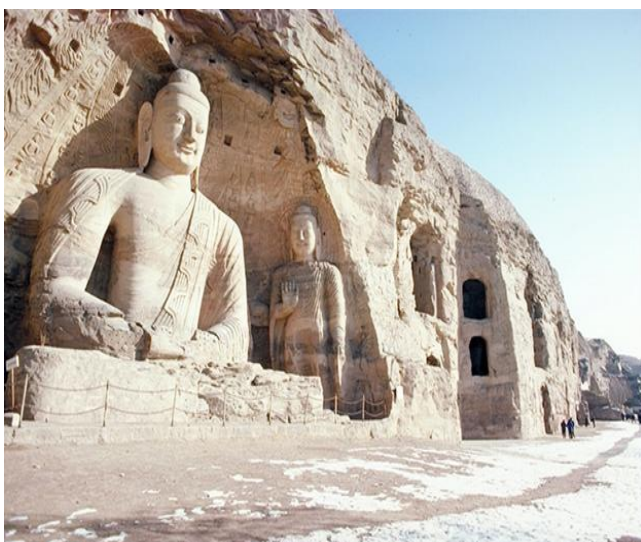
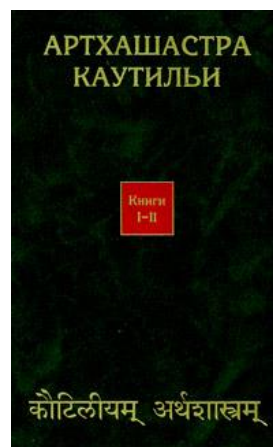
Учення Будди було узагальнене і доповнене послідовниками у текстах «Тріпітаку» (V—III ст. до н. е.), Ашвагхоші (I ст.), Ар'я Шури (IV ст.) та ін. Буддизм набув значного поширення у світі, особливо в країнах Південно-Східної Азії, і донині залишається одним із найпривабливіших релігійних віровчень завдяки зверненню до кожної окремо взятої

людини та обґрунтуванню універсального «шляху до спасіння», який зрівнює усіх людей у стражданні та у праві на спасіння.

Давньоіндійські правові збірники містять практичне керівництво з державного управління, політики. Такою є «Артхашастра», утверджуючи зачатки договірної теорії держави, концепції природної нерівності людей, охоплює три групи проблем:

- вимоги, цілі й завдання діяльності освіченого монарха;
- функції державного управління, правової політики і законодавства;
- питання війни і миру, дипломатії і міжнародних відносин.

Головні її ідеї: політика вільна від моральних застережень і стримувань; авторитет Вед, але політики не завжди повинні керуватися релігійно-догматичними настановами; політичні знання спираються на узагальнення і систематизацію історичного та емпіричного досвіду; особистість керується чотирма головними призначеннями — дхармою (праведність), артхою (користь), камою (бажання) та мокшою (звільнення); загальне благо ніяк не пов'язане з інтересами особи і досягається сумлінним виконанням кожним своїх обов'язків; люди від природи недосконалі, тому необхідно широко застосовувати данду (примус, покарання); цар — земний бог, батько для підданих; держава виникає з того, що народ обирає першого царя і призначає йому відповідне утримання за охорону миру і спокою, щоб вийти з первісного стану хаосу.

5. Державно-правова думка стародавнього Китаю. Вчення Конфуція про людину і державу.

У Китаї політична думка рано відокремлюється від релігії та стає раціоналістичною. Вживаючись з релігією і спираючись на неї, вона перетворюється в особливу галузь знань, що розробляється вченими, мудрецами. Тут формуються самостійні школи не тільки філософської, а й політично-правової спрямованості — конфуціанство, даосизм, легізм і ін./

Перші правові і політичні ідеї давнього Китаю відображені у книзі історичних переказів «Шу дзін», датованій приблизно VIII ст. до н.е. Виникнення

державної влади пояснювалося божественним походженням. Втіленням бога на землі був син неба (Ті) — володар, який, пізнавши закони неба, міг добре панувати на землі. Як посередник між небом і землею, він також встановлював гармонію між небом і землею і тому мав змогу впливати на регулярність атмосферних явищ, що гарантувало населенню врожай. Образним виразом принципу загальної закономірності, що пронизувала небо і землю, були шляхи, накреслені рухом планет, — звідси і визначення цього принципу, який лежить в основі китайської філософії, — дао (дорога неба).

Головним завданням володаря було забезпечення у світі гармонії, яку накреслив Хунг фан (Великий план). У

суспільних відносинах гармонію мало забезпечувати додержання восьми елементів управління, а саме: турбота про харчування і забезпечення предметами широкого вжитку населення, турбота про принесення жертв, піклування про публічні роботи, піклування про науку, запровадження справедливих кар, піклування про гостей, військо. Великий план вказував на справедливість, суворість і лагідність, як на три засоби, якими повинен користуватися добрий володар, щоб забезпечити п'ять благ для своїх підданих; довголіття, здоров'я, багатство, любов до всього доброго і смерть, яка завершує життя. Тут же було викладено п'ять основних залежностей, на яких ґрунтується суспільство: залежність сина від батька, дружини від чоловіка, молодшого брата від старшого, підданого від володаря, друга від Друга.

У середині IX ст. до н.е. у Китаї відбуваються значні зміни у суспільстві і, відповідно, у політичній та правовій думці. Сучасні дослідники узагальнюють **суспільно-політичні напрями**, які склалися у державній і правовій думці стародавнього Китаю:

Перший — започаткований Лао-цзи даосизм, прихильники якого висловлюються проти будь-якого втручання влади у справи суспільства.

Другий — започатковане Конфуцієм конфуціанство.

Третій — вчення Мо-дзи, в основу якого покладалася ідея всеосяжної любові, на якій повинні були базуватися відносини між людьми.

Четвертий — легізм (або "школа порядку"), представники якого вперше рішуче виступили за безумовне дотримання писаного права, як основи охорони власності та особи.

Конфуцій (Кун- Фу-цзи) (551 - 479 до н. е.), давньокитайський мислитель, засновник конфуціанства.

Основні погляди Конфуція викладено у книзі «Лунь-юй» («Бесіди і судження»). Конфуцій, латинізована форма від кит. Кун Фу-цзи - вчитель Кун.

Біографічні відомості: у молодості йому довелося бути керуючим складами і наглядачем над стадами. У віці 27 років він отримав посаду помічника при здійсненні жертвоприношень у головній кумирні царства Лу. У 50 років вперше опинився на державній службі, однак посаду першого радника в Лу (496 до н. е.) залишив майже відразу ж, пішовши у відставку. Наступні 13 років він відвідував володарів пізньочжоуського Китаю, прагнучи схилити їх до прийняття свого етико-політичного вчення. Місія успіху не мала. Зрештою, Конфуцію довелося цілком присвятити себе педагогічній діяльності. Він вважається першим приватним вчителем філософії у Китаї.

像教行子孔師先

Судження Конфуція про державу. У своїх судженнях про державу він виділяв два соціальні шари: керуючі і керовані. Під керуючими він розумів цзинь-цзи як «шляхетного чиновника». Але це не означає, що тільки аристократи могли бути такого роду чиновниками, тому він також допускав і приплив «нової крові» з інших соціальних груп. Але, загалом, він хотів, щоб «орачі обробляли землю, а здатні керувати управляли».

Уявлення про «благородного чиновника» Конфуцій розкриває на конкретному прикладі. «Учитель сказав про Цзи Чана (самий видатний дипломат і політик Стародавнього Китаю): «Він володіє чотирма Дао шляхетного чоловіка: у своїх вчинках він виявляє почуття самоповаги, перебуваючи на службі вищестоящих, він виявляє почуття

відповідальності, виховуючи народ, виявляє почуття доброти, використовуючи народ, виявляє почуття справедливості».

Першим за важливістю з усіх дао цзинь-цзи Конфуцій вважає особисту незалежність, тому що це виділяє особистість від загальної маси. Друге визначає цзинь-цзи як людину, яка поважає принцип підпорядкування вищестоящому, більш старшому. Це робить систему управління державою більш надійною.

Два останніх стосуються взаємин «шляхетного чиновника» з народом. Третє Дао - виховання народу, тобто втілення в життя однієї з найважливіших складових частин навчання Конфуція. Сановник, якщо він істинний «шляхетний чоловік», повинен бути вчителем народу, тобто повинен впливати на нього тільки добротою і особистим прикладом, а якщо він почне спиратися на закон (як легіст), то це буде не виховання народу, і народ втратить, синівські почуття до такого правителя (чиновнику), а сам він перестане бути конфуціанцем.

Четверте дао - використання народу. Мова йде про те, яким чином, якими методами слід використовувати народ на державних повинностях (трудових, військових), яку податкову політику проводити, як вершити суд. У всій цій сфері контактів з народом претендент на звання цзинь-цзи повинний завжди виходити з принципу справедливості. Тільки поєднання чотирьох перерахованих Дао дає в підсумку право називатися цзинь-цзи.

Потрібно зауважити, що Конфуцій, будучи прихильником авторитарної системи, у той же час був противником змін абсолютизації влади. Його модель держави свідчить про те, що Конфуцій прагнув обмежити права володаря. У цьому, мабуть, одна з причин виникнення концепції шляхетного чоловіка - прообразу майбутнього "досконалого" бюрократа.

«Літературний збірник Конфуція», компіляція його вчення, був опублікований після його смерті. За 300 років після смерті філософа його систему поглядів прийнято як доктрину Китайської держави.

Загалом, конфуціанська концепція держави була дуже популярна в Китаї протягом багатьох століть. Під її прапором Китай об'єднався. На її основі було створено і плідно існувала ханська держава, її принципи, будучи не настільки нешкідливими, в поєднання з принципами легістів, змогли забезпечити стабільне існування Піднебесної імперії. Конфуціанство до цих пір є однією з найбільших світових релігій і предметом дослідження сучасних політологів, теологів, філософів, лінгвістів, істориків і мистецтвознавців усього світу.

6. Концепція права і держави Мо-цзи і його ідеї про рівність усіх людей. Даосизм. Держава і закон у поглядах китайських легістів. «Фадзя».

Мо-цзи — китайській філософ, засновник школи моїзму (мо-цзя). Дати життя вчителя Мо-цзи точно не встановлені, приблизно називають **475—395 рр. до н. е.** Спочатку він вчився у конфуціанців, але, не погоджуючись з багатьма положеннями їхнього вчення, скоро став їх основним опонентом. Усі люди повинні піклуватися про інших і робити все, «щоб примножувати блага та усувати всі шкідливі (явища) у Піднебесній». Тільки тоді торжествуватиме істинна гуманність: голодні отримають їжу, ті, що мерзнуть, — одяг, стомлені — спокій. Причину бідувань Мо-цзи вбачав у тому, що

влада та багатство передається у спадщину і потрапляє до рук тих, хто їх не заслуговує. Щоб цього не відбувалося, необхідно висувати на посади людей згідно з їх моральними якостями та здібностями, незалежно від походження.

Ці погляди Мо-цзи показують, що він, услід за конфуціанством обирає місцем гармонізації буття людей соціальний космос. Щоб надати ваги «думці людей», Мо-цзи наділяє її здатністю висловлювати «волю неба», яке тільки бажає всім добра, але не владне над долями людей. Люди самі мають домагатися кращого життя. Для цього необхідно працювати у поті чола і не прагнути розкоші, необхідно добре виконувати свою справу, тоді їжі та одежі буде вдосталь.

Судження Мо-цзи про державу і право.

Звертання до волі неба і до духів, що карають злих та нагороджують добрих, не відповідає принципам філософії Мо-цзи і в цілому звучить непереконливо—що означає «бажає добра»? І як віддячується добро? — на ці питання важко дати відповідь. Вразливість цієї позиції розумів сам Мо-цзи (пізніше моїсти взагалі відмовилися від цієї ідеї), а тому він водночас шукає інший спосіб обґрунтування на рівні практичних результатів влади — тільки вони можуть бути вірною оцінкою. Якщо дії правителя завдають лихо людям, то вони не можуть бути правильними. Якщо віра в долю призводить до того, що людина покладає надії на неї, а сама нічого не робить, щоб добре жити, то віра в долю є оманю. Якщо йти далі за логікою Мо-цзи, то виникає питання — чому ж люди роблять злі вчинки собі на шкоду? Причина помилок людей лежить у незнанні та нерозумінні сутності слів. Бо як пояснити, що «шляхетні люди», обурюючись з приводу дрібної крадіжки, водночас вважають за нормальне напад на сусідні держави та їх пограбування. Ці люди не розуміють сутності поняття «гуманність». Ідеальною організацією влади Мо-цзи вважав державу з мудрим правителем і налагодженою державною службою, де низи суспільства звільнені від гніту і злиднів. «Бідність – це корінь безладу в управлінні».

Особливе місце у філософії Мо-цзи посідають **міркування про критерій істини**. Китайський мислитель вважав, що висловлювання мають ґрунтуватися на «взірці», «прикладі». Наслідувати «приклад» — відповідати сань бяо — трьом показникам (критеріям): «Має бути підстава, має бути джерело, має бути застосування». Критерій «підстава» означає, що судження слід зіставляти з досвідом предків, мудрих правителів минулого. Другий критерій — джерело: необхідно спиратися на думку більшості людей. Третій критерій — користь: якщо дія приносить добрий результат, то її можна вважати правильною.

Філософія Мо-цзи є особливим випадком у китайській філософії. За проблематикою вона найближче стоїть до європейської традиції. Але внаслідок своїх теоретичних висновків філософській школі Мо-цзи для виживання довелося перетворитись в організаційну структуру, котра проіснувала понад сторіччя.

Даосизм – одна з провідних релігійно-філософських течій Китаю, виник одночасно з конфуціанством (друга половина I тис. до н.е.). Засновником його вважають давньокитайського філософа **Лао-дзи**, відомості про якого дійшли до наших днів із легенд. Прямуючи на Захід, Лао-дзи подарував служителю застави свій трактат «Дао де цзин», який містив його вчення.

Провідна ідея даосизму полягає в тому, що природа, суспільство, кожна людина окремо підкоряється не Небу, а **всезагальному закону – дао**, який вносить порядок в хаос речей. Дао має об'єктивний характер. Порухення його спричиняє ненормальний стан. Особливо це позначається на житті суспільства, коли нерозумний правитель забуває про дао.

Дао – не божество, а щось близьке до розуму, природи, шляху чи закону. воно не персоніфіковане, але

передує всім особам. Дао - першопочаток всього, в тому числі й неба, з нього все починається і ним все закінчується, воно регулює все існуюче. Це загальний закон природи, джерело матеріального і духовного буття, їх мета. Дао неможливо сприймати безпосередньо, воно – поза відчуттями людини. Тому все, що людина відчуває, - це не дао, а лише його вияв. Пізнання дао може бути дано тільки самим дао.

Згідно з ученням, людині надзвичайно важливо зрозуміти сутність дао. Оскільки воно спершу існувало абсолютно, але не виразно, а нині його сутність розкрита мислителями для людей, вони мусять пізнати дао і жити відповідно до його вимог. Так буде добре і для людей, і для держави.

Пізнання дао відбувається через наслідки його дій, а вони виявляються через де – добродіє, там, де вона є, там діє дао; хто добродіє, той виконує закон дао. Внаслідок пізнання дао відбувається повернення людини до світової гармонії, злиття її з природою. Всі порушення нормального існування речей в природі (посуха, повені, непогода) є

порушеннями її гармонії. Несправедливість, порушення суспільного порядку – теж порушення гармонії, але в суспільстві. Потрібна дія дао, щоб усунути ці порушення. Втручання людини неприпустиме. Людина повинна дотримуватися принципу «не діяння». Тому даосизм схвалює пустельництво, пасивне життя, яке віддає людину у владу стихійного розвитку подій.

Важливою в даосистському пантеоні є богиня Західного неба Сіван-му. Живе вона в палаці в горах Куньлунь, на краю світу, де нема ніякого життя. Вона володіє персиковими садами, що дають плоди раз на три тисячі років. Це – плоди безсмертя. Всі, хто живе і її палаці, безсмертні. Сіван-му уособлює жіноче начало – інь, її чоловік – князь Сходу Дун Ванчун-ян. У Сіван-му раз на рік збираються боги, щоб пригощатися персиками безсмертя, тоді відбувається урочистий бал. Ідея безсмертя та вічної молодості, довголіття посідає значне місце в даосистському віровченні.

Термін «легізм» походить від латинського legis («закон»). Китайці ж називали легістську доктрину «фацзя». Одним з основоположників легізму був уже згадуваний чиновник-реформатор **Шан Ян (390 до н. е. — 338 до н. е.)**.

Біографічні відомості: Шан Ян з'явився на світ у збіднілій аристократичній родині в царстві Вей. Він здобув традиційну освіту, проте його соціальне походження не давало йому змоги зробити чиновницьку кар'єру на батьківщині. Шан Ян подався в сусіднє царство Цінь, де за його ініціативою були здійснені кардинальні суспільно-політичні реформи, які перетворили Цінь у найсильніше китайське царство. Невдовзі царедворці звели реформатора зі світу. Погляди Шан Яна та його однодумців на державу відображено в основному легістському трактаті "Книга правителя області Шан" (Шан цзюнь шу), який є збіркою указів, промов та політичних рекомендацій Шан Яна. Впродовж багатьох століть цей трактат служив настільною книгою для китайських можновладців, у тому числі для Чан Кайші та Мао Цзедуна.

Вчення про державу: Легісти розробили дві взаємопов'язані програми перебудови держави й суспільства. На відміну від конфуціанців, які ніколи економікою серйозно не займалися, вони, навпаки, приділяли їй чільну увагу, навіть розробили концепцію одержавлення економічного життя країни. Саме у розв'язанні продовольчої проблеми, яка давно стукалась в усі двері Китаю, легісти вбачали гарантію успіху політичних реформ. Вони вважали, що держава повинна будь-що припинити відтік населення із сільськогосподарської сфери в комерцію, без чого не вдасться нагодувати народ, забезпечити освоєння цілих земель, організувати продаж за зерно титулів і посад.

Держава призначена не «служити» народу, а бути для нього вузdeckою. Яким чином має вона виконувати цю свою функцію? Самої високої моральності можновладців для цього замало, адже, міркував Шан Ян, «людинолюбець може гуманно ставитися до інших людей, однак він не зробить людей гуманними; справедливий може любити інших людей, однак він не доможеться, щоб люди любили один одного» (Шан цзюнь шу, 18).

Соціальною опорою деспотичної держави, на думку легістів, мала бути общинна верхівка, яка жадала влади та почесей. Держава повинна задобрити її рангами знатності й узаконенням купівлі-продажу землі.

Вчення про право: Навести порядок у розпакудженому суспільстві можна лише завдяки каральним заходам, освяченим законом. **Закони** мають бути єдиними для всіх, окрім монарха, ясна річ, воля якого ніким і ніколи не контролюється. Складати закони слід у загальнодоступній формі, щоб вони були зрозумілими навіть останньому дурневі. Щоб закони працювали, їх слід по можливості узгодити з існуючими нормами звичаєвого права. Закони не підлягають критиці, їх належить лише сліпо виконувати. Шан Ян пропонував страчувати тих, хто посмів би не те критикувати — хвалити законодавство.

Чиновники-легісти не палали любов'ю до гордовитих аристократів. Вони домагалися ліквідації станових привілеїв, заміни спадкових рангів рангами знатності, що їх надаватиме цар за заслуги перед державою. «Метод заохочення рангами знатності й платнею — ключ до життя чи загибелі країни»,— переконував Шан Ян (Шан цзюнь шу, 9).

Вчення легістів обстоювало інтереси чиновництва в умовах політичного всевладдя родової аристократії. Воно прагматичне за своєю суттю і може здатися на перший погляд реалістичним.

Висновки:

Перші цивілізації Давнього Сходу почали освоювати правовий і політичний простір людини, утверджувати людський вимір держави, влади, політики, законодавства. Критика офіційних догм, ускладнення політичного і соціально-культурного життя стимулювали появу раціональних концепцій права і держави, однак у цих країнах в стародавні часи вчення про державу і право лишалося незавершеним, а деякі його питання, хоча й були певним чином висвітлені, пов'язувались з міфологічним та релігійним світоглядом.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть мислителів Стародавнього Сходу, які зробили внесок в історію державних і правових вчень, окрім вищерозглянутих.
2. Розкрийте зміст поняття «Де» і «Ці» згідно з даосизмом.
3. Розкрийте основні ідеї вчення про державу і право Конфуція.
4. Хто з мислителів стародавнього Китаю був «незадоволений» вченням Конфуція?
5. У чому полягають політико-правові ідеї легізму?
6. Розкрийте передумови виникнення та особливості розвитку державно-правової думки в Стародавній Індії (брахманізм, буддизм).
7. Що є головною ідеєю праці «Повчання Аменемопе»?
8. Розвиток державно-правової думки в Стародавньому Китаї (моїзм, легізм).
9. Які основні праці висвітлювали політичні проблеми Стародавньої Індії?
10. Які основні елементи визначають державу згідно «Книги Ману»?
11. Назвіть основні ідеї даосизму.
12. Що представляє собою «дао» згідно вчення Лао-Дзи?
13. Основна праця вчення Конфуція?

Завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте основні риси релігійно міфологічних уявлень про державу і право в країнах Стародавнього Сходу.
2. Прокоментуйте вислів Будди: «Мысли — предтеча всех (дурных) состояний. Если кто-либо поступает или говорит, и мысли его недобры, страдание следует за ним, как колесо следует за копытом буйвола».
3. В чому суть теорії про два можливі шляхи державного управління, що розробив Гуань Чжун?
4. Зобразити схематично ієрархічну систему суспільства Стародавньої Індії.
5. Що є основною причиною соціальних конфліктів у суспільстві згідно з «Повчанням Аменемопе»?
6. Який вплив мала кастова система Індії на формування поглядів про державу і право?
7. Чи допускали легісти вплив на суспільство релігійних норм, виступаючи за безумовне дотримання писаного права?

Тестові завдання:

1. Яка богиня втілювала згідно з міфологічними й релігійними поглядами давніх єгиптян, правду, справедливість і правосуддя?
 - а) Маат;
 - б) Баат;
 - в) Наат;
 - г) Паат.
2. Що не входить до написів на стінах пірамід, величних гімнів на честь феодалів, давніх літературних пам'яток XVIII—XV ст. до н. е. в яких відображенні ранні уявлення давніх єгиптян, що дійшли до нашого часу?
 - а) «Повчання Птахотепа»;
 - б) «Життєпис вельможі Уни»;

в) «Повчання Аменемхета своєму синові»;

г) «Розпорядження в Коптосі».

3. В якому документі Птахотеп обґрунтував культ фараона як прямого спадкоємця небесних богів, довів необхідність існування суспільної нерівності?

а) «Припис про службові обов'язки верховного сановника»;

б) «Повчання Птахотепа»;

в) «Життєпис вельможі Уни»;

г) «Розпорядження в Коптосі».

4. Які закони є одними із найцінніших східних зводів правових норм, знайдені у 1901—1903 рр. французькими археологами, які є своєрідною програмою досягнення щастя і справедливого правління та містять 282 статті, урочисті Пролог і Епілог?

а) Закони Ману;

б) Закони XII таблиць;

в) Дигести Юстиніана;

г) Закони Хаммурапі.

5. На якій території у XIII—X ст. до н. е. виникло Ізраїльсько-іудейське царство, яке є батьківщиною пророків-проповідників іудаїзму?

а) Палестини;

б) Вавилону;

в) Ірану;

г) Єгипту.

6. Яка священна книга є основним джерелом уявлень зороастризму?

а) Біблія;

б) Авеста;

в) Коран;

г) закони Ахурамазди.

7. Яка релігійно-філософська система поглядів на суспільство, державу і особу, що виправдовувала встановлений Богом інститут кастового ладу панувала у ведійський період на території Давньої Індії?

а) буддизм;

б) християнство;

в) брахманізм;

г) іслам.

8. Яке учення, зосереджене на проблемах буття особистості, запереченні святості кастового поділу суспільства, проповідуванні рівності людей (окрім рабів), ненасильства?

а) буддизм;

б) християнство;

в) брахманізм;

г) іслам.

9. В які часи жив Гаутама Будда?

а) I ст. до н.е.;

б) II ст. до н.е.;

в) I ст. н.е.;

г) II ст. н.е.

10. Буддизм ґрунтується на вченні про ... благородні істини:

а) дві;

б) три;

в) чотири;

г) п'ять.

11. Яке вчення еволюціонувало водночас із буддизмом, послідовники якого заперечували авторитет вед, кастові відмінності й прагнули до звільнення від перероджень у нірвані?

а) брахманізм;

- б) джайнізм;
- в) даосизм;
- г) легізм.

12. Відомий давньоіндійський трактат, зібрання практичних настанов про користь, життя, форми і засоби існування людини, суспільства, держави:

- а) «Веди»;
- б) «Тіпітака»;
- в) «Артхашастра»;
- г) «Книга перемін».

13. У якого народу Небо «контролює» всі події у Піднебесній, у них чітко простежується ідея про тянь-мін — право Неба на відкликання наданого мандата і передавання його більш гідному правителю?

- а) єгиптян;
- б) японців;
- в) китайців;
- г) індуси.

14. Яке філософське вчення у відносинах людини і світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять?

- а) даосизм;
- б) конфуціанство;
- в) легізм;
- г) буддизм.

15. Яка політична філософія ґрунтувалася на однаковому ставленні до всіх людей, тобто на любові?

- а) моїзм;
- б) брахманізм;
- в) буддизм;
- г) даосизм.

16. Хто є основоположником легізму?

- а) Сюнь-цзи;
- б) Лао-цзя;
- в) Шень Бу-хай;
- г) Шан Ян.

Відповіді: 1-а, 2-в, 3-б, 4-г, 5-а, 6-б, 7-в, 8-а, 9-а, 10-в, 11-б, 12-в, 13-в, 14-б, 15-а, 16-г.

Список використаних джерел:

1. Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів /Уклад., заг. ред.- проф., д-р істор. наук Г. Г. Демиденко. 2-е вид., доп. і змін. -Харків: Легас, 2002
2. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій / Х.: ТОВ «Одіссей», 2008.- 187 с.
3. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2008.— 464 с.
4. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник.- К.: Атіка, 2005.- 560 с.
5. Трофанчук Г.Л. Історія вчень про державу та право: Навч. посібн. для дистанц. навчання. - К.: Ун-т „Україна“, 2004. - 210 с.
6. Мироненко О.В., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право. Навчальний посібник. - К.: ВЦ "Академія", 2010.- 456 с.
7. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 304 с.
8. Демиденко Г.Г. Історія вчень про державу і право: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. – Харків: Консум, 2004. – 432 с.

9. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. Ред. Проф. О.В.Мартышина. – М.: НОРМА, 2006. – 912 с.
10. Історія вчень про державу і право : Курс лекцій / - Х.: ТОВ «Одіссей», 2008.- 187 с.
11. Історія вчень про право і державу : Навчальний посібник / Демиденко Г. Г. - Харків: Консум, 2004.- 432 с.

Тема 3

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Політико-правові погляди періоду становлення давньогрецької державності.
2. Платон про ідеальну державу в діалозі «Держава». Класифікація форм держави. Вчення про право та державний стрій в «Законах» Платона.
3. Політико-правове вчення Аристотеля. Поняття форми та закономірності розвитку ідеальної держави Аристотеля. Розуміння Аристотелем права і закону.
4. Вчення про державу і право Епікура.
5. Стоїцизм.

Висновки.

Питання для самоконтролю.

Завдання для самоконтролю.

Список використаних джерел.

Основні поняття: античність, антропоцентризм, діалектика, поліс, міф, «сім мудреців», «гноми», «логос», софісти, Академія, світ ідей, тимократія, Лікей, політія, автаркія,

1. Політико-правові погляди періоду становлення давньогрецької державності

У середині I тисячоліття до н. е. у Греції завершується перехід до рабовласницького ладу. Починають виникати самостійні міста-держави – **Поліси**. Територія полісів була невеликою, а кількість жителів нараховувала 35 – 40 тис. громадян. Причиною цього були природні умови Греції. Невеликі родючі долини перетиналися гірськими хребтами і створювали природні кордони. Незначні масштаби полісів унеможливлювали формування потужного бюрократичного апарату, постійної армії, що позбавляло їх стабільності й призводило до постійної зміни політичних і державних форм устрою. Водночас спілкування громадян було досить тісним. Життя

людини обмежувалося жорсткими рамками закону й звичаю. Влада по відношенню до людини мала тоталітарний характер, хоча самі громадяни цього не відчували, вона їм здавалася природною.

Істотним був той факт, що антична цивілізація ґрунтувалася на рабстві. До фізичної праці ставилися презирливо. У VII – V ст. до н. е. у полісах постійно велася запекла боротьба за владу між родовою аристократією, яка переросла на рабовласницьку спадкову знать та торгово-ремісничими колами, що утворили разом з окремими верствами селянства табір демократії. Пік давньогрецької державності попадає на VI – V ст. до н. е., і був пов'язаний із об'єднанням перед зовнішньою загрозою, розквітом афінської демократії. Епоха Перикла охоплювала близько 50 років – період стрімкого злету національного життя. В останню третину V ст. до н. е. Афіни зазнають поразки в Пелопонеській війні, розпочинається занепад античної Греції.

Зазначені вище події та процеси знайшли своє відображення в політико-правових вченнях і теоріях того часу, які умовно можна поділити на три періоди:

I. Ранній (або перший) період. IX-VI ст. до н. е. Час виникнення давньогрецької державності. Започатковується відхід від релігійно-міфологічних уявлень до раціонального мислення. Формуються філософські та політичні підходи до проблем держави і права. Це період Гомера, Гесіода, Піфагора, Геракліта та ін..

II. Другий період. V – перша половина IV ст. до н. е. Час розквіту філософської та політично-правової думки давньої Греції – Демокрит, софісти, Сократ, Платон, Арістотель. Простежується поворот до проблеми людини, права і держави (софісти, Сократ, Платон, Арістотель), формується логіко-понятійний аналіз та емпіричний підхід.

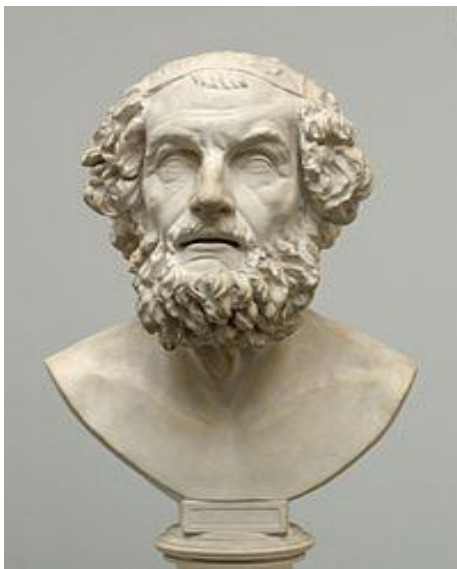
III. Третій період. Друга половина IV – II ст. до н. е.. Розпочинається занепад давньогрецької державності, завоювання полісів Македонією, а потім Римом. Це час Епікура, стоїків, Полібія.

На ранній стадії свого розвитку погляди стародавніх народів на світ носять міфологічний характер. У ці часи політичні і правові погляди ще не виділились в самостійну сферу і є складовою частиною цілісного міфологічного світогляду. У міфі панує уявлення про божественне походження існуючих відносин влади і порядку. Право і закон не виділилися в особливу сферу норм і існують у вигляді аспекту релігійно схвалюваного порядку приватного, суспільного і державного життя. У законах тісно переплетені міфологічні, релігійні, моральні, соціально-політичні моменти, а законодавство в цілому зводиться до божественного першоджерела. Закони приписуються або прямо богам, або їх ставленикам – правителям.

Політичні та правові вчення з'являються лише в ході досить тривалого існування ранньокласових суспільств і держав. Стародавні міфи втрачають свій сакральний характер і починають зазнавати етичної і політико-правової інтерпретації.

Процесу розвитку поглядів на державу та право сприяло декілька чинників:

По-перше, Греція мала значний економічний і соціальний досвід. На той час вона пройшла декілька форм державності: аристократію, олігархію й демократію, яким було притаманне осібне розуміння сутності держави і права, їхньої ролі й соціального призначення. По-друге, сформувався певний зв'язок між людиною, державними інститутами і суспільством. По-третє, в державі склалася певна правова система, було напрацьовано механізм законотворчого і правозастосовного процесів. По-четверте, це значна соціальна диференціація суспільства. Кожен його стан убачав перспективи державного розвитку виходячи з власних інтересів, що знаходило відображення в конкретних теоріях.

Першими пам'ятками політико-правової думки стародавньої Греції є поеми **Гомера (VIII ст.. до н.е.)** «Іліада» й «Одисея» та праці **Гесіода (VII ст.. до н.е.)** «Теогонія», «Труди і дні». У цих творах висвітлювалась боротьба богів за владу над світом і зміна верховних богів (Уран - Крон - Зевс) супроводжувалася зміною принципів їхнього правління і владарювання, що виявлялося не тільки у взаєминах між богами, але і в їх ставленні до людей та правилах земного суспільного життя.

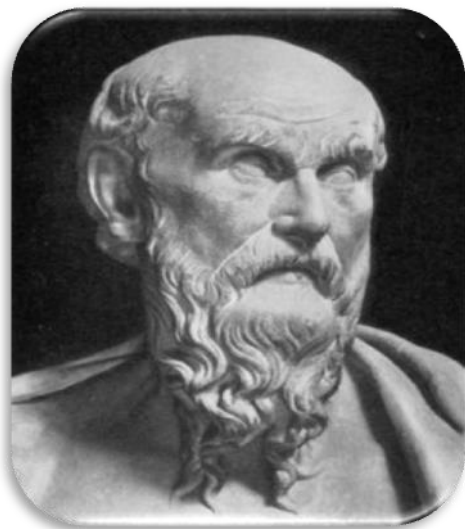
З творчості Гомера постає первісне уявлення (сприйняте наступними давньогрецькими мислителями) про те, що утвердження засад справедливості, законності й полісного життя пов'язане із становленням влади богів-олімпійців на чолі із Зевсом.

У творах Гомера Зевс виступає, як верховний заступник загальної справедливості (діке), який суворо карає тих, хто творить насильство і неправий суд; порушення справедливості (діке) — не просто антигромадський, але, перш за все, анти божественний акт, за який неминуче настає божа кара; право і справедливість розрізняються термінологічно. Справедливість (діке) — безумовна основа і принцип права, як сформованого звичаю, звичаєвого права (теміс); звичаєве ж право (теміс) є певною конкретизацією вічної справедливості (діке), її присутності, прояву і дотримання між людьми; формується розуміння закону, пов'язане з поняттям справедливих і несправедливих діянь.

Науковий аналіз змісту його поем засвідчує поступовий відхід автора від уявлення про сакральний (священний) характер давньої міфології; спостерігаються начала раціоналізації тогочасних політико-правових поглядів.

Погляди на державу та право: твори відображають державно-правові реалії давньої Еллади, які далекі від усталених юридичних норм і ґрунтуються переважно на необов'язковому, нестійкому звичаєвому праві. Еллінські політико-правові інститути у творах Гомера не мають чіткої регламентації: базилевс, буле, агора збираються то всі разом, то в будь-яких комбінаціях, то діють окремо. Функції верховної влади невизначені, випадкові й залежать від поточних обставин, випадковостей. Щоб зрозуміти соціально-історичну і політико-правову основу гомерівських поем, слід виходити із загального історичного процесу і специфіки тогочасного давньогрецького суспільства, в якому розпочалося поглиблення соціальної диференціації та первісне інституювання суспільних відносин.

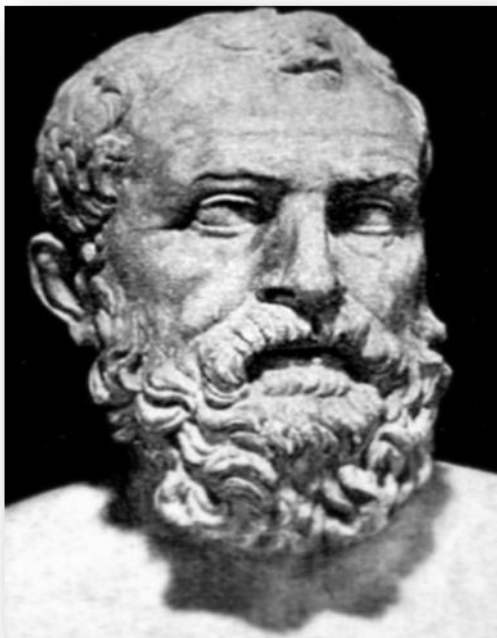
Наступним найбільш відомим мислителем, поетом, засновником дидактичного епосу є Гесіод (жив між кінцем VIII та початком VII ст. до н. е.). Основні твори: «Теогонія», «Труди і дні», «Щит Геракла».

Основні положення політико-правової думки: боги виступають носіями морально-правових принципів і сил; правління Зевса знаменується встановленням основ справедливості, законності і суспільного добробуту; справедливість (діке) протиставляється силі і насильству; зустрічається поняття про право по природі, або природне право (фесеї) і поняття про право, встановлене людьми (номо), або поняття про природне і позитивне право; наголошує на існуванні двох доньок - богинь Зевса: Дике (справедливість) і Евномія (благозаконня). Дике охороняла природно-божественну справедливість і карала неправду. Евномія ж означала божественний характер засад законності у суспільному устрої, глибинний внутрішній зв'язок законності й полісного устрою.

Характерні для поем Гомера і Гесіода спроби раціоналізації уявлень про етичний, морально-правовий порядок у людських справах і відносинах отримують подальший розвиток у творчості «семи мудреців» (VII - VI ст.. до н.е.) Стародавньої Греції. До них зазвичай зараховувалися Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул і Хілон. У своїх коротких висловах («гномах») ці мудреці сформулювали цілком раціональні і світські за своїм духом етичні й політичні сентенції: «Упорядкований поліс – це дотримання законів», «Корися законам», «Підкоряйся тому закону, що ти установив для себе», «Не задовольняйся покаранням злочинця, але попереджуй злочини». Мудреці наполегливо підкреслювали основне значення панування справедливих законів полісного життя.

Багато хто з них самі були активними учасниками політичних подій, правителями або законодавцями і доклали чимало зусиль для практичної реалізації своїх політико-правових ідеалів. Дотримання законів, на їхню думку, - істотна відмінна риса упорядкованого полісу. Так, найкращим державним устроєм Біант вважав таке, де громадяни бояться законів в тій же мірі, в якій боялися б тирана.

Яскравим представником є **Солон** (близько 638— 559 рр. до н. е.) – відомий афінський реформатор, державний діяч і законодавець. У 594 р. до н.е. він був обраний першим архонтом і наділений широкими повноваженнями. Отримавши владу, Солон видав низку законів і доволі суттєво реформував соціально-політичний лад афінського поліса.

Через 30 років, коли Солон вже постарів утвердилася тиранія Пісістрата. Солон поїхав на чужину. Останні роки він жив на о. Кіпр, де й помер.

Погляди на державу і право:

Держава щонайменше потребує законного порядку; демократія – це відповідальність усіх громадян за стан справ у державі; закон – це поєднання права і сили, причому мова йде саме про офіційну силу поліса, а не про фактичну силу сторін або приватних осіб, які борються; політичні права громадян повинні залежати не від походження, а від

розміру їх власності; беззаконня та міжусобиці – це найбільше зло. А порядок і закон – найбільше добро для держави.

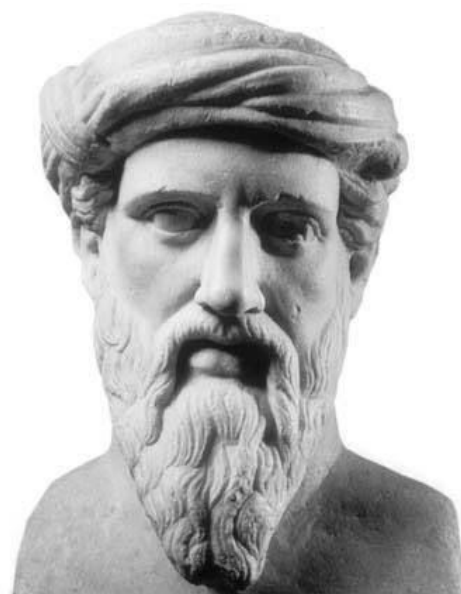
Відомі крилаті вислови Солона:

- У великих справах всім подобатися не можливо.
- Хто для багатьох є страшним, той і бояться має багатьох.
- Вимагаючи відповіді від інших і сам давай відповіді.
- Слово є образ справи.
- Перш ніж наказувати, навчись підкорятися.
- Найдорожче мені жити під народовладдям...
- Закони подібні павутинню: слабкого вони заплутують, а сильний їх порве.

З ідеєю необхідності перетворення суспільних і політико-правових порядків на філософських засадах виступили **Піфагор** (бл. 580-500 рр. до н.е.), **піфагорійці** (Архіт, Лізис, Філолай та ін..) і **Геракліт** (бл. 530 – бл. 470 рр. до н.е.).

Основні праці : «Про державу», «Про природу», «Про виховання», «Про світ».

Піфагор, за словами Геродота, був "найбільшим еллінським мудрецем". Свої погляди він викладав тільки вибраному, спеціально відібраному і організованому, колу

слухачів. Незабаром по всій Греції виникли **піфагорійські гетерії** — аристократичні за своїм духом, таємні релігійно-політичні союзи. У центрі інтересів членів цих груп стояли і політичні питання.

Погляди на державу та право: На думку Піфагора, після божества і демона слід найбільше поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не зовнішньо та удавано. Законотворчість він вважав важливою чеснотою, а самі закони — великою цінністю. Найбільшим злом піфагорійці вважали анархію (безвладдя), критикуючи яку, вони відзначали, що людина, за своєю природою, не може обійтися без керівництва і належного виховання. "Правителі, — підкреслював Піфагор, — повинні бути не тільки людьми знавчими, але й гуманними". Мета виховання й управління полягає в упорядкуванні індивідуальних і спільних справ, в гармонізації людських відносин, оскільки порядок і симетрія прекрасні і корисні, безпорядок й асиметрія жахливі і шкідливі. Піфагорійці були прихильниками аристократії, як правління "кращих", освічених. "Нерозумно, — вважали вони, — звертати увагу на думку будь-кого і, особливо, на думку натовпу. Бо небагатьом властиво прекрасно міркувати і думати. Адже очевидно, що це властиво тільки освіченим, а їх небагато. Таким чином, очевидно, що ця властивість не розповсюджується на більшість людей". Критикуючи демократію, вони обґрунтовували аристократичні ідеали правління «кращих» - розумової та моральної еліти. Визначальну роль у всьому світогляді піфагорійців відіграло їхнє вчення про числа. Число, за їхніми уявленнями – це початок і сутність світу. Виходячи з цього вони намагалися виявити цифрові (математичні) характеристики, притаманні моральним і політико-правовим явищам. При висвітленні проблем права та справедливості піфагорійці першими почали теоретичну розробку поняття «рівність», яка є «мірою належного». Людина повинна провести своє життя гідно, піклуючись про гармонію душі.

Отже, Піфагор: першим почав теоретичне розроблення поняття рівності, дуже важливого для розуміння ролі права як рівної міри в регулюванні суспільних відносин; вважав, що справедливість полягає у відплаті рівним за рівне. Люди у своїх різноманітних взаємовідносинах повинні дотримуватися відповідного виду справедливості, залежно від характеру тих конкретних відносин, в яких вони опинилися; вважав, що ідеалом є держава, в якій панують справедливі закони; поділяв думку, що після божества найбільше слід поважати родичів і закони, керуючись їм із переконання, а не зовнішньо і вдавано; вважав, що законотворчість є найвищою добродієністю, а самі закони - найбільшою цінністю; найгіршим злом піфагорійці вважали безвладдя (анархію).

Геракліт (535 – 475 рр. до н.е.) – грецький філософ, досократик.

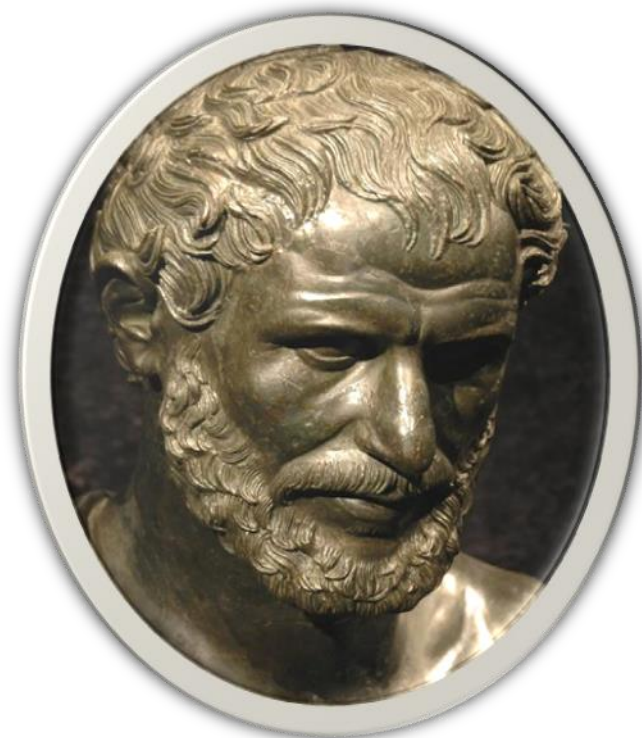
За глибокі думки й загадковість отримав прізвисько Темний. Походив із царської сім'ї (потомок Андрокла).

Коли Геракліт виходив на люди, він завжди плакав, оскільки все, що робили люди йому видавалося жалюгідним.

Останні роки свого життя жив пустельником.

Основні твори: «Про природу».

Дотримувався ідеї про те, що світ утворився не через злиття, а через поділ, не через гармонію, а через боротьбу. Згідно з його уявленнями у світі панують необхідність і закономірність – світовий закон – «логос», космічна справедливість.

Розумність людини полягає у свідомій підлеглості «логосу».

Мислення, згідно Геракліту, властиве всім, однак, більшість людей не розуміють «логосу», якого треба дотримуватися. Виходячи з цього він поділяє людей на мудрих і нерозумних, кращих і гірших. Соціально-політична нерівність виправдовується Гераклітом як неминучий, правомірний і справедливий результат загальної боротьби. Критикуючи демократію, де править натовп і немає місця кращим, Геракліт виступав за правління кращих. На його думку для формування і прийняття закону зовсім не обов'язково загальне схвалення на народних зборах: головне в законі – його відповідність загального «логосу». Геракліт вибрав духовний, а не природний критерій для визначення того, хто є «кращий», «благородний», «добродесний». Перехід від аристократії крові (за принципом народження) до аристократії духу (знання і моральної гідності), здійснений Гераклітом, привів до того, що аристократія з природної замкнутої касти стала ніби відкритим класом, доступ до якого було поставлено в залежність від особистої гідності і зусиль кожного.

Геракліт : поділяв людей на мудрих і нерозумних, кращих і гірших, оскільки мислення, писав філософ, властиве всім, але більшість людей не розуміють загального логосу (всевладного розуму), якому треба слідувати; вважав, що божественний закон як джерело людського закону - це те саме, що і логос, розум, природа. Маючи на увазі саме цю розумну природу закону держави, Геракліт підкреслював, що народ повинен боротися за закони, як за свої стіни; на його думку, життя держави та її закони повинні слідувати логосу, адже всі людські закони живляться єдиним божеством; вважав, що демократія - це правління нерозумних і гірших; виступив прихильником аристократії;

Відомі крилаті вислови Геракліта:

- Не можна двічі увійти в одну й ту ж річку.
- Боротися із насолодою ще складніше ніж із гнівом.
- Не робіть поспішних висновків у важливих справах.

Демокріт (бл. 460 – бл. 370 рр. до н.е.) давньогрецький філософ-матеріаліст, засновник атомістичної гіпотези пояснення світу.

Основні твори: «Про природу людини», «Про ідеї», «Про мету».

Погляди на державу та право: У державі представлені загальне благо і справедливість. Інтереси держави понад усе, і турботи громадян мають бути спрямовані для його кращого влаштування й управління. Для збереження державної єдності потрібно єднання громадян щоб «державна була упорядкована, не домагаючись більших почестей, ніж йому личить, і не захоплюючись більшою влади, ніж це корисно для загальної справи». Одностовість і морально-соціальна солідарність вільних членів полісу є найважливішою і необхідною ознакою упорядкованої держави. **Поліс — це "спільна справа"** всіх його вільних членів. Держава уособлює собою "спільну справу" своїх громадян і служить їй опорою. Інтереси цієї "спільної справи" і турбота про неї визначають сутність і межі прав та обов'язків громадян. "Державні справи, — підкреслював Демокріт, — необхідно вважати набагато більш важливими, ніж всі інші; кожен повинен прагнути, щоб держава була належно впорядкована.

Закони, на його думку, покликані забезпечувати належне життя людей у полісі, але для досягнення цього необхідні зусилля з боку самих громадян, їхній послух законів. **Закон**, підкреслює Демокріт, прагне допомогти життю людей. Але він може цього досягнути тільки тоді, коли самі громадяни прагнуть жити щасливо. Для тих, хто виконує вимоги закону, закон є тільки свідченням їхньої добродесності. Він є примусовим засобом, спрямованим проти тих, хто, в силу своєї розумової або моральної ущербності, добровільно не надається до добродесної поведінки "внутрішнім прагненням і переконанням".

У вченні **Демокріта** зустрічається одна з перших спроб розглянути виникнення і становлення людини, людського роду і суспільства як частини природного процесу

світового розвитку. У ході цього процесу люди поступово, під впливом потреби, придбали всі свої основні знання та вміння, необхідні для суспільного життя. Таким чином, людське суспільство з'являється лише після довгої еволюції як результат прогресивної зміни вихідного природного стану. У цьому сенсі суспільство, поліс, законодавство створені штучно, а не дані природою.

Демокріт:

- розглядав виникнення і становлення людини, людського роду та суспільства як частини природного процесу світового розвитку, впродовж якого люди поступово, під впливом потреб і наслідуючи природу, тварин і спираючись на свій досвід, набували всі свої основні знання і вміння, необхідні для суспільного життя;
- суспільство - сукупність індивідів, які об'єднуються на основі принципу, що нагадує теорію суспільного договору;
- людське суспільство виникає лише після тривалої еволюції, як результат прогресивної зміни вихідного природного стану. В цьому сенсі суспільство, держава, законодавство створені штучно, а не дані природою, але їх походження являє собою природно-необхідний, а не випадковий процес;
- інтереси держави він ставив вище інтересів громадян. Турбота громадян повинна бути спрямована на покращення державного устрою і управління;
- державне управління - мистецтво, причому не просте, а найскладніше із усіх мистецтв, а тому управляти властиво кращим. Але кращий, за твердженням мислителя, це не стара знать і не багаті, а всі ті, хто володіє високими розумовими і моральними якостями;
- закони покликані забезпечити добробут людей в державі, але для досягнення цих результатів необхідні відповідні зусилля не тільки з боку держави, а й самих людей, їх підкорення закону. Законотворення людина за всякого державного устрою збереже добрий гумор, що є метою життя.

Відомі крилаті вислови Демокріта:

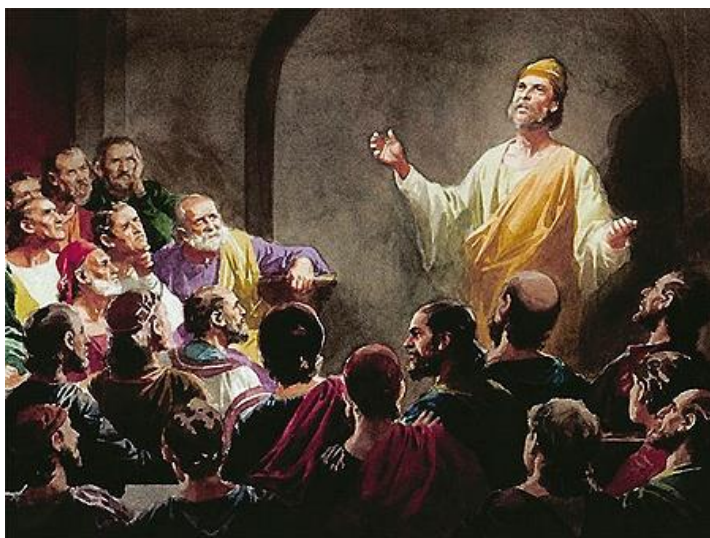
Багатий той, хто бідний бажаннями.

Мужність робить незначними удари долі.

Поміркованість примножує радості життя і робить задоволення ще більшим.

В умовах зміцнення і розквіту античної демократії політико-правова тема широко обговорювалася і була пов'язана з іменами софістів.

Софісти були платними вчителями мудрості, в тому числі і в питаннях держави і права. Багато з них були видатними просвітителами своєї епохи, глибокими і сміливими

новаторами в області філософії, логіки, гносеології, риторики, етики, політики і права. Софісти не склали якоїсь єдиної школи і розвивали різні філософські, політичні та правові погляди.

Розрізняли два покоління софістів: **старших (Протагор, Горгій, Продик, Гіппій, Антифон та ін.) і молодших (Фрасімах, Каллікл, Лікофрон та ін.)**

Багато хто з старших софістів дотримувалися загалом демократичних поглядів.

Відомому софісту **Протагору** належить відомий вислів: **Людина є мірою всіх речей: існуючих, що вони існують, не існуючих, що вони не існують.**

Серед молодших софістів поряд з прихильниками демократії зустрічаються прихильники інших форм правління (аристократії, тиранії). Загалом софістам була притаманна незвичайна широта мислення, вони зробили істотний внесок у теоретичну розробку проблем держави, права, політики, у політичне та правове виховання громадян грецьких полісів.

Одним із найвизначніших давньогрецьких мислителів був **Сократ (469-399 рр. до н.е.)** Сперечаючись з софістами, він разом з тим сприймав ряд їхніх ідей і по-своєму розвинув розпочату ними просвітницьку справу. Окремих праць Сократ не писав.

Біографічні відомості. Сократ був сином каменяря та повитухи. Мав непривабливу зовнішність. Ходив завжди роззутий і в старому хітоні. Жив у бідності. Більшу частину життя проводив у диспутах.

За гостру критику афінської демократії Сократа було звинувачено в безбожності, в політичному розбещенні молоді та засуджено до страти. 70-річний філософ прийняв смерть, захищаючи свої погляди, відкинувши всяку можливість порятунку, пов'язаного з відступом від своїх принципів, відмовившись від втечі, підготовленої його учнями.

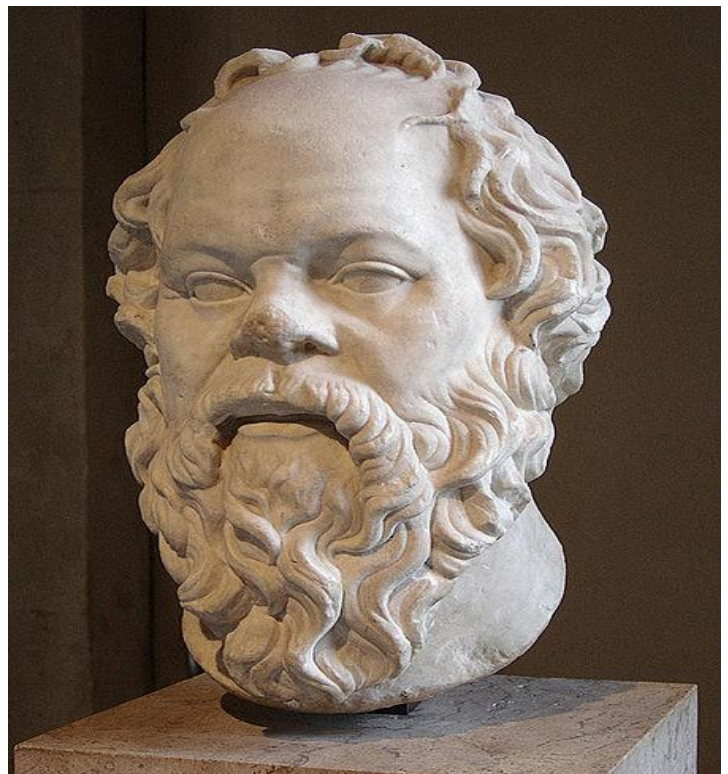
Сократ займався пошуками раціонального, логічно - понятійного обґрунтування об'єктивного характеру етичних оцінок, моральної природи держави і права. Обговорення морально - політичної проблематики Сократ підняв на рівень понять і тим самим заклав начала теоретичного дослідження в даній області.

Моральна організація полісного життя так само неможлива без законів, як неможливі і закони поза полісом. Закони – основа полісу.

Сократ, як і софісти розрізняє природне право і писане право. Але ця відмінність не перетворює їх у протилежність, як це мало місце у трактуванні софістів. І неписані божі закони, і писані людські закони мають на меті, згідно з Сократом, одну і ту ж справедливість, яка не

просто є критерієм законності, але, по суті, тотожна з нею. **Право** – це загальнооб'язковий мінімум моралі, закон – закріплююча суспільство норма, вони є обов'язковими, оскільки не скасовані, кожний громадянин повинен виконувати закони полісу. Він прийшов до висновку про тотожність розумного, справедливого і законного.

Сократ — переконаний прихильник такого устрою держави-полісу, при якому безумовно панують справедливі за своєю природою закони. Настійливо пропагуючи необхідність дотримання полісних законів, Сократ пов'язує з цим і одностайність громадян,

без чого, на його погляд, ні будинок не може добре стояти, ні держава керуватися. При цьому, під "однорозумством" він має на увазі відданість і підкорення членів полісу законам, а не уніфікацію смаків, думок і поглядів людей. Але ця відмінність не перетворює їх у протилежність, як це мало місце у трактуванні софістів. І неписані божі закони, і писані людські закони мають на меті, згідно з Сократом, одну і ту ж справедливість, яка не просто є критерієм законності, але, по суті, тотожна з нею. Сократ — переконаний прихильник такого устрою держави-полісу, при якому безумовно панують справедливі за своєю природою закони. Настійливо пропагуючи необхідність дотримання полісних законів, Сократ пов'язує з цим і однорозумство громадян, без чого, на його погляд, ні будинок не може добре стояти, ні держава керуватися. При цьому, під "однорозумством" він має на увазі відданість і підкорення членів полісу законам, а не уніфікацію смаків, думок і поглядів людей.

Сократ першим класифікував **форми правління**, критеріями поділу виступали воля народу, компетенція влади, законність: царська влада – влада за згодою народу і на основі законів, тиранія – влада проти волі народу і на беззаконні, аристократія – посадові особи обираються із «знатних», які дотримуються законів, плутократія (олігархія) – правління на основі майнового цензу, багатих в угоду багатим, демократія – правління всіх громадян на основі законів. Правити повинні знаючі, благополуччя держави залежить від діяльності влади і законодавців.

Сократ вважав що:

- найгірша форма правління демократія, особливо крайня демократія, за панування якої Афіни зазнали поразки від Спарти і втратили свої провідні позиції в усій Елладі;

- ідеальна форма правління аристократія, яку він зображав як державу, якою управляють небагато людей, але ці люди - компетентні, підготовлені до справи державного управління і дотичні до справжнього знання;

- управління державою - царське мистецтво, до якого повинні бути допущені лише ті, хто оволодів справжнім знанням, мудрістю, кращі люди, призначені до цього своїм народженням, а надто - вихованням і навчанням;

- політика - це наука, і, як таку, її необхідно представити найбільш освіченим людям, навіть якщо вони - в меншості. Наука повинна управляти за допомогою переконання, яке являє собою передання знання. Політика зводиться до обміну інформацією та знаннями між найбільш і менш освіченими людьми;

- насильство й випадок - дві крайності, протилежні науці. Одна тільки наука управляє без примусу;

- природне право і позитивний закон беруть початок від розумного божественного начала, а тому вони є абсолютними, загальними і тривалими, незалежними ні від часу, ні від волі того чи іншого законодавця:

- справедливість - це знання і, отже, дотримання істинних законів, які управляють стосунками людей між собою. Розумне, законне і справедливе є тотожними.

Відомі крилаті вислови Сократа :

- Заговори, щоб я тебе побачив.
- Я знаю, що я нічого не знаю.
- Краще мужньо померти, ніж жити у позорі.
- Хороший початок – не дріб'язок, хоча і розпочинається з дріб'язку.
- Я їм, щоб жити, а інші люди живуть, щоб їсти.
- Без дружби ніяке спілкування між людьми не має цінності.

2. Погляди на державу і право Платона.

Біографічні відомості, які можна здобути з античних джерел, значною мірою видаються легендарними. Справжнє ім'я філософа — Арістокл, а **Платон (427-347 рр. до**

н.е.) — це прізвисько, що означає «широкоплечий». Гадають, що так філософа прозвали за широке чоло та плечисту статуру. Походив із знатного роду і здобув чудову освіту.

Філософські переконання Платона сформувалися під впливом Піфагора, Геракліта, Парменіда, піфагорійців, Демокріта, софістів, Кратіла. Із Сократом Платон вперше зустрівся у 407 р. до н. е., і ця зустріч мала революційне значення у його долі. Він відмовився від усіх своїх колишніх уподобань і повністю присвятив себе філософії. Поряд із Сократом Платон перебував упродовж восьми років — з 407 до 399 р. до н.е., коли Сократа засудили до страти. Того ж таки року Платон залишив Афіни і подався у мандри містами Греції та Сходу з наміром познайомитися з іншими вчителями мудрості.

У Мегарах він став учнем Евкліда, у Кірені навчався у математика Феодора, в Італії — у піфагорейців Філолая та Евріта, в Єгипті опановував магію місцевих жерців. Завершальною була подорож в Італію та на Сицилію (389—387 р. до н. е.), як свідчить Плутарх у біографії Біона.

На Сицилії у Платона стався конфлікт із сиракузьким тираном Діонісієм Старшим, котрий, відтак, наказав продати філософа у рабство, що буцімто і було зроблено. Проте кіронець Аннікерід одразу ж викупив Платона і відпустив його на волю (за іншими свідченнями, це зробив піфагорієць Архіт).

Повернувшись в Афіни, Платон придбав у передмісті ділянку землі, на якій ріс невеликий гайок, названий **Академією** на честь місцевого героя-покровителя Академа. Тут Платон заснував власну філософську школу (**387 р. до н.е.**), зберігши за нею назву місцевості, і присвятив їй решту свого життя. Платонівська Академія проіснувала до **529 р. н.е.**, майже одразу здобувши славу в усьому античному світі. Найздібнішим її вихованцем ще за життя Платона став Арістотель.

Популярність Платона змінила і його стосунки з Сицилією. Після смерті Діонісія Старшого новим тираном став його син Діонісій Молодший. Він звернувся до філософа з листом, у якому запросив засновника Академії до Сиракузів нібито для втілення у його державі високих ідеалів платонівської філософії. Платон прийняв запрошення, але його сподіванням не судилося здійснитися. Проте Діонісій Молодший втретє покликав філософа на Сицилію (у 361—360 р. до н. е.), та і ця поїздка не принесла Платону нічого, крім розчарування. Мислитель жив у період руйнування полісної системи, напередодні епохи еллінізму, що поклала край незалежності грецьких полісів. Рубежем нової епохи вважаються Херонейська битва і конгрес у Коринфі, а ці події відбулися через дев'ять років після смерті Платона.

Платон першим окреслив види любові та назавжди пов'язав своє ім'я з відкриттям духовної любові, без чуттєвого елемента («**платонічна любов**»).

Існує думка, що саме Платон уперше згадав про **Атлантиду** – таємний материк, який 12 тис. років тому існував за Гібралтаром і зник за один день і одну ніч.

Основою філософської концепції Платона є його вчення про ідеї, яке полягає у тому, що "**істинне буття** — це певні безтілесні ідеї, які можуть бути досягнуті тільки розумом", дані ж у відчуттях емпіричні тіла, речі і явища не є істинними, оскільки

належать не до буття, а до чогось рухомого, такого, що знаходиться у процесі становлення.

Згідно із вченням Платона існує два світи:

1) світ ідей, невидимий світ, який склався сам по собі, його не можна пізнати за допомоги відчуттів, бо світ ідей доступний тільки розумові;

2) світ речей, який ми бачимо і можемо пізнати за допомоги відчуттів;

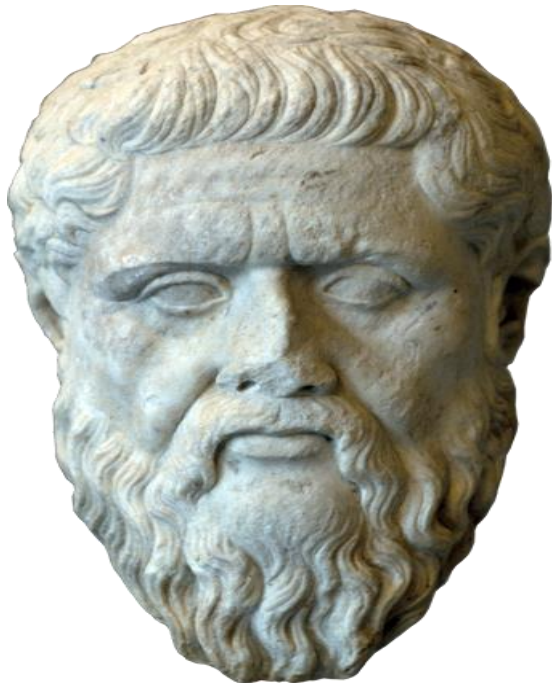
Єдиним істинним буттям є світ ідей. Згідно з цим положенням свого вчення Платон зображав **ідеальну державу** у «Державі» й розумні справедливі закони як реалізацію ідей, як утілення світу ідей в земному суспільно-політичному і правовому житті - в полісі.

Державно-правові погляди викладено у **працях «Держава», «Закони», «Політик», «Крітон», «Протагор», «Тімей», промова «Апологія Сократа»** та ін.. Упродовж життя погляди Платона на ідеальну державу змінювалися.

У діалозі **«Держава» ідеальний державний лад** Платон розглядав за аналогією з космосом і людською душею. Подібно тому як у душі людини є три начала, так і в державі мають бути три стани. Розумному началу душі в ідеальній державі відповідають правителі-філософи, жорсткому началу - воїни, тому началу, що жадає - хлібороби й ремісники. Становий розподіл суспільства Платон оголосив умовою міцності держави як спільного поселення громадян. Самовільний перехід з нижчого стану у вищий неприпустимий і є найбільшим злочином, тому що кожна людина повинна займатися тією справою, до якої вона призначена від природи. **«Займатися своєю справою й не втручатися в чужі - це і є справедливість».**

На чолі держави, стверджував Платон, необхідно поставити **філософів**, причетних до вічного блага й здатних втілити небесний світ ідей у земному житті. «Поки в державах не будуть царювати філософи або так звані нинішні царі й владики не стануть шляхетно й ґрунтовно філософствувати, доти державам не позбутися від зла». У проекті ідеальної організації влади Платон відходить від принципів «аристократії крові» і заміняє її «аристократією духу». Обґрунтовуючи цю ідею, він наділив філософів-правителів якостями духовної еліти – інтелектуальною винятковістю, моральною досконалістю та ін..

Механізму здійснення влади (її устрою, ролі закону) Платон не надавав у діалозі «Держава» особливого значення. Зокрема, із приводу форми правління в **ідеальній державі** сказано лише те, що воно може бути або **монархією**, якщо правити буде один філософ, або **аристократією**, якщо правителів буде небагато. Основна увага тут приділяється проблемам виховання й способу життя громадян. Щоб досягти єдності й згуртованості двох вищих станів, що утворять разом клас стражів держави, Платон

установлює для них спільність майна й побуту. «Насамперед ніхто не повинен мати ніяку приватну власність, якщо в тім немає гострої потреби. Потім ні в кого не повинно бути такого житла, куди не мав би доступу всякий бажаючий». Продовольчі запаси стражі одержують від третього стану у вигляді натуральних поставок. Грошей у стражів немає. Жити й харчуватися вони повинні спільно, як під час військових походів. Стражам забороняється мати родину. У них спільні дружини і діти. Жінки в ідеальній державі мають рівні права з чоловіками. Сім'ї як такої не існує. Виховання дітей проводиться спеціально призначеними для цього особами за детально розробленою програмою.

Подолання в суспільстві майнового розшарування – найважливіша соціально-

економічна особливість ідеального ладу, що відрізняє його від всіх інших, недосконалих держав. Ідеальна держава Платона – справедливе правління кращих.

Прообразом ідеального державного ладу для Платона стала аристократична Спарта, точніше, патріархальні відносини, що там зберігалися – організація життя панівного класу за зразком військового табору, пережитки общинної власності, групового шлюбу та ін..

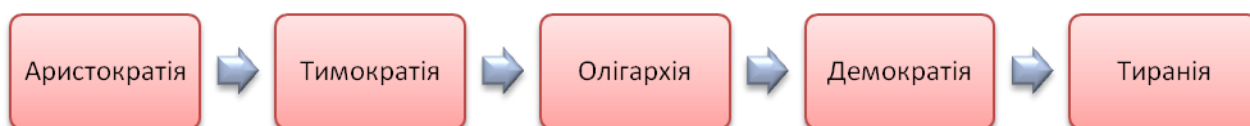
Характеризуючи різні форми держави, Платон розташовував їх у порядку зростаючої деградації в порівнянні з ідеалом.

Виродження **аристократії**, на думку Платона, спричиняє утвердження приватної власності й перетворення у рабів вільних хліборобів із третього стану. Так виникає критсько-спартанський тип держави, або **тимократія** (від "тімі" - честь), панування найсильніших воїнів. Держава з тимократичним правлінням буде вічно воювати. За тимократії прагнуть до воєнних успіхів.

Наступний вид державного устрою – **олігархія** – з'являється в результаті скупчення багатства в приватних осіб. Цей лад заснований на майновому цензі. Владу захоплюють деякі багаті, тоді як бідняки не беруть участь у керуванні. Олігархічна держава, що роздирається ворожнечею багатіїв і бідняків, буде постійно воювати сама із собою. Олігархія тримається на залякуванні й використанні озброєної сили. За олігархії більше всього прагнуть до багатства.

Демократія, на думку Платона, реалізується тоді, коли бідняки, отримавши перемогу, деяких своїх ворогів знищать, деяких проженуть, а інших зрівняють у громадянських правах і в заміщенні державних посад, яке в демократичному устрої відбувається, більшою мірою, шляхом жеребкування. Загалом демократію Платон розглядає як устрій приемний і різноманітний, але як такий, що не має належного управління. Рівність при демократії урівнює рівних і нерівних. Із-за панування притаманних натовпі хибних уявлень відбувається втрата моральних орієнтирів. Основні недоліки демократії – зрівнювання нерівних, некомпетентність, зневага до знання, заслуг, роль випадку та ін.. За демократії прагнуть до свободи.

Нарешті, надмірна свобода перетворюється у свою протилежність - надмірне рабство. Встановлюється **тиранія**, найгірший вид держави. Влада тиранів тримається на віроломстві й насильстві. Тиранічний лад – це найважче захворювання держави, повна відсутність у ньому будь - яких чеснот.

Розчарувавшись у «перевагах» афінської демократії, Платон в діалозі **«Законои»** намагається розв'язати проблему можливості та доцільності створення змішаної держави і проблему провідної ролі законодавця в державі. **Ідеальним державним устроєм** Платон називає правління, де **поєднуються начала демократії й монархії**. До таких начал належать: демократичний принцип арифметичної рівності (вибори за більшістю голосів) і монархічний принцип геометричної рівності (вибір за заслугами й гідністю). Демократичні начала держави знаходять свій прояв у діяльності народних зборів. На поєднанні демократичних і монархічних принципів будуються вибори колегії 37 правителів і Ради з 360 членів. Замикає ієрархію державних органів таємні «нічні збори», у які входять 10 найбільш мудрих і старих стражів. Їм вручається верховна влада в державі.

В **«Законах»** Платон змалював **другий за гідністю державний лад**.

Основні відмінності другої держави від першої: 5040 громадян держави отримують земельну ділянку шляхом жеребкування, яким користуються на правах

володіння, а не приватної власності. Наділ вважається спільною власністю держави. він переходить у спадщину лише одному із спадкоємців. Філософ відмовився від колективної власності перших двох станів і встановив для громадян єдиний порядок користування майном; залежно від величини майна громадяни переділяються на чотири класи (до загалу громадян не входять раби та іноземці, зайняті хліборобством, ремеслом і торгівлею). Політичні права громадяни набувають залежно від розміру майна; у другій за гідністю державі хліборобство передано рабам, а тому виникає зневажливе ставлення до фізичної праці вільних людей.

Побут другої держави, як і першої пронизаний прагненням впроваджувати колективістські начала та спільний світогляд. Політичними правами наділені лише громадяни. Їх спільна справа – підтримання загальнодержавного устрою. На чолі держави стоїть 37 правителів. Яких обирають шляхом багатоступеневих виборів. Вік правителів від 50 до 70 років. Виборцями є не всі громадяни, а лише ті, хто носить зброю або ж приймав участь у війні.

Платон детально описав у «Законах» організацію державної влади і закони найкращого ладу.

Мислитель радить законодавцеві бути поміркованим і створювати розумні закони, які б обмежували, з одного боку, владу правителя, а з іншого – свободу підданих і жорстко регламентували як публічне, так і приватне життя людей. На сторожі законів має стояти правосуддя, оскільки будь-яка держава не в змозі повноцінно функціонувати без правосуддя. Однак правосуддя у Платона не є окремою гілкою влади. Суддею може бути і правитель, але за умови обов'язкового залучення громадян до здійснення правосуддя. Платон вважав, що будь-яка держава перестає бути державою, якщо суди в ній не функціонують належним чином. Окрім третейських судів і судів по приватним образам, існують суди філ і особливі суди, які складаються з обраних на рік спеціальних суддів від кожної урядової посади. Платон виступає за активність суду.

Запорукою стабільності життя у такій державі є державна ідеологія, яка формує одностайність підданих. Платон визнає, що у такій державі не можливе гнучке пристосування індивіда до держави, але управління, що здійснюється відповідно до закону дає змогу пристосуватися загалу. Громадянство зазначеної держави – чітко обмежене класом привілейованих осіб, які можуть дозволити собі перекласти важку фізичну працю на плечі рабів та іноземців. Плин міркувань Платона завершився створенням духовної, соціально-політичної моделі суспільства, яка виражається формулою: правитель - воїни - раби. Користуючись сучасною термінологією, можна стверджувати, що в діалозі «Закони» Платон створив модель тоталітарної держави, в якій рабство розуміється не тільки в фізичному, а ще більше у духовному аспекті.

Закони, за Платоном, - це визначення розуму, установлені заради загального блага всієї держави. Правильні, правові закони роблять щасливими тих, хто ними користується, надаючи їм усі блага. «Там де закон – владика над правителями, а вони його раби, я вбачаю порятунок держави». Політичні і державні діячі повинні служити закону.

Платон поділяв **закони на правильні й неправильні**. Лише ті закони, які встановлені заради загального блага всієї держави в цілому, а не якоїсь обмеженої групи,

що захопила владу є правильними. Правильні закони роблять щасливими тих, хто ними користується, надаючи їм усіх благ. На варті законів має стояти правосуддя.

Закон (писане право) по суті є регулятором суспільних відносин і не повинен заперечувати **природного права (звичай)**, більше того він є критерієм справедливості, бо наразі втілює розум громадян полісу, які прагнуть кращого життя. Навіть наймудріший правитель (нехай це буде і цар-філософ) не може обійтись без закону, вимогам якого мусять коритися всі – як можновладці, так і піддані.

Платон вважав, що з усіх наук найбільше удосконалює людину, яка їх вивчає - наука про закони. Гідність держави – детальні і суворі закони, які скрупульозно і жорстко регламентують публічне і приватне життя людей, визначаючи розпорядок дня і ночі. Вважав, що законами повинні бути врегульовані всі сфери суспільного життя. Тексти законів, на думку Платона, повинні відрізнятися якістю, чіткістю, стислістю, обов'язково мати вступ.

Отже, ідеальна держава трактується Платоном, як реалізація ідей і максимально можливе втілення світу ідей в земному суспільно-політичному житті — в полісі. Ідеальна справедлива держава — це досягнення тієї відповідності, яка існує між космосом в цілому, державою і окремою людською душею. "Право і справедливість полягають у тому, щоб кожен мав і робив своє так, щоб ніхто не мав чужого і не позбавлявся свого". Ідеальна держава Платона — це справедливе правління кращих. Платон поділяє природно-правове положення Сократа про те, що законне і справедливе — одне і те ж, оскільки в їхній основі лежить божественне, у Платона ще й ідеальне, начало. Правління філософів і дія справедливих законів для Платона в "Державі" — два взаємопов'язаних аспекти одного ідеального проекту. Комплекс філософсько-міфологічних, державно-правових поглядів Платона існує у вигляді загальнообов'язкової державної релігії, спрямованої на досягнення єдності громадян і утвердження ідеальної держави.

Праці Платона «Держава», «Закони» можна віднести до утопічних проектів. Платон є консервативним мислителем, але не реакціонером. Здобутком Платона можна вважати ідею спільного блага і спільного інтересу як основи політичного єднання, думку про приватну власність як причину соціальних протиріч і конфліктів, ідеї круговороту форм держави, визнання законності як важливого атрибуту державності та ін..

Відомі крилаті вислови Платона:

- Не золото необхідно заповідати дітям, а найбільшу совістливість.
- Ми в дійсності нічого не знаємо.
- Багатство зовсім не сліпе, воно – прозорливе.
- Пристрасть – принада зла.
- Можна відповісти на будь-яке питання, якщо питання правильно поставлене.
- Кохання – це бажання бути коханим.
- В пошуках щастя для інших ми знаходимо його для себе.
- Виховання – це засвоєння хороших звичок.

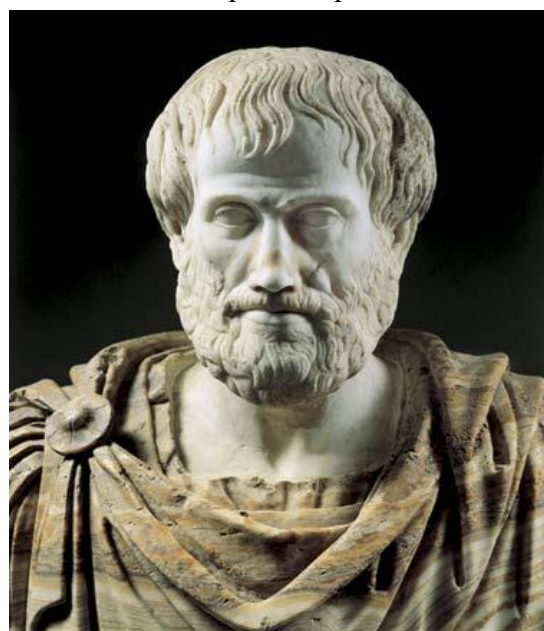
3. Політико-правове вчення Арістотеля. Поняття форми та закономірності розвитку ідеальної держави Арістотеля. Розуміння Арістотелем права і закону.

Біографічні відомості. Арістотель (384-322 рр. до н.е.) народився в м. Стагіра.

Батька Арістотеля звали Нікомах, він був лікарем при дворі македонського царя Амінті III. Батько був першим наставником Арістотеля. Вже в дитинстві Арістотель познайомився з Філіпом, майбутнім батьком Олександра Македонського, що відіграло важливу роль в його майбутньому призначенні вихователем Олександра.

У 369 році до н.е.. Арістотель лишився без батьків. Опікуном юного філософа став Проксен (згодом Арістотель тепло відзивався про нього, а коли Проксен помер, усиновив

його сина Ніканора). Під керівництвом свого опікуна Арістотель вивчав рослини і тварин, що в майбутньому розвинулося в окрему роботу «Про виникнення тварин».

Юнацькі роки Арістотеля співпали з початком розквіту Македонії. Арістотель здобув грецьку освіту і був носієм цієї мови, він симпатизував демократичному правлінню, але водночас він був підданим македонського правителя. Ця суперечність зіграє певну роль у його долі. З 367 р. до н. е. до 347 р. до н. е. Арістотель навчався в Академії Платона в Афінах. З 343 р. до н. е. до 335 р. до н. е. був вихователем сина царя Македонії Філіпа — Олександра.

Арістотель протягом декількох років жив в інших грецьких державах. З 335 р. до н. е. Арістотель знову живе в Афінах. Тут він засновує свою філософську школу - **Лікей** (ліцей) і керує нею майже до кінця життя.

Арістотель читав лекції прогулюючись із учнями. *Peripateo* (грецьк.) означає «прогулюватись». Звідси учнів і послідовників

Арістотеля назвали **періпатетиками**.

Арістотель першим увів у науковий обіг поняття «**tabula rasa**» (чиста дошка), поняття «ефіру», яке в подальшому стали називати «**п'ятою сутністю**» чи «**п'ятим елементом**».

Арістотель був плідним автором, але багато творів втрачені. Політико-правова проблематика ґрунтовно висвітлюється в таких його працях як : «**Політика**», «**Афінська політія**» і «**Етика**», діалоги «**Евдем**», «**Про справедливість**», «**Софіст**», «**Політик**» та ін..

Держава, за Аристотелем, - «творіння природи», продукт природного розвитку. В основі її лежать потреби людей. Арістотелю належить відоме визначення **людини як «політичної тварини»**, бо поліс – це суспільство. Сенс цього визначення в тому, що людина не може жити одна, їй необхідне спілкування із іншими людьми, єднання з ними. Ізольована людина, міркує Арістотель, повинна мати якості Бога, щоб залишатися людиною. Оскільки цими якостями людина не володіє, вона стає звіром.

Є три щаблі об'єднання, які люди створюють у своєму природному прагненні до спілкування. Перша – **сім'я**, що складається з чоловіка, жінки і дітей. Потім **село** або селище і, нарешті, поліс. У міру розширення кола об'єднання, його ускладнення, сходження по щаблях суспільного життя зростає кількість благ, одержуваних людиною від спілкування, а також безпека. Все більшого значення набуває поділ праці. **Поліс** – вища форма об'єднання, він достатньо великий, щоб задовольнити всі потреби людини, і водночас, досить малий для хорошої організації, заснованої на особистому спілкуванні і не перетворює людину на частину гігантської структури, в якій її роль практично зведена до нуля. Мета поліса – благо громадян. Про поліси можна судити за їхнім добробутом. Держава – найвища форма спілкування. Існують й інші форми спілкування. У політичному спілкуванні всі інші форми спілкування досягають своєї мети та завершення. **Людина за своєю природою істота політична**, і в державі (політичному спілкуванні) завершується генезис цієї політичної природи людини. Проте не всі люди, не всі народності досягли такого рівня розвитку.

Держава, зауважує Арістотель, - поняття складне. За своєю формою вона є **організацію і об'єднує певну сукупність громадян**. З цього кута зору мова йде вже не про такі первинні елементи держави, як індивід, родина і т.д., а про громадянина.

Визначення держави як форми залежить від того, кого ж вважати громадянином. **Громадянин**, вважає Арістотель, - це той, хто може брати участь у розгляді законів та судовій владі цієї держави.

За своєю генезою держава включає до свого складу первинні об'єднання - сім'ю і селище. Історично ці елементи, в тому числі і сама людина, передують йому. Однак природою держави як цілого, вважає Арістотель, визначається природа його частин. Тому за своєю ідеєю, цілями (не історично, не в генезисі) держава передреє всім іншим формам людського спілкування, існує раніше самого індивіда. Так живий організм, сформувавшись, домінує над своїми частинами, окремими органами. Головне ж, за Аристотелем, полягає в тому, що в державі реалізується мета благого життя і нею охоплюються будь-які приватні цілі. У відповідності із сучасною термінологією Арістотель обґрунтував **патріархальну теорію походження держави**.

«**Державним благом, - пише він, - є справедливість**, тобто те, що служить загальній користі. За загальними уявленнями справедливість є рівність». Але принцип рівності аж ніяк не абсолютизується: рівність справедлива для рівних, а нерівність – для нерівних, «безумовно справедливим може бути тільки рівність за гідністю».

Ґрунтуючись на цьому Арістотель виокремлює два **види справедливості**: справедливість яка урівнює і справедливість, яка розподіляє. Перша заснована на рівності (арифметичній – якщо мова йде про поділ, що піддається рахунку предметів), друга - передбачає нерівність і виправдовує її. Тут Арістотель солідарний з Платоном, який говорив про справедливу нерівність. Арістотель вважає за кращу формулу «нерівна» (тобто таку, що розподіляє) справедливості.

Особливе значення Арістотель надає **формам держави**. У філософському аспекті форма речі розкриває, за Аристотелем, її ідею, сутність, життєвий принцип, джерело розвитку. Стосовно держави це її внутрішній устрій, організація, структура, що позначаються Аристотелем терміном «політія». **Політія** – форма держави взагалі, безвідносно до тієї чи іншої конкретної її форми. Разом з тим, слід мати на увазі, що цим загальним родовим для всіх державних форм терміном Арістотель позначає і найкращу форму держави. Найкращою самодостатньою державою, на думку Аристотеля, є держава зі змішаною формою правління, яка розумно поєднує **елементи демократії і олігархії**. Таку державу він назвав політією (конституційним правлінням);

Правильна влада однієї людини іменується монархією, неправильна – тиранією. Правильна влада небагатьох – аристократією, неправильна – олігархією. Правильна влада більшості – політія, а неправильна – демократією.

При визначенні **монархії** Арістотель керується не формальною ознакою (як іменується верховний правитель), а реальним зосередженням в його руках всієї влади.

Неправильну монархію – **тиранію** - Арістотель вважає найгіршою з усіх форм правління.

Аристократія – влада обмеженого числа кращих у моральному або інтелектуальному відношенні осіб. І монархія, і аристократія вимагають від правителів властивостей, які досить рідко зустрічаються. Щоб монархія була правильною, цар повинен бути великою людиною, щоб аристократія не вироджувалася, потрібна група дуже хороших людей. При відсутності видатних правителів обидві форми перероджуються: монархія - в тиранію, а аристократія - в олігархію.

Олігархія – це панування багатих. Високий майновий ценз відтісняє від влади більшість населення. У найгірших формах олігархії панує беззаконня, магістрати правлять на свій розсуд. До олігархії Арістотель відносив Спарту, де можливість займати посади була обмежена вузьким колом людей - тих, хто брав участь у громадських трапезах - сіссітіях, а це вимагало значних грошових внесків. У олігархії панує повна нерівність. Арістотель вважає це несправедливим. Але, на його думку, несправедливий і протилежний принцип – повної рівності, характерний для **демократії**.

Арістотель приділяє значну увагу соціальній структурі держави. Багаті і бідні, міркує Арістотель, є істотними елементами держави, в залежності від домінування тих чи інших встановлюється і відповідна політична форма.

Необхідною умовою благого життя в державі є його самодостатність – **автаркія**. Благі самодостатні життя – це і є вища мета держави, заради якої вона існує. Поняття автаркії розкривається Арістотелем через ідею пошуку «золотої середини» у різних аспектах внутрішнього та зовнішнього державного життя. Характерно, що Арістотель у своєму проекті ідеальної держави передбачав внутрішню і зовнішню незалежність держави як автаркичної громадської освіти.

Свою теорію державних форм Арістотель побудував на вивченні практики державного управління в різних давньогрецьких полісах. Разом з тим, стурбований кризою самої полісної форми громадського життя і спостерігаючи, як на його очах створювалася держава Олександра Македонського, він створив і проект ідеальної держави як ідеального (найкращого) полісного формоутворення. Водночас вона була призначена тільки для еллінів і має у всьому втілювати загальний античний ідеал: за розміром території (вона повинна бути не занадто великою і не занадто малою), за населенням (кількість громадян має бути достатньою і водночас, громадяни повинні знати один одного), географічному положенню (відкритість моря) та ін..

Правові відносини, пояснює Арістотель, засновані на взаємній угоді (тобто на, умовному праві). «Не скрізь існують такі ж заходи (правила), скажімо, для вина або хліба і, наприклад, міра великих покупців більша, ніж міра дрібних торговців. Подібним же чином говорить він, і умовне (людське) право, як і політичні пристрої, не всюди однакові, «хоча краще від природи одне» (Етика, V, 10).

Право служить критерієм справедливості, регулюючою нормою політичного спілкування, воно протистоїть насильству і сваволі в суспільстві. Право, як політичне явище, поділяється на природне й умовне (волеустановлене). **Природне право** має однакове значення для всіх. **Волеустановлене право** – це установлення закону і загальних угод на основі звичаїв. Та частина політичного права, яку Арістотель називає природним правом, природна, перш за все, тому, що вона політична, адекватна політичній природі людини. При цьому він говорить про писані й неписані закони.

Законодавство – частина політики, і мистецтво законодавця полягає в умілому та адекватному відображенні в законах своєрідності даного державного ладу і стабілізації існуючої системи відносин.

Істотним складовим моментом політичної якості закону є його відповідність політичній справедливості та праву. «Кожен закон, - пише він (Політика). В основі передбачає свого роду право». Отже, це право повинно знайти своє вираження, втілення та дотримання в законі.

Разом з тим розумність закону в трактуванні Арістотеля означає, що його вимоги вільні від афектів і егоїстичних інтересів, властивих людям взагалі і володарям особливо. Тому в пошуках справедливості слід звертатися до чогось нейтрального, а «це нейтральне і є закон». Нейтральність закону тут означає його надособистісний, надперсональний характер, однакове підвищення закону над усіма, загальнообов'язковість його повелінь і заборон.

Закон, будучи загальною мірою, не може передбачити всі можливі конкретні випадки життя. Коли приватний випадок не підходить під загальне положення закону, необхідно виправити недолік і заповнити прогалину.

Приватна власність корениться в природі людини, в її природній любові до себе. Вже в «Етиці» (IX, 8) себелюбство трактується як дуже цінна чеснота: «кожна людина сама собі найбільше друг і має любити більше всього саму себе». Такий егоїзм, за Арістотелем, розумний на відміну від несправедливого егоїзму, в ганебному його значенні. Законодавець повинен визнати приватну власність як розумне начало.

Таким чином, держава, за Арістотелем, виникає природним шляхом для задоволення життєвих потреб, а мета її існування — досягнення блага людей. Держава, у порівнянні з сім'єю та поселенням, — вища форма спілкування, в якій і завдяки якій всі інші форми людського спілкування досягають своєї мети і завершення. Держава — це достатня для самостійного існування сукупність громадян. Громадянином, згідно з концепцією Арістотеля, є той, хто може брати участь у законорадчій (законодавчій) та судовій владі даної держави.

Арістотель зробив спробу всебічної розробки науки про політику. Політика у вченні мислителя тісно пов'язана з етикою. Арістотель розмежовує два види справедливості: розподіляючу та зрівнюючу. Розподіляюча справедливість означає поділ загальних благ за заслугами, пропорційно внеску того чи іншого члена суспільства у спільну справу. Тут можливий як рівний, так і нерівний розподіл відповідних благ.

Відомі крилаті вислови Арістотеля:

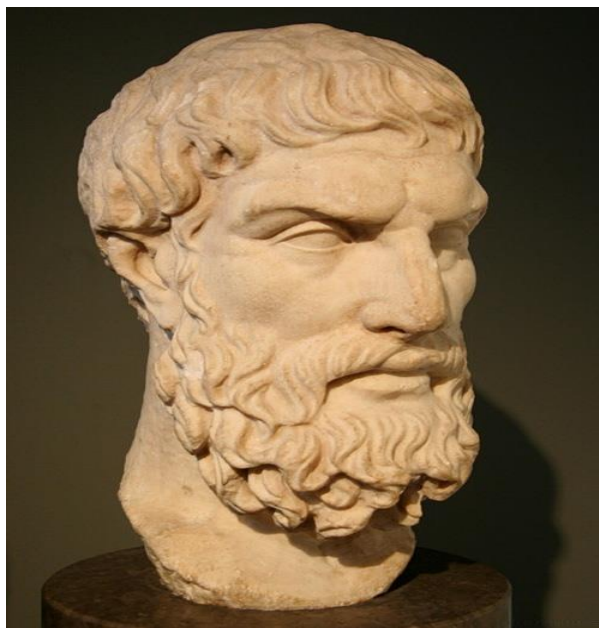
- Платон мені друг, але істина дорожче.
- Шукати істину – і легко і важко, адже очевидно, що ніхто не може ні цілком її осягнути, ні повністю її не побачити, але кожний додає потроху до нашого пізнання природи, й із сукупності всіх цих фактів складається велична картина (ці рядки Арістотеля викарбувані на будівлі Національної академії наук у Вашингтоні).
- Філософія розпочинається із здивування.
- Боги й природа нічого не створюють дарма.
- Початок – це цілком ймовірно, більше половини всієї справи...
- Вагання – початок мудрості.
- Щастя на стороні того, хто задоволений.
- Страх визначають як очікування зла.
- Людина без суспільства - або Бог або звір.
- Розум визначається не тільки в знаннях, а й в умінні використовувати знання на практиці.

4. Вчення про державу і право Епікура

Біографічні відомості.

Епікур (341 - 270 рр. до н. е.)
давньогрецький філософ - матеріаліст,
відстоював ідеї рабовласницької
демократії.

Народився на острові Самос у сім'ї вчителя. Навчався в школі свого батька, як вважають античні автори, і виділявся непересічними здібностями. Його мало цікавили поезія і музика. Він розмовляв з батьком про "Теогонію" Гесіода, філософською символікою якої зацікавився в ще дитинстві, а потім допомагав йому

прибирати приміщення для занять, обробляти земельну ділянку.

Близько 328 р. до н.е. батько відправив свого старшого сина вчитися в малоазійськй місто Теос, де читали лекції з філософії Праксіфан і Навсіфан. Останній з них, за свідченням античних письменників, був послідовником Демокріта.

Коли Епікуру виповнилось вісімнадцять і, як афінський громадянин, він повинен був відправитися в Афіни для проходження військової служби. В Афінах він відвідував заняття академіка Ксенократа, слухав промови Арістотеля. Через два роки, відслуживши в ефебії, Епікур став повноправним афінським громадянином, як його прадід, дід і батько. Пробувши якийсь час у батька в Колофоні, Епікур оселився в Мітілене, на острові Лесбос. Навесні 306 р. до н. е.. Епікур відправився в Афіни, купив будинок і сад, невеликий тінистий сад, де вирішив відкрити свою філософську школу – «**Сад Епікура**». Вхід в сад був відкритий для всіх: молодих і старих, чоловіків і жінок, багатих і бідних, вільних і рабів.

Епікур помер в 270 р. до н. е.. у віці сімдесяти двох років. Як розповідає в своїх листах Гермарх, змучений найжорстокішими болями, Епікур «ліг в мідну ванну з гарячою водою», попросив нерозбавленого вина, випив, побажав друзям не забувати його навчань і так помер.

Девіз Епікура – **живи самотньо**.

Мета життя – відсутність страждань, здоров'я тіла і стан ... духу.

Основні праці: «Про природу».

Погляди на державу і право: Головна мета державної влади і основа людського спілкування за Епікуром полягає у забезпеченні взаємної безпеки людей, подоланні їхнього взаємного страху, не нанесенні ними шкоди один одному. З цим розумінням сенсу і призначення політичного спілкування пов'язане й епікурівське трактування держави і закону, як результату договору людей між собою про їхню загальну користь — взаємну безпеку.

Закон є формою утвердження справедливості в суспільстві. Однак він підкреслював, що справедливість – категорія мінлива – для кожного місця і часу вона своя. Закон і управління створюються заради спільної безпеки і є ефективними лише тому, що покарання законом ставить перепону на шляху до несправедливості.

Справедливість в Епікура постає як **природне право**, котрому мають відповідати вчинки людей, діяльність державної влади та зміст законів. «**Справедливість**, яка походить від природи, є договір про корисне з метою не шкодити один одному і не мати шкоди». Справедливість Епікур розуміє, як явище суспільно-договірне. «Справедливість сама по собі не є щось, але в домовленостях людей один з одним завжди є певний договір про те, щоб не шкодити і не мати шкоди». В концепції Епікура «справедливість» у її співвідношенні з законом являє собою природне право зі змінним, залежно від часу, місця і обставин, змістом, яким є загальна користь людського спілкування. У цій конструкції співвідношення природного права і закону рушійною основою і, разом з тим, джерелом «природних уявлень про справедливість» є мінливі практичні «потреби взаємного спілкування людей».

Для Епікура характерне трактування **закону**, як засобу захисту «мудрих» (тобто людей етично досконалих) від «натовпу», як публічної гарантії етичної свободи і автономії індивіда. «Закони, — підкреслював Епікур, — видані заради мудрих — не для того, щоб вони не робили зла, а для того, щоб їм не робили зла».

Концепція договірного походження справедливості, держави і законів за своїм соціально-політичним змістом об'єктивно носила демократичний характер, оскільки жоден з учасників договору не мав жодних привілеїв перед іншим. Проте, як переконаний **індивідуаліст**, Епікур був противником крайньої демократії, різко протиставляючи «мудру» людину «натовпу», дистанціювався від нього самого і від його ідеалів. «Я, — підкреслював Епікур, — ніколи не прагнув подобатися натовпу. Що їм подобалося, тому я не навчився; а що знав я, те було далеке від їхніх почуттів». Умовно кажучи, епікурівській

етиці відповідає така форма **поміркованої демократії**, при якій панування законів поєднується з максимально можливим ступенем свободи і автономії індивідів.

На думку Епікура Боги не втручаються ні в природний стан речей, ні в людські справи. Виходячи з цього, він обґрунтовує **етичну автономію людини**, яка, тільки завдяки пізнанню природи і розумному дотриманні її законів, може звільнитися від страху і марновірства і досягнути щастя. **Етика** — основна частина вчення Епікура. Вона являє собою ту ланку, яка пов'язує його фізичні та політико-правові погляди. Разом з тим, все вчення Епікура, в цілому, базується на його етичних ідеях. Провідним принципом етики Епікура є **індивідуальне задоволення**. "Отже, — пояснює він сам основу своєї етики, — коли ми говоримо, що задоволення є кінцева мета, то ми розуміємо не задоволення гультяїв і не задоволення, яке міститься в чуттєвих насолодах, як думає дехто, хто не знає або не погоджується, або неправильно розуміє, але ми розуміємо свободу від тілесних страждань і від душевних тривог".

Крилаті вислови Епікура:

- Доля людини залежить від неї самої, а не від Богів.
- Смерть не має до нас ніякого відношення, коли ми живі, смерті ще немає, коли вона приходить, то нас вже немає.
- Боги, можливо, є, але вони ніяким чином не можуть втручатися у життя людей і земні справи.
- Уміння добре жити і добре померти - це одна і та ж наука.
- Людина є результатом біологічної еволюції.
- Душа людини вмирає разом з тілом.
- Закони видано заради мудрих — не для того, аби вони не чинили зла, а для того, аби їм не чинили зла.
- Сенс насолоди – не в самій насолоді, а в очищенні від страждань.

Висновки:

Мислителі давньої Греції **зробили суттєвий внесок у розвиток політико-правових уявлень**, у теоретичну розробку проблем держави і права. Це обумовило їхній помітний вплив на наступних мислителів та їхнє значне місце в історії політичних та правових вчень.

Мислителі давньої Греції **зробили суттєвий внесок у розвиток політико-правових уявлень**, у теоретичну розробку проблем держави і права. Це обумовило їхній помітний вплив на наступних мислителів та їхнє значне місце в історії політичних та правових вчень.

Всесвітньо-історичне значення духовної спадщини античної Греції, складовою частиною якої є політичні та правові вчення, обумовлене тим, що давньогрецькі мислителі були першовідкривачами в багатьох галузях людського пізнання. Йдеться не про ординарний внесок античних греків в історію філософської, політичної та правової думки, а про створення ними фундаменту і формування ідей та концепцій у різноманітних сферах теорії та практики.

Частково безпосередньо, частково через римських авторів головні політичні та правові ідеї, концепції і поняття давньогрецької теорії стали основою всієї європейської політичної та правової думки.

За умов поліса зародилися, утвердилися і поширилися великі політичні ідеї, які не втратили актуальності й сьогодні.

По-перше, це ідея громадянського суспільства. Її суть полягає в усвідомленні кожним громадянином своїх прав та обов'язків, своєї належності до всього громадянського суспільства. А для цього потрібно працювати на загальне благо, діяти в інтересах всієї спільноти і тим самим забезпечувати власне благо.

По-друге, ідея демократії, яка вперше дістала своє філософське обґрунтування і реальне втілення в житті.

По-третє, ідея республіканської форми державного правління. У давньогрецьких державах вперше виникли і були апробовані такі невід'ємні складові політичного життя міста-поліса, як виборність, колегіальність і строковість органів влади.

Питання для самоконтролю

1. Які державно-правові погляди софістів?
2. Розкрийте ідеальний державний лад, який зазначений у творі «Закон» Платона.
3. Який був політичний ідеал Піфагора і його послідовників?
4. Що таке політія?
5. Як виникає держава згідно вчення Арістотеля?
6. Вчення про державу і право Епікура.
7. Які політичні ідеї, що зародилися у період античності є актуальними?
8. Хто з давньогрецьких філософів вперше сформулював концепцію договірних відносин між державою і громадянином?
9. Назвіть найбільш відомі твори Платона.
10. Якими аргументами обґрунтовує Платон доцільність тиранії?
11. Вчення яких античних мислителів вплинули на філософію Платона?

Завдання для самоконтролю.

1. Заповніть таблицю:

Критерії порівняння	Сократ	Платон	Арістотель	Епікур
Основні твори				
Як виникає держава?				
Найкраща форма правління				
Що таке справедливість?				
Що таке право?				

2. Визначить спільні та відмінні риси у вченні Платона і Арістотеля.
3. Тестові завдання:
 1. Державність Стародавньої Греції виникла в:
 - а) I тис. до н. є ;
 - б) II тис. до н. є ;
 - в) III тис. до н. є ;
 - г) IV тис. до н. є .
 2. Який із названих типів державного устрою за Платоном є найкращим?
 - а) Демократія;
 - б) Аристократія;
 - в) Тимократія;
 - г) Тиранія.
 3. Який із названих типів державного устрою за Платоном є найгіршим?
 - а) Демократія;
 - б) Аристократія;
 - в) Тимократія;
 - г) Тиранія.
 4. Хто є громадянином держави, за концепції Арістотеля?

- а) Той, хто після досягнення повноліття свідомо погодився підпорядковуватися законам цієї держави;
- б) Той, хто підпорядковується політичній (державній владі);
- в) Той, хто може брати участь у виконавчій владі та в разі смуги в державі стати зі зброєю в руках на захист влади;
- г) Той, хто може брати участь в законорадчій (законодавчій) та судовій владі даної держави.

5. Який із названих типів державного устрою за Аристотелем є найкращим:

- а) Демократія;
- б) Політія;
- в) Тимократія;
- г) Тиранія.

6. Що є критерієм поділу на правильні і неправильні форми держави за Аристотелем?

- а) Справедливість;
- б) Загальне благо;
- в) Законність;
- г) Кількість правлячих.

7. Кому належить цей вислів: « держава ... виникає, коли кожен з нас не може задовольнити сам себе, але потребує ще багато в чому»

- а) Платон;
- б) Арістотель;
- в) Сократ;
- г) Епікур

8. Що таке свобода людини за Епікуром?

- а) Свобода людини - це право робити все, що дозволено законами;
- б) Свобода людини - це розумно зрозуміла необхідність;
- в) Свобода людини - це відповідальність за розумний вибір свого способу життя;
- г) Свобода людини - це можливість брати участь у вирішенні державних справ.

9. Хто з мислителів стверджував, що сфера людської свободи, це сфера її відповідальності за себе?

- а) Платон;
- б) Арістотель;
- в) Сократ;
- г) Епікур.

10. В чому полягає головна мета державної влади за Епікуром?

- а) У забезпеченні взаємної безпеки людей;
- б) У забезпеченні законності та правопорядку
- в) У забезпеченні захисту від зовнішніх посягань;
- г) У забезпеченні правосуддя.

11. Арістотель поділяє закони на :

- а) писані і неписані;
- б) постійні і тимчасові;
- в) обов'язкові і необов'язкові;
- г) загальні і спеціальні.

12. Політичне правління — це, згідно з Аристотелем

- а) правління виключно людей;
- б) правління більшості;
- в) правління законів, а не людей;
- г) правління справедливості.

13. В ідеальній державі Платона найкращою цінністю є:

- а) закон;
- б) справедливість;

в) мудрість;

г) безпека.

14. Епікур трактує закон, як :

а) мірило справедливості;

б) засіб захисту «мудрих» від «натовпу»;

в) засіб захисту суспільства від сваволі правителів;

г) найвищу цінність і найвище благо.

15. Право, згідно Аристотеля, є:

а) нормою політичного спілкування людей;

б) взаємодією між правлячими і підлеглими;

в) основою існування держави;

г) найвищою цінністю.

16. Ідеальному (державному) устроєві Платон протиставляє чотири інших:

а) тимократію, олігархію, демократію, політію;

б) тимократію, олігархію, політію, аристократію ;

в) олігархію, політію, аристократію, тиранію;

г) тимократію, олігархію, демократію, тиранію.

Відповіді: 1-а, 2-б, 3-г, 4-г, 5-б, 6-б, 7-а, 8-б, 9-г, 10-а, 11-а, 12-в, 13-в, 14-б, 15-а, 16-г.

Список використаних джерел.

1. Андрусак Т.Г., Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 22-28.
2. Аристотель. Сочинения. - М.: Знамя, - 1984, Т. 4. - С. 650.
3. **Блінніков А. К. Великі філософи. М. : Гвардия, - 1998. – С. 510.**
4. **Богомолв А. С. Антична філософія. М. : Гвардия, - 1999. - С. 370.**
5. Вступ до філософії: Навчальний посібник для вузов / Под ред. І. Т. Фролова. М.: Гвардия, - 2002. - С. 623.
6. **Денисов І. Трактат Аристотеля «Політика». М., : Гвардия, - 2002. - С. 230.**
7. **Доватур А. І. Політика і політія Аристотеля. М., : Знамя, - 1965. - С. 190.**
8. История политических и правовых учений : курс лекций / В.В. Кучер. – М. : Омега-Л, 2006. – С. 13-23.
9. История правовых и политических учений : учеб. для вузов / под. ред. О.Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2006. – С. 11-25.
10. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред.. проф.. Г.Г. Демиденка, проф.. О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. - С. 20-31.
11. Крестовська Н.М. Цвіркун О.Ф. Історія вчень про державу і право : Навчальний посібник. – Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. – С. 14-22.
12. **Лосев А. Ф., Тахо-Годи А. А. Аристотель. Життя і сенс. М. : ОМЕГА-Л, - 1982. - С. 350.**
13. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений. – М.: Юридическая литература, 1995. – 300 с.
14. Нерсесянц В.С. Политические учения Древней Греции / В.С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1979. - 264 с.
15. Орленко В.В. Історія вчень про державу та право: Посіб. Для підготов. До іспитів. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – С. 27-42.
16. Основи політології: Курс лекцій / За ред. В. П. Пугачова. М. : Прогрес, - 1992. - С. 660.
17. Таранов П.С. 106 філософів. Життя. Судьба. Учень / П.С. Таранов. – Симферополь, 1995. – 464 с.
18. Чанышева А. Н. Аристотель / А.Н. Чанышев. - М. : Знамя, - 1981. - С. 520.

Тема 4 ДЕРЖАВНИЦЬКІ Й ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДОБИ ЕЛЛІНІЗМУ.

1. Еллінізм. Державно-правові погляди стоїків.
2. Вчення про державу і право Лукреція Кара, Полібія.
3. Вчення про державу і справедливість Цицерона та Сенеки.
4. Трактатування права римськими юристами доби Юстиніана.

Висновки.

Питання для самоконтролю.

Завдання для самоконтролю.

Список використаних джерел.

Основні поняття: стоїки, доля, фатум, космополіс, оптимати, сенатська республіка, конституції, едикт, рескрипт, мандат, декрет, *cavere*, *agere*, *respondere*, прокульянці, сабиньянці, *Codex Iustinianus*,

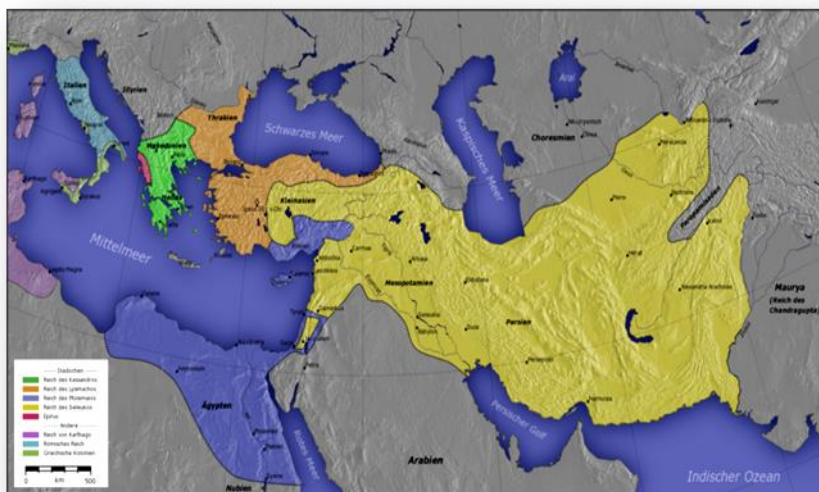
1. Еллінізм. Державно-правові погляди стоїків.

Елліністичний період, або Еллінізм - це етап в історії країн Східного Середземномор'я з часу походів Олександра Македонського (334-323 до н. е.) до завоювання цих країн Римом, що завершився 30 р. до н. е. підпорядкуванням Єгипту.

Доба Еллінізму - це історія військової та мирної колонізації греками величезних територій Східного Середземномор'я, Передньої Азії, Причорномор'я та утворення ними різних за територією і формою правління держав — від величезних монархій на зразок Єгипту Птолемеїв або Імперії Селевкідів (колишня Персія) до держав полісів Північного Причорномор'я, таких як Ольвія, Херсонес та ін., що були засновані раніше, проте найвищого розквіту досягли за доби Еллінізму.

Період еллінізму насичений величезною кількістю подій:

- війнами за переділ імперії Олександра Македонського,
- утворенням та розпадом царств,
- будівництвом величезних міст, створенням мистецьких шедеврів

тощо.

Наприкінці IV ст. до н.е. полісна організація держави себе вичерпала. На зміну їй приходять елліністичні імперії, які охоплювали велику територію й етнічно неоднорідне населення, а державна влада в них концентрувалася в руках однієї особи. Зростало насильство, політичне безправ'я, спостерігався занепад суспільних інститутів. У цей час

формується епікуреїзм та стоїцизм - філософські концепції, які політичну, громадську активність тлумачили як другорядну. Метою людини вони вважали її особисте щастя, добробут, добродієність, життя у злагоді з розумом. Втіленням розуму, а отже й справедливості вважається Всесвіт, Космос, а не поліс як за класичного періоду античності.

Стоїцизм — вчення однієї з найвпливовіших філософських шкіл античності, заснованої близько 300 р. до н.е. Своє ім'я школа отримала від назви портика Стоя Пойкиле (грец. *στοά ποικίλη*, букв. «розписний портик»), де засновник стоїцизму, Зенон із Кітіона, вперше виступив в якості самостійного вчителя.

Стоїцизм був впливовим філософським напрямком від епохи раннього еллінізму аж до кінця античного світу. Свій вплив ця школа залишала і на подальші філософські епохи.

ДАВНІЙ

- Основоположником стоїцизму був **Зенон** (336–264 рр. до н.е.), крім нього до давнього періоду належать: **Клеанф** (331–232 рр. до н.е.) та **Хрісіпп** (277–208 рр. до н.е.).

СЕРЕДНІЙ

- Видатними представниками середньої Стої були: **Панетій** (185–110 рр. до н.е.) і **Посідоній** (135–51 рр. до н.е.)

НОВИЙ (РИМСЬКИЙ)

- Представниками нового (римського) періоду: **Сенека** (3–65 рр.), **Епіктет** (50–130 рр.), **Марк Аврелій** (121–180 рр.).

Філософія, відповідно до вчення стоїків, складається з трьох частин: логіки, фізики і етики. У всіх цих трьох частинах стоїки торкалися питань держави, права, політики.

Доля трактувалася як «природний закон» («загальний закон»), що має, водночас божественний характер і сенс.

«**Природний закон - божественний** і володіє силою наказувати робити правильне, і забороняти протилежне», говорилося у вченні Зенона.

Людська природа, за етикою стоїків — частина загальної природи і світобудови в цілому. Головний етичний принцип стоїцизму — жити у злагоді з природою, тобто з розумом, керуючись природним (загальним) законом світобудови, вести чесне і добродієнне життя. Воля, як розумне прагнення, протилежна хотінню. Звідси випливає і поняття «обов'язку», як чогось належного. В основі людського співжиття лежить, на думку стоїків, природний потяг людей до собі подібних, їхній природний зв'язок між собою. Відповідно **держава** у стоїків виступає як природне утворення, а не як штучне, умовне, договірне.

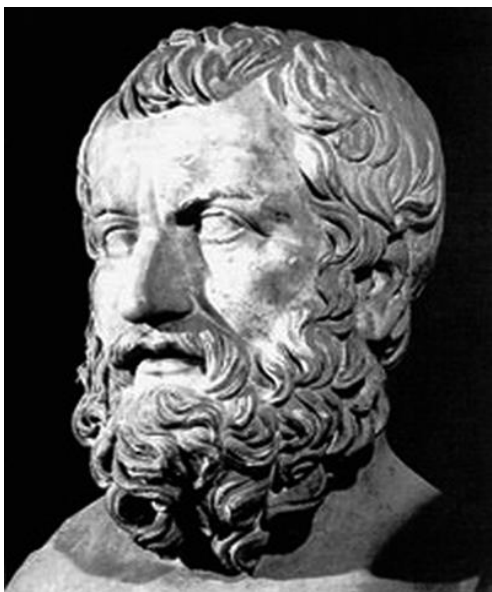
Воля розуміється як розумне прагнення, протилежна бажанню. З цим пов'язане і поняття обов'язку, як чогось належного.

Відштовхуючись від універсального характеру природного закону і, відповідно, справедливості за природою, Зенон і Хрісіпп, а пізніше і їхні послідовники обґрунтували космополітичне уявлення про те, що всі люди, за своєю природою і за законами світобудови в цілому, — **громадяни єдиної світової держави, а людина — громадянин всесвіту**

Зенон (біля 336 - 264 р. до н. е.) з Кітіона на о-ві Кіпр, засновник школи стоїцизму, який навчався, зокрема, у філософів платонівської Академії.

Біографічні відомості: син Телевтагора, навчався у Ксенофана і Парменіда. Як повідомляє Діоген Лаертський, брав участь у змові проти тирана Неарха (за іншими відомостями – Діомедонта). Був заарештований. На допиті, при вимозі видати спільників, вів себе стійко і навіть, за деякими відомостями, відкусив тирану вухо, а за іншими – відкусив власну мову і виплюнув його в обличчя тиранові. Присутні громадяни були

настільки вражені подією, що побили тирана каменями. За іншими відомостями, навпаки – Зенон був страчений: його кинули в ступу і стовкли у ній.

Основні праці дійшли до нас у викладі Аристотеля і коментарів Аристотеля: Сімплікій і Філопона. Зенон брав участь також в діалозі Платона «Парменід», згадується у Діогена Лаертський, Плутарха, в Суді і багатьох інших джерелах.

Відповідно до філософії Зенона над світом панує необхідність (або **Фатум**). Світобудова управляється нею, долею і божественним розумом.

Зенон уві термін «**каталепсис**» (поняття і сформулював дві основоположні **позиції стоїцизму**: 1) те, що у нашій владі; 2) те, що не у нашій владі. Від нас залежать наші погляди, наш рух, бажання, нахили, словом, усі наші дії. Від нас не залежать: тіло, майно, репутація, почесні, словом, усе те, що не стосується наших дій.

Зенон

Хрісіп

Відштовхуючись від універсального характеру природного закону, Зенон і його учні розвивали космополітичні **погляди на державу**: всі люди і за своєю природою, і за законом світобудови — громадяни єдиної світової держави (**космополісу**), громадяни Всесвіту. Рабство не має виправдання. Любов до себе подібних – вимога вищого закону. Хто віддаляється від однієї людини, віддаляється від усього людства, тому що усі рівні за природою, обдаровані розумом і волею.

Благо держави цінувалося вище блага індивіда. Стоїки заявляли, що добродесна людина не зупиниться перед тим, щоб принести себе в жертву державі.

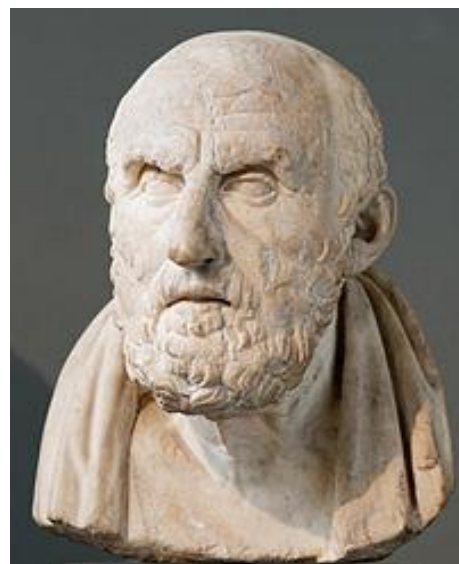
Вчення про право: стоїки розвивали доктрину природного права. Витоки права вони виводили з самої природи закладеного порядку.

Так, учень Зенона Хрісіпп приводить наступне судження: «Неможливо відшукати який-небудь інший принцип чи яке-небудь інше джерело справедливості, крім як даного нам самим Зевсом і Природою. Коли ми хочемо що-небудь сказати про добро чи зло, то як початкові крапки будь-якого нашого міркування всякий раз повинні служити Богу і Природі». Усе, що не відбувається у світі, заздалегідь визначено і тому зовсім не підвладне впливу з боку людей. Важливим поняттям у вченні Зенона виступає поняття **мети**. Метою розумної людини є добродесне життя, відповідне природі, природним законам.

Слідування людини неписаному закону, з яким він узгоджує свої вчинки, є обов'язок. Діоген Лаертський повідомляє: «Зенон перший вживав слово «**обов'язок**», тому що він вивів його зі слів «те, що личить» — обов'язок є «дія, властива природним створінням». Поняття обов'язку знецінювало сенс і роль родини, шлюбу, особистого життя.

Відповідність природного зв'язку людей загальному закону світобудови, на думку стоїків, є підставою і причиною справедливості в спілкуванні людей. Вона відіграє в їх вченні роль нормативно значущого принципу і критерієм для держави та її законів. Стоїки виступали за їх неухильне дотримання. Ідеї давньогрецьких стоїків пізніше розвивали римські стоїки.

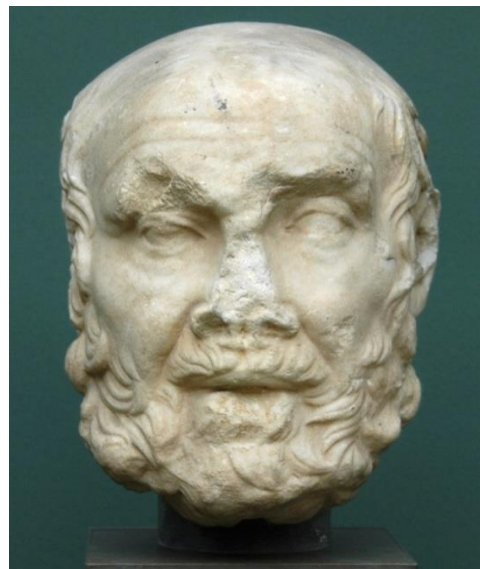
Клеанф

Стоїки були послідовниками платонівсько-аристотелівської лінії у філософії. Водночас вони вважали, що мораль Платона і Арістотеля має дві хиби:

- підпорядковуючи особу державі, обидва філософи не визнавали внутрішньої свободи людини;
- встановлюючи відносини дружби лише між громадянами держави, вони обмежували це поняття і недостатньо узагальнювали ідею людини як вільної істоти.

Філософія, відповідно до вчення стоїків, складається з трьох частин: **логіки, фізики і етики**. У всіх цих трьох частинах стоїки торкалися питань держави, права, політики. Значне етичне та політико-правове навантаження несе поняття "світобудова", розроблене у фізиці стоїцизму. "Світобудова в цілому, в тому числі взаємопов'язані між собою небесні і земні явища, керуються долею, під якою мається на увазі певне поєднання божественного провидіння, розуму та природної необхідності. Все відбувається за велінням долі", — підкреслював Хрисипп. Доля трактувалася, як такий "природний закон" ("Загальний закон"), який має, в той же час, божественний характер і сенс. Згідно з Зеноном, "природний закон божественний і володіє силою повелівати (робити) правильне, і забороняти протилежне".

Рабство, сім'я, індивідуальний шлюб, з погляду стоїків, не мають виправдання, оскільки суперечать природним настановам.

Отже, погляди давніх **стоїків Зенона, Клеанфа, Хрисиппа** ґрунтується на природному, божественному законі, частині Всесвіту (людській природі), їх етика вимагає жити чесно, виконуючи всі обов'язки в державі, громадянському співжитті, які втілюють природні зв'язки людей. У стоїків божественне разом з природною необхідністю суттєво впливає на державно-правові і політичні процеси.

На думку стоїків у світі повинне існувати загальне право, так зване природне право, складовими якого є: вічний розум універсуму та розум людини.

Стоїки розглядали людей, як громадян єдиної світової держави космополісу, а окремого індивіда - громадянином полісу. Громадянами космополісу, за їхнім вченням, є: Боги і Люди.

Для всіх і кожного стоїки запроваджували два закони: закон міста (окремого полісу) - закон звичаю і закон всесвітньої держави (космополісу) - закон розуму. З цих двох законів закон розуму мав вищі повноваження і втілював норму, з якою мусили узгоджуватися закони полісів і їхніх провінцій. Ідеалом стоїків була царська влада - правління наймудрішого

Стоїки започаткували 2 теорії: теорію світової держави і теорію природного права.

2. Вчення про державу і право Лукреція Кара, Полібія.

Тіт Лукрецій Кар (99 – 55 рр. до н.е.) – римський епікуреєць, філософ і поет, автор знаменитої поеми «**Про природу речей**».

Біографічні відомості про Лукреція майже не збереглися. Цілком ймовірно, Лукрецій отримав філософську освіту в популярній у той час неаполітанській епікурейській школі, яку очолював Філодем. Ні про життя цього поета-філософа, ні про причини його смерті не відомо нічого. Легенда оповідає про його загибель від безумства, але вона недостовірна. Уже античні дослідники нічого не могли сказати про походження поета, але певні місця твору підказують, що народився він у досить заможній сім'ї.

Захоплений життєрадісною філософією Епікура, Лукрецій став одним із його найпалкіших прихильників і популяризаторів.

Основні праці: збереглася одна філософська поема Лукреція, не опублікована при його житті і, очевидно, не закінчена. Пізніше вона отримала назву «Про природу речей» (лат. «De rerum natura»), назва якої цілком виражає її зміст. Цей твір Лукреція — єдина повністю збережена пам'ятка матеріалістичної думки античності; у ній систематично й аргументовано викладений античний матеріалізм і особливо повно найвище його досягнення — атомістичне вчення Епікура.

Держава і закони - це результат природної творчості людей, які діють в умовах певного фізичного середовища.

Погляди на державу, право, закон:

Свої погляди на суспільство, державу Лукрецій виклав у п'ятій книзі своєї поеми «Про природу речей».

Лукрецій розглядав **розвиток суспільства як поступальний процес**, в основі якого лежать «нестаток» (особливо нестаток у житлі, у вогні й одязі) і «розум людській». У ході цього процесу виникають мова, держава (походження якої Лукрецій пояснював договором людей), право.

Суспільний прогрес, на його думку, — це **результат покращення знарядь праці**, з розвитком яких люди організуються в суспільства. Лукрецій наближався до правильного вирішення питання про походження приватної власності, розглядаючи її як результат прогресу виробничих сил, хоча походження держави пояснював укладенням суспільного договору, оскільки люди втомилися від боротьби, яка відбувалася між ними.

Будучи прихильником античної демократії, Лукрецій засуджував аморалізм рабовласників, виступав проти війн, що відривають мирних жителів від корисної для суспільства праці.

Отже, згідно із вченням Лукреція Кара, **державу і закони** — це результат природної творчості людей, які діють в умовах певного фізичного середовища.

У своїй поемі «Про природу речей» він пов'язує всі форми суспільного життя винятково з розумом людини. Кар заперечував втручання в життя людини якихось надприродних сил чи божественного розуму. Необхідність пристосування людини до умов природи сприяло появі різних видів життєдіяльності, виникненню держави і законів. А відтак, закони і держава - результат природної творчості людей.

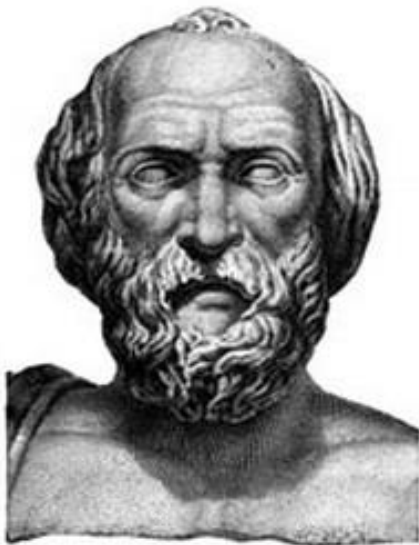
Лукрецій дав матеріалістичне пояснення світу, природи людини, розвитку матеріальної культури і техніки. Лукрецій — великий просвітитель римського світу; його поема справила великий вплив на розвиток матеріалістичної філософії Відродження.

Полібій (грец. Πολύβιος, лат. Polybius, (210 – 128 рр. до н.е.) видатний грецький історик, військовий і політичний діяч.

Біографічні відомості: Полібій походив зі знатного аристократичного роду міської громади. В 169 до н.е. Полібій був вибраний на посаду союзного гіпарха. В цей час він намагався налагодити відносини з союзниками Риму, проголошував промови на народних зборах, здійснив дипломатичну поїздку в римський військовий табір в Македонії з пропозицією військової допомоги. В числі тисячі ахейських інтренованих він прибув до Італії в 167 до н.е. і був залишений у Римі на прохання Емілія Павла, який зробив його наставником своїх синів. З цього часу Полібій увійшов до «гуртка Сципіона».

Є свідомство про перебування історика на чолі дослідницької експедиції в Єгипті, Олександрії, Гадесі, Керні та в Атлантичному океані. На час завершення Третьої Пунічної війни Полібій повернувся з експедиції і став свідком падіння Картагену. В розповіді про повне зруйнування міста головну увагу він приділив Сципіону Еміліану. Приблизно з 145 до н. е. Полібій бере участь в сенатській комісії з 10 осіб для політичної реорганізації Греції. Діяльність Полібія була позитивно оцінена деякими верствами грецького суспільства, в окремих містах йому виказували найвищу пошану як за життя так і після смерті. За свідомством Лукіана, Полібій, впав з коня, захворів і помер у віці 82 років.

Основна

праця: «Загальна історія» («Історія») в 40 томах, що охоплюють події у Римі, Греції, Македонії, Малій Азії та в інших регіонах з 220 до н. е. по 146 до н. е.

У цій праці велика увага приділяється політико-правовій тематиці взагалі та аналізу конкретних державних інституцій Риму, зокрема. Розуміння історії одночасно, як закономірного і необхідного процесу і як руху до чогось нового, що раніше не мало місця, є основою світогляду Полібія.

Погляди на державу:

Історію виникнення державності і наступної зміни державних форм Полібій зображує, як природний процес, що відбувається згідно з "законами природи".

Всього, згідно з Полібієм, є шість основних форм держави, які в порядку їхнього природного виникнення і зміни займають наступні місця в рамках їхнього повного циклу:

Початковий вождь-самодержець непомітно і природно перетворюється, за концепцією Полібія, в царя, у тій мірі, в якій «царство розуму змінює собою панування відваги і сили». **Царська влада** наділяє кожного за заслугами, а піддані підпорядковуються їй не стільки від страху насильства, скільки за велінням розуму і по добрій волі.

З часом царська влада стає спадковою. Царі змінюють попередній спосіб життя з його простотою і турботою про підданих і починають понад міру віддаватись розкошам. Внаслідок викликаних цим заздрості, ненависті, незадоволення і гніву підданих, «царство перетворилося в **тиранію**». Цей стан і форму держави Полібій характеризує, як початок занепаду влади.

Тиранія — час змов проти володарів. Але ці змови походять від людей шляхетних і відважних, які не бажають переносити свавілля тирана. При підтримці народу ці шляхетні люди скидають тирана і утверджують **аристократію**. Цю форму держави Полібій

характеризує, як таке правління меншості, яке встановлюється за згодою народу і при якому ті, хто править є «найсправедливіші і найбільш розсудливі за вибором».

На перших порах аристократичні правителі керуються у всіх справах турботою про «спільне благо». Коли ж влада в аристократії стає спадковою і опиняється в руках людей «абсолютно незнайомих з вимогами суспільної рівності і свободи», тоді аристократія перетворюється в **олігархію**. Тут панують зловживання владою, користолюбство та беззаконня.

Виступ народу проти олігархії супроводжується вбивством одних та вигнанням інших. Не довіряючи попереднім формам правління, народ встановлює **демократію** і бере на себе турботу про державу. Демократією Полібій вважає такий устрій, при якому вирішальна сила належить рішенням більшості народу, панує підпорядкування законам та традиційна пошана до богів, батьків і старших. Але, поступово відходячи від цих цінностей, натовп вибирає собі вождем відважного честолюбця (демагога), а сам усувається від державних справ.

Таким чином, демократія вироджується в **охлократію**. Цей процес Полібій характеризує наступним чином: «Коли розгніваний народ, слухаючи тільки голос власного гніву, відмовляє владі у підпорядкуванні, не визнаючи її навіть рівноправною з собою, і всі справи бажає вирішувати сам. Після цього держава прикрасить себе найблагороднішим іменем вільного народного правління, а насправді стане найгіршою з держав — охлократією».

Визначаючи охлократію, як лад насильства і беззаконня, Полібій відзначає, що з точки зору кругообігу державних форм охлократія є не тільки гіршою, але й останньою у зміні форм. Кінцевий момент розвитку держави співпадає з початковим. «Такий, — підкреслює Полібій, — кругообіг державного співжиття, такий порядок природи, згідно з яким форми правління змінюються, переходять одна в другу і знову повертаються».

Погляди Полібія на зміну державних форм, як їхнього кругообігу в рамках визначеного замкнутого циклу подій, формувалися під впливом концепцій Платона та Аристотеля. З наведеного аналізу кругообігу державних форм Полібій робить висновок, що нестійкість притаманна кожній формі в силу того, що вона уособлює тільки одне начало, яке неодмінно виродиться у свою протилежність. Тому він зазначає, що «без сумніву, **найдосконалішою формою** належить визнати таку, в якій **поєднуються** особливості всіх форм, перерахованих вище», тобто **царської влади, аристократії та демократії**. Головна перевага такої змішаної форми полягає у забезпеченні належної стабільності держави, що запобігає її переходу до спотворених форм правління.

Погляди на право: Первісне людське існування є тотожним тваринному світові. Етичні норми поведінки, які виникли в процесі розвитку суспільства, закріпились у звичаях, а ті, відповідно, з виникненням держави – у законах. У своїх поглядах Полібій притримувався природно-історичних позицій виникнення права. Полібій - прихильник «природного закону», згідно з яким розвивається весь історичний процес;

Законови повинні сприяти доброчинності та порядку в приватному житті людей та утверджували справедливість у державі. Хороші звичаї і справедливі закони сприяють зміцненню моралі і втіленню найкращих чеснот у стосунки людей, сталості позитивних форм державного правління, привносять у приватне життя громадян «доброзвичайність, вихованість і поміркованість», а в державу — «лагідність, покірливість і справедливість».

3. Вчення про державу і справедливість Цицерона та Сенеки

Марк Туллій Цицерон (лат. Marcus Tullius Cicero, 3 січня 106 до н. е. — 7 грудня 43 до н. е.), давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор. Один із зачинателів римської розповідної прози.

Біографічні відомості: Цицерон народився 3 січня 106 до н. е. в маєтку свого батька поблизу м. Арпіна (південний Лацій). У 90-х рр. до н. е. Цицерон провів рік на військовій службі під час Союзницької війни, спочатку під командуванням Помпея Страбона, а потім Сулли. Повернувшись до Риму займався філософією у Філона Ларисського та стоїка Діодота. Як свідчив сам Цицерон, він присвячував заняттям «дні й ночі». Прихильник свободи і республіки, Цицерон захищав свої ідеали у викривальних промовах. Уперше виступив на суді в 81-80 рр. до н. е. при Суллі. Справа набула політичного забарвлення і Цицерону довелося на деякий час виїхати з Риму під приводом хвороби. За наступні два роки він відвідав Афіни, Малу Азію та Родос.

Політичну кар'єру Цицерон почав 76 до н. е. на посаді квестора в сицилійському місті Лілібей, де завідував постачанням продовольства до Риму. У 70—67 рр. до н. е. він неодноразово виступав у цивільних процесах: до нас дійшли фрагменти його промов за М. Фонтя, пропретора Галлії, за квестора П. Оппія і, нарешті, повністю збереглася його промова за Цеціну.

Цицерон поступово все більш утрачав вплив і відійшов від активної політики, в результаті у квітні 58 до н. е. Цицерон був змушений відправитися на вигнання в Македонію через закон Публія Клодія, за яким до «позбавлення води та вогню» (тобто вигнання) мав бути засуджений той магістрат, який винен у страті римських громадян без суду. Повернувшись до Риму у вересні 57 до н. е., Цицерон долучився до партії Помпея.

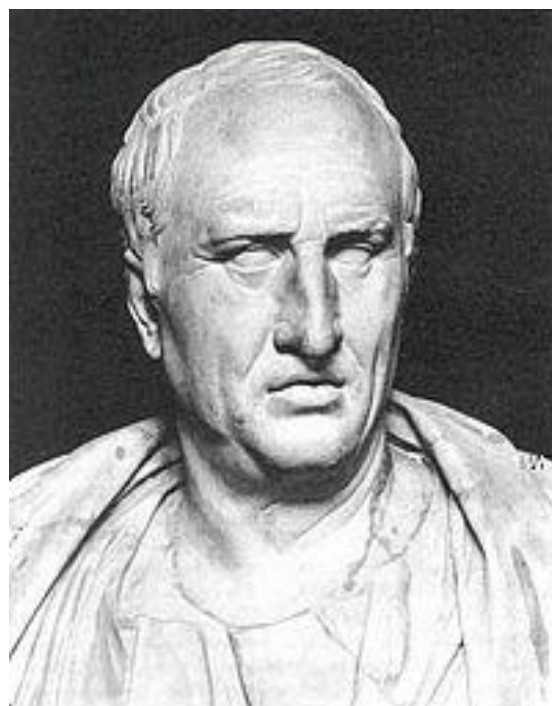
В лютому 51 до н. е. сенат призначив Цицерона проконсулом до Кілікії (Мала Азія). Цицерон був внесений до проскрипційних списків одним із перших, про що дізнався, перебуваючи в своєму Тускульському маєтку. Він намагався втікти до Македонії, але був схоплений переслідувачами і по-звірячому вбитий 7 грудня 43 до н. е. біля містечка Формій.

Основні праці: «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки».

Погляди на державу: Держава в Стародавньому Римі розумілась як громадянська община (civitas). Основну причину походження держави Цицерон бачив не стільки в слабості людей, скільки в їх «вродженій потребі жити разом». За Цицероном завдяки згоді людей утворюються суспільство і держава. Тому останню він розглядає як **«надбання народу»**, **«справа народу»** (res publica, res populi) — «з'єднання багатьох людей, зв'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Таким чином, держава в нього з'являється як правове утворення, «загальний правопорядок», вона втілює справедливість і право. Така юридизація поняття держави в наступному мала багато прихильників і стала основою теорії правової держави.

Другою важливою причиною утворення держави Цицерон називає **охорону власності**. Порушення недоторканності приватної і державної власності розглядаються ним як порушення справедливості і права («загального правопорядку»).

Форми держави Цицерон розрізняє за числом правлячих, «характером і волею того, хто править». За цими критеріями він розрізняв **три прості форми правління:** царська влада, влада оптиматів (тобто аристократія) і народна влада (тобто демократія). При **царській владі** «всі інші люди зовсім відсторонені від загального для всіх законодавства». При пануванні **оптиматів** «народ навряд чи може користатися свободою», він позбавлений і участі «у спільних нарадах і у владі». При **владі**

народу рівність стає несправедливою, «раз при ній немає ступенів у суспільному становищі». Тому, вважає Цицерон, заслуговує схвалення **четвертий вид державного правління** «шляхом рівномірного змішання трьох його видів». «Благоволінням своїм, — пише він, — нас привертають до себе царі, мудрістю — оптимати, волею — народи». Ці достоїнства трьох форм правління можуть і повинні, вважає Цицерон, бути представлені в змішаній, найкращій формі держави, нейтралізувати недоліки простих його форм. Адже царська влада таїть загрозу сваволі одновладного правителя і легко вироджується в тиранію. Влада оптиматів з найкращих перетворюється у владу багатих і знатних — олігархію. Повновладдя народу, на думку Цицерона, призводить до пагубних наслідків, до «божевілля і сваволі юрби», її тиранічної влади — охлократії. Недоліки простих форм ведуть до боротьби між різними верствами населення за владу, до зміни форм влади, їх недовговічності.

Переваги змішаної форми державного правління — у правовій рівності громадян, у міцності держави. Такими достоїнствами, вважає Цицерон, володіє **сенатська республіка**: царська влада тут представлена повноваженнями консулів, влада оптиматів — повноваженнями сенату, народна влада — повноваженнями Народних зборів і народних трибунів. Правити в державі, за Цицероном, повинні найкращі. «Тому, якщо вільний народ вибере людей, щоб довірити їм себе, — а вибере він, якщо тільки піклується про своє благо, лише найкращих людей, — то благо держави, безсумнівно, буде вручено мудрості найкращих людей.

Цицерон сформулював **три основні принципи** справедливого урядування, які і надалі не втратили актуальності:

влада делегується народом

- народ є самоврядною організацією і має у достатку засобів, необхідних для самозбереження і розвитку.

влада має функціонувати винятково на підставі закону

- благом у державі є закон, оскільки держава і закони є спільною справою народу
- сама держава неодмінно мусить підпорядковувати свою діяльність вимогам природного закону (Божого закону справедливості) - найвищого авторитету в житті людей, а в приписи позитивних законів втілювати принципи справедливості.

влада може бути виправданою виключно моральними чинниками

Особа, що відає справами держави, повинна бути мудрою, справедливою, витриманою і красномовною. Вона повинна бути обізнаною у державознавстві і «володіти основами права, без знання яких ніхто не може бути справедливий».

Управління державою Цицерон вважав сполученням науки і мистецтва, що вимагає не тільки знань і чеснот, але й уміння практично їх застосовувати в інтересах загального блага. **Обов'язок ідеального громадянина**, згідно з Цицероном, — слідування таким чеснотам, як пізнання істини, справедливість, велич духу і благопристойність. Громадянин не тільки не повинен сам шкодити іншим, зазіхати на чужу власність, але і подавати допомогу потерпілим від несправедливості і трудитися для загального блага. У республіці не може бути відстороненості від політики: «при захисті свободи громадян немає приватних осіб».

Погляди на право: природу права Цицерон бачить у природі людини і виводить право з поняття закону, що відповідає **природному праву**. Такий закон «є закладений у природі вищий розум, що велить нам робити те, що робити належить, і забороняє протилежне». Це — «вищий закон, що, будучи загальним для всіх століть, виник раніш, ніж який би то не було писаний закон, вірніше, раніш, ніж яка-небудь держава взагалі була заснована», її справжнім джерелом і носієм природного права є людський розум

(«розум є закон»), загальний для божества і людини: «ми, люди, повинні вважатися зв'язаними з богами також і законом». Отже, у Цицерона природне право — це «істинний», «вічний і незмінний закон» для всіх народів, «як би наставник і володар усіх людей — бог, творець, суддя, автор закону». Природний закон, на його думку, мірило для розрізнення благого закону і дурного, права від безправ'я, чесного від ганебного.

Творча спадщина Цицерона вплинула на всю наступну історію політичної і правової думки. Його положення про державу як правове спілкування, її форми, республіку, про громадянина як суб'єкта права і держави, про природне право і закони привернуть увагу багатьох наступних мислителів.

Сенека Анней Луцій (Сенека молодший) (4 р. до н. е. — 65р. н.е.) — давньоримський філософ, поет, державний діяч і оратор.

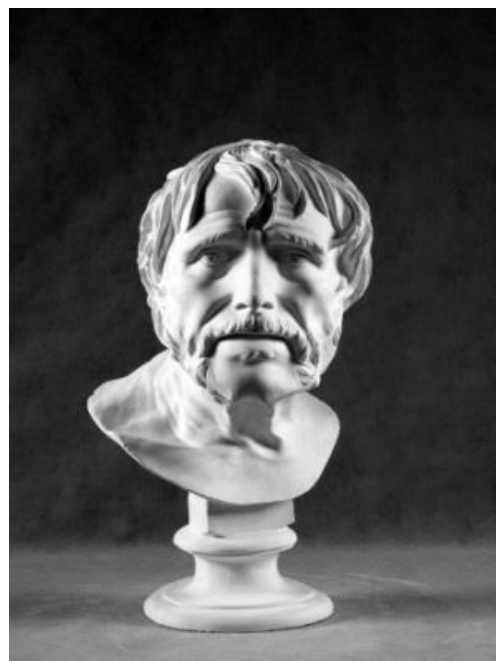
Біографічні відомості: Сенека Анней Луцій народився бл. 4 р. до н. е. в Кордубі (Кордова, Іспанія) у заможній родині. Його батько, відомий як Сенека Старший, був видатним ритором. Він був упевнений у перевазі практичної діяльності над філософією і мріяв про політичну кар'єру для синів. Заради дітей він переїхав до Риму, тут і минули молоді роки Сенеки Молодшого.

Філософією Сенека захопився з юності, його наставники належали до школи римського стоїка Секстія. Але батькові вдалося впевнити його стати державним діячем. За імператора Калігули Сенека, вже відомий письменник і оратор, отримує першу державну посаду — квестора — і входить до сенату. Одна з його промов у сенаті викликала таку заздрість Калігули, що той наказав убити Сенеку. Він залишився живим лише тому, що імператора завірили, неначе Сенека хворий і проживе недовго. За Клавдія філософ був відправлений у вигнання на Корсику (у 41 р. н. е.) за звинуваченням, пов'язаним з племінницею імператора; там він пробув вісім років. У 55 році стає консулом-суфектом. Після вбивства Агріппіни й смерті друга — воєначальника Бурра (у 62 р.) Сенека відійшов від справ і хотів повернути Нерону всі отримані від нього багатства, але Нерон відмовився прийняти їх назад. Відхід від справ уже не міг врятувати філософа. Нерон відчував, що сама особа Сенеки, яка завжди втілювала для нього норму й заборону, є певною перешкодою на його шляху. І коли в 65 році було розкрито змову Пізона, Нерон, незважаючи на майже доведену непричетність Сенеки, наказує своєму наставнику померти. Виконуючи наказ імператора, Сенека вчинив самогубство; його смерть нагадала сучасникам смерть Сократа.

Основні праці: «Про промисли», «Про постійність мудрого», «Про гнів», «Про дозвілля», «Про блаженність життя», «Про спокій душі», «Про швидкоплинність життя», «Дослідження природи» та ін. Найбільш відомою є робота Сенеки «Моральні листи до Луцілія».

Погляди на державу: Епоха, в яку жив і філософствував Сенека, була епохою тиранів, насильства і страху. Виконання боргу перед державою нічого не приносить, крім тривоги і хвилювань, воно віднімає можливість звернути погляд на себе. Сенека думав, що **монархія** за умови управління справедливою царя, носія розуму, може бути запорукою добробуту держави. Людина має право на дозвілля, навіть не відслуживши визначений термін державі, - доводить він у книзі «Про дозвілля».

На місце держави як чинного органу удосконалення людини, Сенека поставив владу, наділену знаряддям примусу, яка покликана зробити земне життя стерпним.

Негативно ставлячись до ідеї рівності громадян, Сенека запровадив ідею загальної рівності усіх людей і усіх станів, як творінь Божих. На його думку можна служити людству і не обіймаючи державної влади. Натомість він відійшов від доктрин «стародавньої стої», згідно з якими індивід є одночасно членом двох спільнот: громадянської держави (полісу), підданим якої він є, і всесвітньої держави, що об'єднує усіх людей як розумних істот і до якої він належить як частка людства. Цю більшу спільноту Сенека розглядає не як державу, а як громаду, об'єднану моральними і релігійними узами, але аж ніяк не політичними чи правовими. Такою формою організації невдовзі стала незалежна християнська церква.

Остаточні висновки філософії Сенеки показали, що, не зумівши на практиці примирити філософію як моральну норму і служіння спільноті людей у державі, у теорії, він знайшов вихід з цього протиріччя, вказавши на нього. Слава Сенеки не знесла зі смертю філософа. Річка забуття поглинула багато творів античних письменників та філософів. Творам Сенеки пощастило. Їх переписували ще в Середньовіччі. Сенека не зник з обрії європейської культури і в добу книгодрукування.

Погляди на право: Сенека дотримувався позицій природного права, як загальнообов'язкового та рівного для всіх світового закону, також обґрунтовував ідею духовної свободи та рівності всіх людей.

Отже, Сенека був першим, хто **порушив** традиційну для античного світу **віру в державу (поліс) як засіб реалізації найвищої моральної досконалості**.

Негативно ставлячись до ідеї рівності громадян, Сенека **запровадив ідею загальної рівності** усіх людей і усіх станів, як творінь Божих.

На місце **держави** як чинного органу удосконалення людини, він поставив владу, наділену знаряддям примусу, яка покликана зробити земне життя стерпним.

Натомість він відійшов від доктрин «стародавньої стої», згідно з якими індивід є одночасно членом двох спільнот: громадянської держави (полісу), підданим якої він є, і всесвітньої держави, що об'єднує усіх людей як розумних істот і до якої він належить як частка людства. Цю більшу **спільноту** Сенека розглядає не як державу, а як **громаду**, об'єднану моральними і релігійними зв'язками, а не політичними чи правовими. Такою формою організації невдовзі стала **незалежна християнська церква**.

4. Трактатування права римськими юристами доби Юстиніана.

У класичну добу римської юриспруденції II-III ст. н. е. набули поширення праці римських юристів, що були скомпановані в Дигестах імператора Юстиніана і за його наказом видані в 529 р.

У римському праві розумінні поняття «право» (**jus**) було узагальненим поняттям, що охоплювало:

1. **право природне (jus naturale)**
2. **право позитивне (jus civile).**
3. **право народів (jus gentium)**

Важливо підкреслити, що в римському праві розумінні спеціального **поняття**

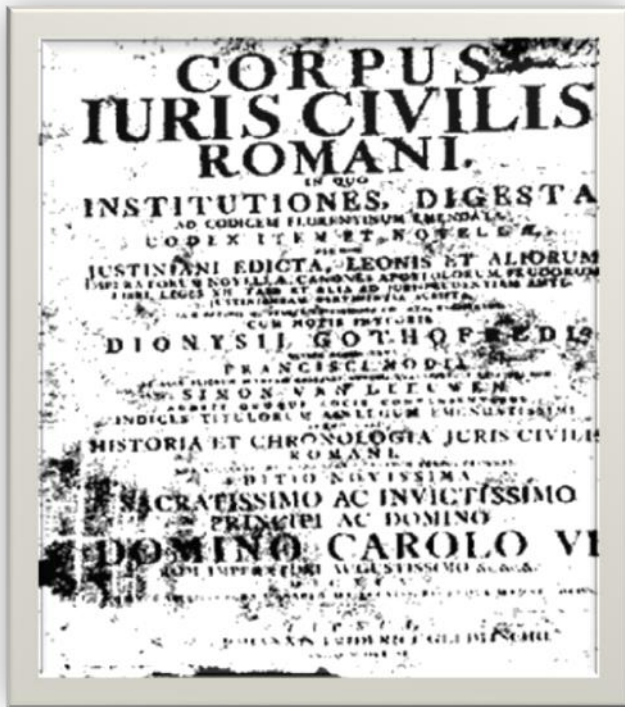
«позитивне право» в якості заперечення «природного права» не існувало.

Натомість було поширене поняття «закон» (*Lex*) - едикти магістратів, право юристів, рішення сенату, конституції імператорів тощо.

Поняття «позитивне право» з'явилося в історії наступних правових вчень. Ним позначалися усі форми права, які брали свій початок із законодавчої діяльності, а законодавче джерело обов'язково мало відповідні повноваження.

За Юстиніана була здійснена найбільш масштабна кодифікація римського права.

В 528 р. н. е. він утворив комісію з 10 чол. на чолі з магістратом Трибоніаном та константинопольським професором права Теофілем з метою систематизації імператорських конституцій.

16 квітня 529 р. кодекс Юстиніана вступив у силу, і всі конституції, що не потрапили до нього, втратили свою силу. Але робота кодифікаційної комісії тривала і далі.

Через три роки робота з кодифікації творів класиків юриспруденції була завершена і опублікована - це т. зв. Дигести (або Пандекти - від грец. всеохоплюючий) Юстиніана.

Дигести становлять собою збірник уривків з 2000 творів 39 найбільш відомих римських юристів. Вони поділяються на 50 книг, книги - на титули (крім 30-32 книг, які титулів не мають). Титули поділені на фрагменти, об'ємні фрагменти - на параграфи.

Дигести об'єднують витяги з

275 творів 38 класичних римських юристів.

- 1-ша книга присвячена загальним питанням права,
- 2-га -46-та - приватному праву,
- 47-48-ма - кримінальному праву,
- 49-та -апеляціям, фіскальному праву і військовим справам,
- 50-та - адміністративному праву, юридичним дефініціям і правилам.

Кожна книга поділяється на титули - усього 432, титули - на фрагменти; поділ великих фрагментів на параграфи був здійснений у середні віки.

З часів заснування Риму юриспруденція була справою потніфіків (жерців). Лише з II ст.. до н.е. вона почала набувати світських рис, стаючи поприщем юристів. Розквіт римської юриспруденції припадає на епоху пізньої республіки і ранньої імперії (I ст.. до н.е. - III ст.. н.е.).

У республіканський період закони проходили через народні збори і називалися **leges**. Розвиток життя висував це джерело права на перше місце. Необхідно разом з тим підкреслити, що законів у республіканському Римі все-таки видавалося не так багато; одержали величезне поширення специфічні римські форми правоутворення: едикти судових магістратів і діяльність юристів (юриспруденція). Крім законів XII таблиць важливе значення для цивільного права мають: *lex Poetelia* (Петеліїв закон), IV ст.до н.е., що скасував продаж у рабство й убивство боржника, що не сплатив боргу; *lex Aquilia* (Аквіліїв закон), приблизно III ст.до н.е., про відповідальність за знищення й uszkodження

чужих речей; *lex Falcidia* (Фальцидіїв закон), 1 ст. до н.е., про обмеження заповідальних відмовлень і ін.

У період принципату народні збори не відповідали новому ладу і тому повинні були, природно, втратити значення. Але тому що в цей час (перші три століття н.е.) імператорська влада ще була схильна прикриватися республіканськими формами, створювалося враження, що закони видавалися сенатом (сенатусконсульти).

Остаточне зміцнення імператорської влади привело до того, що одноособове розпорядження імператора стало визнаватися законом: «що завгодно імператору, то має силу закону», а сам імператор «законами не зв'язаний». Імператорські розпорядження, що носили загальне найменування «**конституцій**», існували чотирьох видів: а) **едикти** - загальні розпорядження, звернені до населення; б) **рескрипти** - розпорядження по окремих справах; в) **мандати** - інструкції, що давалися імператорами чиновникам; г) **декрети** - рішення по спірних справах, що надходили на розгляд імператора. У період абсолютної монархії імператорські закони стали іменуватися *leges*; зустрічаються і нові терміни: *leges generales*, *sanctio pragmatica* та ін.

Діяльність юристів виражалася в трьох функціях:

а) **cavere** - складання формул різних приватноправових актів, що здійснюються окремими особами (заповітів, актів продажу і т.п.). Щоб оцінити значення цієї функції, потрібно взяти до уваги строгий формалізм римського права, при якому пропуск хоча б одного слова знесилював зроблений акт, робив його юридично незначним;

б) **agere** - поради щодо пред'явлення позову і порядку ведення порушеної справи. І в цьому випадку допомога юристів була істотною через формалізм і ритуальність давньоримського процесу по приватноправових справах. Але вона зводилася до одних тільки порад, тому що римляни не допускали прямого представництва (виступу однієї особи від імені іншої), і зацікавлений повинен був вести справу самостійно, лише покладаючись на поради юриста, але без особистої його участі в процесі;

в) **respondere** - відповіді на юридичні питання, що надходили від приватних осіб. У такій формі юристи давали тлумачення діючому праву, а у випадках його практичної непридатності пропонували свої власні рішення. Їхні відповіді юридично обов'язкової сили не мали. Проте вони робили на практику вплив, що ставав значиміше, якщо переконливою була їхня обґрунтованість і був високий авторитет їх автора. Саме ця функція згодом зіграла вирішальну роль у забезпеченні активної участі видатних римських юристів у загальному нормотворчому процесі. З особою силою така участь проявилася у класичний період розвитку римського приватного права.

До класичного періоду відносить також створення двох шкіл або напрямків у римській юриспруденції: **прокульянців**, яких очолював Лабейон, а потім його учень Прокул, і **сабинянців**, на чолі яких стояв Капітон, а пізніше його послідовник Сабін. Повних даних, достатніх для того, щоб судити про особливості кожної з цих шкіл, не збереглося. Відомі лише їхні розбіжності по окремих приватних питаннях, наприклад, по питанню про специфікацію, тобто про долю речі, виготовленої для себе з чужих матеріалів без злого наміру (внаслідок помилки і т.п.). Сабинянці вирішували цю суперечку на користь власника матеріалів, а прокульянці - на користь їх переробника (специфіканта). Якщо судити лише по викладених розбіжностях між двома названими школами, то більш прогресивною була позиція прокульянців. До такого висновку приводять і деякі інші відомості, що дійшли до нас.

13 лютого 528 р. **Юстиніан** заснував комісію з 10 осіб під головуванням Іоанна (exquaestor Sacri Patatii); в числі членів були Трибоніан (в той час, очевидно, *magister officiorum*) і Теофіл, професор юридичної школи в Константинополі. Комісії доручено було скласти новий збірник конституцій, причому їй дані були широкі повноваження: скорочувати і змінювати, де потрібно, старі конституції за формою і по змісту, викидати застарілі і складати нові конституції, розміщаючи їх у відповідні титули. Порядок розміщення конституцій у межах кожного титулу повинен був зберігатися хронологічний, причому на початку кожної конституції повинно було стояти ім'я імператора, що її видав, а наприкінці – день видання та ім'я консула. Через рік кодекс був готовий і з 16 квітня 529 р. повинен був вступити в дію. З цього ж часу втрачали силу як три колишніх кодекси (Грегоріанський і ін.), так і конституції, видані після Феодосієвого кодексу. Свою назву новий збірник одержав від імені імператора: **Codex Iustinianus**. Від цього кодексу до нас не збереглося ніяких слідів.

Покінчивши з конституціями, Юстиніан вирішив приступити до кодифікації, тобто права, що було викладене у творах юристів класичного періоду. Думка про цю роботу була ще в імператора Феодосія II: він хотів вибірки з творів юристів приєднати до існуючих титулів свого Кодексу. Але йому не удалось здійснити цього наміру. Його сучасник Валентиніан III, спонукуваний однаковими потребами, видав згаданий вище закон, що усунув лише в невеликому ступені труднощі користування творами юристів. З тих пір у цій області не було зроблено нічого, щоб полегшувало це користування.

Головні труднощі при користуванні класиками в часи Юстиніана склалися в наступному: по-перше, не під силу тому часу було засвоєння всього матеріалу, що містився у творах класичних юристів, навіть при обмеженнях, установлених законом Валентиніана III; по-друге, твори менш популярних авторів важко добувалися; по-третє, деякі інститути чи окремі правила застаріли і перестали застосовуватися цілком або частинами; по-четверте, у творах класичних юристів був багато спірних юридичних питань (контроверс), що залишилися без вирішення. Щоб взятися за їх вирішення, а також щоб вибрати з творів те, що ще зберігало силу, потрібен був такий науковий розвиток, яким не володіли юристи часів Юстиніана.

По всіх цих причинах Юстиніан зважився кодифікувати *ius*. З цією метою він заснував у 530 р. (15 грудня) комісію з 16 чоловік під головуванням Трибоніана, що був керівником цієї справи. Цій комісії доручено було скласти збірник з 50 книг, який би називався *Digesta*, чи *Pandectae*. До складу цього збірника повинні були увійти витримки з творів класичних юристів, яких, за словами самого Юстиніана, було зібрано до 2000 книг (*tibri*). Подібно попередній, цій комісії дані були широкі повноваження змінювати текст творів, викидати те, що вже не застосовувалося в житті, і виключати суперечливі місця.

Юстиніан не обмежився тим, що уповноважив комісію викидати застаріле й усувати протиріччя. Ще до початку і під час діяльності комісії він сам видав цілий ряд конституцій, що мали на меті скасувати силу деяких древніх інститутів, як, наприклад, розподілу речей на *res mancipi* і *res mancipi* власності, на *квиритську* і *бонитарну*, і розв'язати безліч спірних питань, що залишилися нерозв'язаними в класичній літературі. Частина цих конституцій, що навіть складали особливий збірник, Юстиніан називав *Quinquaginta*

decisiones. Але крім цих 50-ти були видані й інші конституції з тією ж метою.

Про роботи самої комісії треба сказати наступне. Система, по якій був розподілений у Дигестах весь матеріал, була запозичена з Кодексу Юстиніана і преторського едикту, чи вірніше, з Коментарю Ульпіана до преторського едикту. Відповідно до розпорядження Юстиніана Дигести розділялися на 50 книг, а кожна книга поділялася на титули. Титули одержали заголовки, що відповідають їх змісту. Кожен титул складався з уривків (фрагментів), взятих із творів класичних юристів. Уривки ці постачені вказівкою, з якого твору і якого юриста вони взяті.

Завдяки механічному характеру роботи комісії, вони були приведені до кінця швидше, ніж очікував Юстиніан: саме через три роки збірник, названий **Digestu** або **Pandectae**, був готовий; 16 грудня 529 р. він був опублікований, а 30 грудня того ж року він повинний був уже набрати сили і замінити собою всі колись вживані твори юристів. Юстиніан заборонив посилатися в судах на ці твори чи на підставі їх роботи в Дигестах або інших його збірниках (Кодексі й Інституціях) які-небудь виправлення. Мало того: він заборонив навіть писати які-небудь тлумачення (*commentarii*, *interpretationes*) до цих збірників. В усіх сумнівних випадках єдиним тлумачем законів міг бути тільки імператор, до якого суддя і повинний був звертатися за роз'ясненням.

Коли роботи зі складання Дигест були вже закінчені, але сам збірник ще не опублікований, Юстиніан призначив нову комісію, для складання підручника права, на зразок колишніх Інституцій. Цей підручник був складений незабаром: він був опублікований раніше Дигест, а саме 21 листопада 529 р. і був названий традиційним ім'ям *Institutiones*. Юстиніан додав йому, крім педагогічного значення, і силу закону. Цю силу Інституції повинні були набути одночасно з Дигестами.

Підручник поділявся на чотири книги, а книги - на титули. *Codex Iustinianus repetitae praelectionis*. При складанні Дигест і Інституцій, особливо у підготовчих до Дигест конституціях, було змінено чи зовсім скасоване багато чого, що в Кодексі Юстиніана, виданому раніше, викладалося ще як право діюче. Внаслідок цього Юстиніан у 529 р. заснував нову комісію, для того, щоб вона внесла у відповідні титули всі видані конституції, а в колишніх зробила би зміни відповідно зміні становища права. Це друге видання Юстиніанового Кодексу (***Codex repetitae praelectionis***) повинно було замінити перше. Це друге видання дійшло до нас у цілому вигляді. Кодекс складається з 12 книг; книги поділяються на титули з відповідними заголовками.

Після видання Дигест і Кодексу законодавча діяльність Юстиніана не припинилася, та й не могла припинитися, тому що життя не могло зупинитися. Знову видані конституції називалися **Novellae** (тобто *constitutivnes*, чи *leges*). Велика частина їх написана грецькою мовою і тільки деякі на латинській. Юстиніан припускав з часом зробити з цих Новел особливий збірник; але, імовірно він цього не зробив, тому що до нас не дійшло ніяких звісток про нього. Але приватні збірники були. Один з них, очевидно найдавніший, називається *Iuliani epitome Novellarum*. Автором його вважають Юліана, професора константинопольської школи, що жив в часи Юстиніана. У ньому зібрано 124 новели, всі латинською мовою (грецька у латинському перекладі, з чого можна зробити висновок, що збірник був зроблений для західної половини імперії, де вживалася латинська мова).

Інший збірник називається **Authenticum** або *Authentica*. Він містить 134 новели, також латинською мовою, тобто грецька у перекладі. Третій, самий повний збірник містить 168 новел, з яких деякі відносяться до часу Юстиніанових спадкоємців, Юстина і Тиберія. Кожна новела складається з введення, *praefatio*, *prooemium*, висновку, *epilogus*, і діапозитивної частини, що поділяється на глави.

У 16-му ст., всі збірники Юстиніан, включаючи і Новели, одержали назву **Corpus juris civilis**.

Гней Домініцій Анній Ульпіан (170 — 228)
давньоримський правник та державний діяч часів
правління династії Северів.

Ульпіан дав класичне розмежування римського права на: 1) Публічне і 2) Приватне:

а. природного права

б. права народів

с. цивільного права.

Названі частини, на його думку, не ізольовані та автономні розділи права, а взаємодіючі та взаємовпливові компоненти і властивості, які лише теоретично виділяються у структурі реального права в цілому.

Ульпіан писав також, що цивільне право не можна відокремити від природного, що вимоги і властивості природного права пронизують і право народів, яке є загальним у всіх народів, а також почасти і право міжнародного спілкування.

Право народів, писав Ульпіан,- це те, яким користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є загальним для всіх живих істот, а перше - тільки для людей в їхніх відносинах між собою.

Гай (приб. 107/109 — 180)
відомий давньоримський правник часів
правління імператорів Адріана, Антоніна
Пія та Марка Аврелія.

Всі народи, писав він, керовані законами і звичаями, користуються частково своїм власним, частково правом, загальним для всіх людей.

Причому це загальне право, назване ним правом народів, у своїй основі та за сутністю є природним правом - правом, що його природний розум установив між усіма людьми.

Про єдність і взаємодію різних складових частин, властивих праву взагалі, писав і юрист Павло.

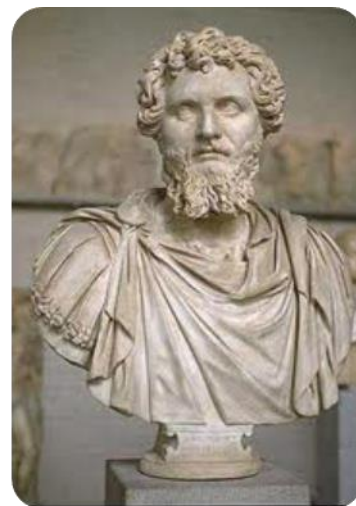
Слово «право», пояснював він, уживається в декількох значеннях:

по-перше, «право» означає те, що завжди є справедливим і добрим, яким є природне право.

по-друге, «право» - це те, що корисно всім чи багатьом у будь-якій державі, чим є цивільне право.

Не менш правильним у нашій державі є право, яке називається преторським правом. Всі ці різні значення одночасно присутні в загальному понятті права, вважав Павло.

Емілій Павло Папініан (142 — 212)
видатний давньоримський правник та політичний діяч часів династії Северів.

Папініан дав таке визначення закону: «**Закон** є припис рішення мудрих мужів, приборкання злочинів, що скоюються як умисне, так і з незнання, загальна обітниця держави.

У цьому визначенні закону виділяються такі риси:

- **як загальна імперативність**
- **розумність**
- **загальнодержавний характер**
- **обов'язок дотримання закону самою державою.**

Висновки:

Свої погляди на закон римські юристи розвивали під великим впливом стоїків, які вважали, що закон є царем усіх божественних і людських справ; необхідно, щоб він стояв на чолі як добрих, так і злих, вождем і керівником живих істот, які за природою належать до громади, мірилом справедливого й несправедливого; (закон) наказує робити те, що повинно бути вчинено, і забороняє вчиняти те, що не повинно бути вчинено.

Але з поміж римських юристів були й такі, хто вважали, що дія права, а саме наказувати й забороняти, може мати сенс і силу лише настільки, наскільки іде мова про імперативи не просто права, а справедливого права.

✓ Так, римський юрист Павло писав: «Те, що сприйнято всупереч началам права, не може бути поширено на наслідки». Іншими словами, те, що суперечить принципам права, не має юридичної сили.

✓ Подібне казав і юрист Юліан: «Тому, що встановлено всупереч сенсові права, ми не можемо слідувати як юридичному правилу».

Творчість римських юристів сильно вплинула на подальший розвиток правової думки. Це зумовлено як високою юридичною культурою римської юриспруденції, так і тією роллю, яка випала на долю римського права (через рецепцію) в подальшій історії права.

Римська політико-правова думка виробила низку висновків, положень, ідей, уявлень, які стали підґрунтям для подальшого розвитку державно-правових концепцій країн світу. До таких відносяться: вчення Зенона про громадянина єдиної світової держави, про рівність людей за природою, погляди Цицерона та Полібія про форми держави, про природне право, Цицерон зауважив про державу як справу народу й держави, розуміння римськими юристами права як явища справедливого за своєю суттю, розробка ними понятійного апарату приватного права, проблеми публічного та міжнародного права, у цей період було здійснено масштабну кодифікацію законодавства.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні ідеї вчення стоїків.
2. Які принципи справедливого урядування називав Цицерон?
3. Які риси притаманні «ідеальному» громадянину за вченням Цицерона?
4. Визначте основні положення вчення Полібія?
5. Чому на погляд учнів Епікура (епікурейців) природа людини користолюбна?
6. Розкрийте теорію циклічності форм держави Полібія?

7. В чому полягає суть теорії космополісу по відношенню до створення полісів?
8. Які основні ідеї Тіт Лукрецій Кар висловив у своєму творі «Про природу речей»?
9. Чому Цицерон вважав змішану форму держави найбільш життєздатною?
10. Чому стоїки заперечували існування полісів?
11. В чому полягає суть ідеї світового громадянства вчених доби еллінізму?

Завдання для самоконтролю:

1. Чому на вашу думку відбувся якісний стрибок від проблем космосу до проблем людини в добу еллінізму?
2. Порівняйте вчення про форми держави Полібія та Цицерона, назвіть спільні та відмінні риси.
3. Назвіть різницю у вченні шкіл прокульянців та сабиньянців.
4. Порівняйте правові збірники доби Юстиніана – «Кодекс Юстиніана» із «Дигестами».
5. Проведіть паралелі між мислителями та політико-правовими творами:

А) Полібій	«Про природу речей»
Б) Цицерон	«Про благодіяння»
В) Лукрецій Кар	«Про державу», «Про закони»
Г) Сенека	«Історія»

Тестові завдання:

1. Послідовниками політико-правових вчень давньогрецьких філософів стали мислителі:
 - а) Стародавнього Ватикану;
 - б) Стародавнього Риму;
 - в) Стародавнього Китаю;
 - г) Стародавньої Японії.
2. Фатум – це:
 - а) закон;
 - б) держава;
 - в) доля;
 - г) громадянин.
3. Основою вчення стоїків були:
 - а) свобода особи та штучне право;
 - б) загальне та природне право;
 - в) свобода особи та природне право;
 - г) свобода особи та поділ влади.
4. Стоїки відстоювали загальний природний закон, який мав:
 - а) природний характер;
 - б) божественний характер;
 - в) штучний характер;
 - г) людський характер.
5. Які форми держави виділяв Полібій?
 - а) монархія, демократія, охлократія, тиранія,;
 - б) аристократія, монархія, тиранія, олігархія;
 - в) аристократія, демократія, тиранія, охлократія, монархія;
 - г) охлократія, монархія, аристократія, тиранія, олігархія, демократія.
6. Згідно з теорією Полібія про циклічність форм держави, вони перетворюються у такому порядку:
 - а) монархія, тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія;
 - б) тиранія, монархія, олігархія, аристократія, демократія, охлократія;
 - в) монархія, тиранія, олігархія, аристократія, охлократія, демократія;
 - г) монархія, тиранія, аристократія, олігархія, охлократія, демократія.
7. Римській державі, на думку Полібія, була притаманна:
 - а) демократична форма правління;

- б) монархічна форма правління;
- в) аристократична форма правління;
- г) змішана форма правління.

8. Змішана форма правління за Полібієм включає такі форми держав:

- а) олігархія, демократія, аристократія;
- б) монархія, охлократія, аристократія;
- в) монархія, демократія, аристократія;
- г) тиранія, аристократія, олігархія.

9. Основними творами Цицерона є:

- а) «Історія в сорока книжках», «Про державу»;
- б) «Про державу», «Про закони»;
- в) «Про право» «Про закон»;
- г) «П'ятикнижжя Цицерона», «Про закон».

10. Цьому поняттю Цицерон надав тлумачення, що стало вагомим здобутком державно-правової думки людства впродовж наступних століть, це поняття виникло, на його думку, раніше ніж держава, воно є вищим істинним законом справедливості – це:

- а) позитивний закон;
- б) природне право;
- в) справедливість;
- г) приватна власність.

11. Твором Тіта Лукреція Кара є:

- а) «Про закон»;
- б) «Про державу»;
- в) «Про природу речей»;
- г) «Історія в сорока книжках».

12. Сенека обґрунтовував думку про те, що всесвіт – це:

- а) механізм урівноваженої поміркованості в управлінні;
- б) природна держава зі своїм природним правом;
- в) об'єднання людей, що добровільно згуртувалися навколо права і законів;
- г) космополітичне об'єднання людей.

13. За Цицероном «ідеальному громадянину» повинні бути притаманні такі риси:

- а) не чинити нікому зла, не зазіхати на чужу власність;
- б) прагнення до пізнання істини, справедливість і величність духу;
- в) проявляти громадську і політичну активність;
- г) все вищезазначене.

14. У складі права, що діяло в Римській імперії, юристи виокремлювали три частини:

- а) природне право, право народів і право громадян;
- б) закон та природне право;
- в) закон та позитивне право;
- г) позитивне та негативне право.

15. Змістом професійної діяльності юристів охоплювалися:

- а) cavere;
- б) agere;
- в) respondere;
- г) все вищезазначене.

Відповіді: 1-б, 2-а, 3-в, 4-а, 5-г, 6-а, 7-г, 8-в, 9-б, 10-б, 11-в, 12-б, 13-г, 14-а, 15-г.

Список використаних джерел.

1. Очерки по истории Римской империи / науч. ред.Р. Виппер и др. – М. : Феникс, 1996. – 345 с.
2. Всеобщая история государства и права / науч. ред.. З.М. Черниловский и др. – М. : Юрист, 1995. – С. 110-123.

3. Римское право / науч. ред.. И.Б. Новицкий и др. – М. : ТЕИС, 1996. – 342 с.
4. Історія римського права / науч. ред.. В.М.Хвостов, та ін. – К. : ЮрІнком, 1997. – 232 с.
5. Бартошек М. Римське право: поняття, терміни, визначення. – К. : Вища школа, 1994. – 453 с.
6. Батлук О.В. Філософія освіти Сенеки: кризис Цицероновського ідеала // Вопросы философии. -2001. -№ 1. – С. 21-20.
7. Демиденко Г. Історія вчень про право і державу : Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів/ Григорій Демиденко,. -Х.: Консум, 2004. – С. 35-44.
8. Мірошніченко М. Історія вчень про державу і право : Навчальний посібник/ Марія Мірошніченко, Василь Мірошніченко; НАВСУ. -К.: Атіка, 2001. -.С. 19-27.
9. Батлук О.В. Цицерон и философия образования в Древнем Риме // Вопросы философии. -2000. - № 1. – С. 5-6.
10. Шульженко Ф. Історія вчень про державу і право : Курс лекцій/ Ф.П.Шульженко, М.Ю.Наум; За заг. ред. В.В.Копейчикова; НПУ ім. М.П.Драгоманова. -К.: ЮрІнком Інтер, 1997. – С. 31-44.
11. Історія вчень про державу і право : Курс лекцій / [Г.Г.Демиденко, О.В. Петришин та ін.]. - Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. - С. 35-44.
12. Андрусак Т.Г., Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень. – К.: ЮрІнком Інтер, 1999. – С. 28-35.
13. Орленко В.В. Історія вчень про державу та право: Посіб. Для підготов. До іспитів. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – С. 41-48.
14. Крестовська Н.М. Цвіркун О.Ф. Історія вчень про державу і право : Навчальний посібник. – Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. – С. 14-22.
15. История политических и правовых учений : курс лекций / В.В. Кучер. – М. : Омега-Л, 2006. – С. 24-35.
16. История правовых и политических учений : учеб. для вузов / под. ред. О.Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2006. – С. 26-32.
- 15.Історія вчень про право і державу : Навчальний посібник / Демиденко Г. Г. - Харків: Консум, 2004.- 432 с.

Тема 5

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Правові ідеї раннього християнства і їх загальна характеристика. Старий і Новий Завіт. Патристика.

2. Погляди на державу і право Аврелія Августина (Блаженного). Релігійно-етичний підхід до тлумачення проблем держави і права. Вплив ідей Августина на розвиток теологічного світогляду середньовіччя.

3. Теологічне вчення Форми Аквінського про державу і право. Побудова концепції права на фундаменті етики. Розходження права і закону. Класифікація законів. Класифікація форм держави. Обґрунтування верховенства церкви над державою в «Сумі теології». Томізм. Суть філософсько-теологічної системи томізму.

Висновки.

Питання для самоконтролю.

Завдання для самоконтролю.

Список використаних джерел.

Основні поняття: християнство, церква, патристика, Земна держава, Новий Завіт, Старий Завіт, Біблія, католицизм, вічний закон, природний закон, людський закон, томізм.

1. Правові ідеї раннього християнства і їх загальна характеристика. Старий і Новий Завіт. Патристика.

Поява християнства як світової релігії в межах Римської імперії стала важливим фактором оновлення світу, пошуку нової моделі співіснування. Виникнувши в I ст. н. е. з вчення невеликої іудейської громади Єрусалима, воно, за п'ять століть, поширилося на всі народи Середземномор'я, а потім і всієї Європи, вплинуло на суспільно-політичну думку.

Основні твори раннього християнства з'явилися в другій половині I — середині II ст. З них 27 було канонізовано і складено Новий завіт. Тут чотири Євангелія, 21 послання апостолів і Об'явлення св. Івана Богослова. Таким чином, Біблію (Святе Писання) склали Старий і Новий Завіт.

Головні політичні і правові ідеї раннього християнства. У книгах **Нового завіту** засуджувався рабовласницький Рим — «царство диявола», «диявольський світ зла і насильства», римські імператори. Об'явлення Івана Богослова передвіщає загибель Риму — «великої блудниці». Християни чекали другого пришестя Месії, Христа - спасителя, божого посланника, що зруйнує царство зла, повалить гнобителів. **Існуючі держави**, як установлення людини, засуджувалися. Їм протиставлялось Царство небесне як найдосконаліше і найсправедливіше, де трудящі «не будуть уже ... жадати і не буде палити їх сонце і ніяка спека».

Учні Христа проповідували смиренність, «не противтеся злому», «любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто вас проклинає, творить добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує». Головне ж — чекання близького пришестя Месії: «Се, гряди незабаром, — говориться в Новому завіті, — і відплата Моя зі Мною, щоб воздати кожному по справах його».

Відповідно до традиції Стародавнього Сходу Біблія проповідує **божественне походження усякої влади і покірність їй**. «Усяка душа да буде покірна вищій владі; адже немає влади не від Бога, існуючі ж влади від Бога встановлені. Тому той, хто противиться владі, противиться Божому установленню», — говориться в «Посланні до римлян» апостола Павла.

Християнство — **революція** в античному світі **в поглядах на людину**, що вимагала його духовної свободи, рівності і загальнообов'язковості праці. Християнські громади організовувалися на колективістських началах, зі спільністю майна, праці, трапез. «Хто не хоче трудитися, той не їсть». Багаті засуджувалися. Пропаганда божественного

«**закону свободи**», рівності всіх перед Богом («Немає іудея, ні грека, немає раба, ні вільного, немає чоловічої статі чи жіночої, — тому що усі ви одне в Ісусі Христі»), принципу еквівалента — «рівним за рівне» («І як хочете, щоб з вами поводитись люди, так і ви поведітьесь з ними») відображала давні природно-правові ідеї і уявлення.

Біблія відводить важливу роль **закону** в подоланні пороків людини. «Не думайте, що Я прийшов порушити закон чи пророків; не порушити прийшов Я, але виконати». Заохочуються виконавці закону, «тому що не слухачі закону праведні перед Богом, але виконавці закону виправдані будуть». При цьому чинність закону поширюється лише на прийнявчих його, «на тих, хто стоїть під законом». Закон свідчить про правду Божу і має владу над людиною, поки вона жива. Вище закону — віра. «Закон свят», — проголошується в Біблії. Його божественне походження підтверджується притчею про передачу Господом через пророка Мойсея кам'яних скрижалей з викарбуваними на них заповідями. Із десяти заповідей, що стали канонічними, перші чотири присвячені релігійним догмам, п'ята — вимога шанування батьків («Шануй твого батька і мати твою, щоб довгі були дні твої на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі»), а інші — застереження від карних злочинів («Не вбивай», «Не чини перелюбу», «Не кради», «Не свідкуй неправдиво на ближнього твого», «Не бажай будинку ближнього твого; не бажай дружини ближнього твого, ні раба його, ні вола його, ні осла його, нічого, що в ближнього твого»). Таким чином, норми заповідей вимагають недоторканності людського життя, власності, добросовісної поведінки. Слідування заповідям — шлях істинний, проголошується в Біблії.

Суд також «справа Божа». Бог дав напуття суддям через пророка Мойсея: «вислуховуйте братів ваших, і судіть справедливо... Не розрізняйте осіб на суді, як малого, так і великого вислуховуйте; не бійтеся обличчя людського, тому що суд — справа Божа, а справу, що для вас важка, доведіть до Мене і Я вислухаю її». Таким чином, «вищою судовою інстанцією» проголошувався Божий суд.

До середини II ст. керівництво християнськими громадами переходить у руки єпископів, пресвітерів, дияконів, що утворили клір. Єпископи різних громад установили між собою міцні зв'язки; була проголошена **всесвітня церква**. «Поza церквою нема спасіння», «без єпископа немає церкви», «на єпископа належить Дивитися як на самого Господа», — навчало духівництво.

Привласнивши монопольне право проповідувати і тлумачити християнське вчення, духівництво розробило складну систему обрядів, служб, догм, використовуючи ряд положень інших релігій (наприклад, мітраїзму) і філософських шкіл (стоїків, гностиків). Загальні трапези були замінені причащенням, апостоли — слугами і гінцями єпископів, рівність віруючих — нерівністю між кліром і мирянами. Засудження імператорської влади змінилось союзом з нею, поділом світської і духовної влади, заклик до віруючих: «Віддавайте кесарю кесарево, а Боже — Богу». З IV ст. імператори вже були змушені рахуватися з церквою і навіть шукати в неї підтримки. За імператора Костянтина християнство було оголошено спочатку рівноправним з іншими релігіями, а потім і державною релігією (324 р.).

В основі **права** християнство вбачало правду, добро і справедливість, започатковані Богом. Воля людини обмежується Божим законом і має служити йому, а правда уявлялася у вигляді досконалого закону. Але знати закон недостатньо, треба дотримуватись всіх його приписів. Причому підкорення закону має базуватись не на страхові покарання, а на глибокій свідомості.

Основними **засадами раннього християнства** були: 1) теїзм - сприйняття Бога як творця і вищого розуму; 2) дуалізм - бачення і сприйняття світу як постійної боротьби добра і зла; 3) персоналізм - одноосібна відповідальність людини перед Богом за свої дії; 4) провіденціалізм – «божий знак», віра у кінцеву мету всього буття як наперед визначену перемогу добра над злом.

Середньовічні теологічні уявлення ніколи не визнавали самостійності особи і держави, розглядаючи їх як такі, які мусять служити Всевишньому, виконувати його

волю, навіть якщо для цього доведеться пройти через муки і страждання. Ті, хто не корився волі Божій, виступав проти його повелінь, уособлювали злу, ворожу силу - Диявола. Така логічна конструкція християнського віровчення переслідувала конкретні прагматичні цілі, які віддзеркалювались у двох формах ставлення людини до **держави**:

якщо влада в державі дана від Бога, тоді людина визнає її священною (сакральною) і вважає своїм найпершим обов'язком вірно служити їй;

якщо влада не від Бога (така влада може бути відчужена від Всевишнього або бути йому ворожа), то людині треба морально протистояти їй.

Навіть у тому випадку, коли влада силою держави буде примушувати християнина до скоєння не угодного Богу вчинку, людина повинна чинити опір такій «богоогидній» дії.

Основним джерелом християнства є **Святе Письмо, або Біблія** (від гр. – книги), - збірник творів про історію християнства, його зміст, віровчення і культу, пророцтва, обов'язки християн, їх світогляд і діяльність, взаємовідносини й організацію.

Біблія складається з двох частин — Старого і Нового Завітів. Основу **Старого Завіту** утворюють 24 книги іудейських священних текстів. Багато з них були поділені на окремі частини, внаслідок чого християнський Старий Завіт має 39 книг. Іудеї особливо шанують перші п'ять його книг — Тору, а християни з повагою ставляться до всіх текстів, вносячи до них незначні зміни і доповнення. Крім Тори, до Старого Завіту входять книги Пророків і Писання, або Агіографи. В них розповідається про створення Богом Всесвіту; про гріхопадіння першої людини, про історію обраного Богом народу Ізраїлю, про пророків і пророцтва. До Старого Завіту входять також Псалми — стародавні пісні і молитви до Бога.

Новий Завіт (від давньорус. – завіт, договір, назва вчення про нібито новий завіт Бога людям через Ісуса Христа) складається з 27 книг. У них йдеться про народження і життя Сина Божого Ісуса Христа, про його вчення і смерть в ім'я спасіння грішного людства, а також про його воскресіння, про життя перших християн, про їхні надії на другий прихід Ісуса Христа для закінчення справи спасіння людського роду.

Філософія Середньовіччя не тільки започатковується в античному світі, а й має в його межах свою класику — патристику. **Патристика** — загальна назва напряму, заснованого так званими отцями церкви. В теології патристика є частиною догматики чи патрології, з якою вона здебільшого отожднюється. В історії філософії це поняття використовується для позначення християнських теологічних та філософських вчень I-VIII ст.ст., коли й представники — Тертуліан, Климент Александрійський, Ориген, Августин захищали християнську доктрину від філософії язичників, іудейського світогляду, державної влади, яка спиралася на міфологічні уявлення про дійсність. З III ст. патристика, навпаки, починає пристосовуватися до теоретичної форми світогляду — філософії, використовує неоплатонізм для обґрунтування християнського віровчення.

Спочатку патристика відстоювала догмати християнської релігії в боротьбі проти міфології, утверджувала несумісність релігійної віри з язичництвом (насамперед — з філософією гностицизму). Починаючи з III ст., патристика намагається пристосувати філософію неоплатонізму для обґрунтування принципів пізнання Бога. Головними ідеями патристичної теології є монотеїзм, супранатуралізм та креаціонізм: — визнання надприродності та трансцендентальності Бога, його абсолютної влади над світом, який він створив з нічого, його абсолютної благодаті та справедливості.

Людина тлумачиться як споганена «першородним гріхом» Божя істота, а її тіло — як вічне джерело гріха. Головним для патристики є пізнання шляху до Бога.

Християнство своїм новим підходом до проблем людини, держави і права збагатило політико-правову думку

стародавніх віків, вплинуло на її наступний розвиток, що обумовило його панування в Європі.

2. Погляди на державу і право Аврелія Августина (Блаженного). Релігійно-етичний підхід до тлумачення проблем держави і права. Вплив ідей Августина на розвиток теологічного світогляду середньовіччя.

Аврелій Августин (лат. Aurelius Augustinus; 354-430) - Августин Блаженний, Святитель Августин - єпископ Гіппонський, філософ, найвпливовіший християнський проповідник, богослов і політик. Святий католицької і православної церков (при цьому в православ'ї зазвичай іменується з епітетом блаженний - Августин Блаженний, що, однак, є лише найменуванням конкретного святого, а не більш низьким ликом, ніж святість, як розуміється цей термін в католицизмі. Один з Батьків Церкви, засновник августинізму. Родоначальник християнської філософії історії. Християнський неоплатонізм Августина панував в західноєвропейській філософії і католицької теології до XIII століття, коли він був замінений християнським аристотелизмом Альберта Великого і Фоми Аквінського.

Біографічні відомості: народився 13 листопада 354 року в місті Тагасі, в Північній Африці, яка тоді була частиною Римської імперії і була населена латиномовними християнами. Батько його був язичником, мати - свята Моніка - глибоко релігійною християнкою. Сім'я була заможна, тож у юності майбутній святий зазнав усіх типових для представника його стану радощів: п'яні гульбища у товаристві «жриць кохання», бешкети, відвідування театрів і церков з їхніми жорстокими видовищами. У 370 році молодий Августин поїхав вчитися риторичі в столицю Африки Карфаген.

У віці 19 років Августин знайомиться з маніхейським вченням і стає його прихильником на цілих десять років. Закінчивши освіту, Августин почав викладати риторичу.

У 383 році він переїхав до Риму і провів там якийсь час, займаючись викладанням риторичи. Проте в Римі він не затримався і переїхав звідти до Мілана, де єпископом тоді був великий Амвросій, проповіді якого вразили Августина. Та і весь образ святого міланця справив незабутнє враження і додав безумовно християнський напрям його духовному розвитку.

Августин володів надзвичайно філософським складом розуму і завжди у всьому прагнув докопатися до самого кореня. Не зважаючи на те, що на той час уже відбувся розрив з маніхейством, Августин шукав розв'язання проблеми співіснування в цьому світі добра і зла. Читання філософів-платоніків і неоплатоніків (у латинському перекладі) сприяло поступовому відмежуванню від маніхейського дуалізму.

Остаточне навернення Августина описане в книзі VIII знаменитої «Сповіді». Ця подія перевернула все життя Августина. Він повністю перейшов у християнство, в квітні 389 року хрестився, а в 391 році був рукопокладений в пресвітера і решту життя провів в африканському місті Гіппон, єпископом якого він став в 395 році. Він залишався єпископом гіппонійським протягом 35 років, до самої своєї смерті. У цей період він написав дуже багато творів, а також брав активну участь у церковному житті. Він зробився незамінним учасником всіх африканських соборів. Августин фактично очолив церковне життя Африки. Його величезна популярність і вплив дозволили йому внести великий внесок у законодавчу діяльність африканської Церкви.

Основні праці: Автобіографічна "Сповідь" ("Confessiones"), Теологічна і філософський праця - "Про Град Божий".

Джерело зла Августин вбачав у волі людей. Особливо це небезпечно в справах віри. Людські мірки злочину чи провини, згідно з Августином, не збігаються з божественними. Є вчинки, на які люди дивляться осудливо, але які схвалені свідченням

Бога і, навпаки, багато таких, котрі люди хвалять і які засуджені Богом. Різницю між провиною і злочином Августин встановлює в такий спосіб: «Коли неприборкана пристрасть псує душу і тіло — це провина; коли вона діє на шкоду іншому — це злочин» їх причинами є або прагнення досягти яких-небудь благ або страх їх втрати. Ці блага в порівнянні з Царством Небесним — «презренні і низькі».

Погляди на державу: Августин писав, що вся історія людства є розвитком двох держав: «Граду Божого» і «Граду земного» — гріховного, у якому царює диявол. **Держава земна** — створення людське, її ціль тимчасова, вона створена насильством, тримається примусом. Тільки до церкви, як до земного прообразу божественного порядку, підходить визначення держави, дане Цицероном, тому що лише в ній право і істинна справедливість. «Град Божий», стверджував Августин, заснований на любові до Бога, що доходить до презирства себе. «Град земний» заснований на любові до себе, що доходить до презирства Бога. Така держава визначається ним як зібрання людей, об'єднаних суспільним зв'язком. В її основі лежить суспільний договір, зміцнений законом чи звичаями держави. Але в порівнянні з «Градом Божим» вона позбавлена вищої моральної сили і має єдину мету — «охорону земного світу», підтримку соціального порядку. Гріховність державно-правового життя виявляється, відповідно до Августина, у пануванні людини над людиною, в існуючих відносинах покори, панування і рабства. Такий порядок він називає «природним». Рабство не створене ні природою, ні правом народів: «гріх — перша причина рабства».

Форми правління розрізняються Августином залежно від виконання обов'язків, покладених на верховну владу. Головними з них він вважає моральні і релігійні обов'язки, повагу до Бога і людини. Несправедливого правителя, як і несправедливий народ, він іменує тираном, несправедливу аристократію — клікою. Держава, в якій ігнорується право як справедливість, є загиблою державою. Якщо в державі зберігається справедливість і повага до релігії, то усі форми правління, так само як і авторитет і повноваження влади, стають гідними того, щоб їм підкорятися. Християнська держава — зразок «Граду земного».

Погляди на право та закон: Праворозуміння Августина проявляється в міркуваннях щодо обов'язків, накладених законами природними, божественними і людськими. Цим законам слід підкорятися, але люди їх часто переступають. Божественний закон велить «зберігати порядок природний і забороняє його порушувати...» Можливістю жити за законами Бога можуть скористатися лише обрані, праведники. Всі інші повинні страждати. Усі державні і соціальні інститути, а також правові норми є результатом гріховності людей. Це виявляється в пануванні людини над людиною, у відносинах управління і підлеглості. Пізнати суть держави і права, волі і справедливості, закону і порядку можна тільки за допомогою Святого Писання. Джерелом природного права і природно-правового принципу еквіваленту в нього виступає Бог. «Хто інший, як не Бог, — риторично запитував Августин, — вписав у серця людей природне право?» Як видно, його уявлення про право в ряді моментів схоже з поглядами римських стоїків, юристів, Цицерона, зокрема, з їхнім трактуванням природного права. Установлений Богом порядок охороняється і керується, за Августином, законом. І нечесний той, хто не живе у мирі з законом. Мир з Богом же є покора у вірі вічному закону. Цей мир будується на любові до Бога і любові до ближнього.

Отже, у працях Августина багато суперечностей і натяжок. Так, з одного боку, він вважав, що істина доступна лише індивідам, а з іншої - вважав її привілеєм церкви. З одного боку, істина має безпосередній характер, а з іншої - вона надприродний дар. Байдуже Августин віднісся і до раціоналізму, але проте кінцева мета, спрямованість розумілися їм як пов'язане з розумом божественне споглядання. Він стверджував, що тіло не є злом, бо походить від бога, але в тілесних бажаннях бачило джерело зла. Августин відкинув маніхейський дуалізм добра і зла, і саме дуалізм був останнім словом його історіософії. Різні прагнення ієрархічного християнства, біблейські і церковні думки,

релігійний і церковний дух, раціоналізм і містицизм, вірність порядку і любові - все перепліталось в його творчості. Августин мав багато послідовників.

3. Теологічне вчення Форми Аквінського про державу і право. Побудова концепції права на фундаменті етики. Розходження права і закону. Класифікація законів. Класифікація форм держави. Обґрунтування верховенства церкви над державою в «Сумі теології». Томізм. Суть філософсько-теологічної системи томізму.

Фома Аквінський (інакше Фома Аквінат або Томас Аквінат, лат. Thomas Aquinas італ. Tommaso острова Aquino) (народився приблизно в 1225 - помер 7 березня 1274) - філософ і теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, вчитель церкви, Doctor Angelicus, Doctor Universalis, «princeps philosophorum» («князь філософів»), засновник томізму, член ордену домініканців; з 1879 року визнаний найбільш авторитетним католицьким релігійним філософом, який зв'язав християнське віровчення (зокрема, ідеї Августина Блаженного) з філософії Аристотеля. Сформулював п'ять доказів буття Бога. Визнаючи відносну самостійність природного буття і людського розуму, стверджував, що природа завершується в благодаті, розум - у вірі, філософське пізнання і природна теологія, заснована на аналогії сушого, - в надприродному одкровенні.

Біографічні дані: народився в сім'ї відомого італійського феодала графа Ландольфа поблизу містечка Аквіно в Неаполітанському королівстві. Батьки Фоми призначали йому духовну кар'єру, розраховуючи, що він стане аббатом монастиря Монте Кассіно, наймогутнішого в цій частині Італії. Там він і виховувався з п'яти років. Незважаючи на вимоги сім'ї, Фома не схотів залишатися в бенедиктинському монастирі й у 1244 році вступив до цілком нового ордену – домініканського. Після навчання в університеті Неаполя він вирушив до Паризького університету, де й зустрівся зі своїм майбутнім учителем – Альбертом Великим. Разом з Альбертом Фома провів чотири роки в Кельнському університеті.

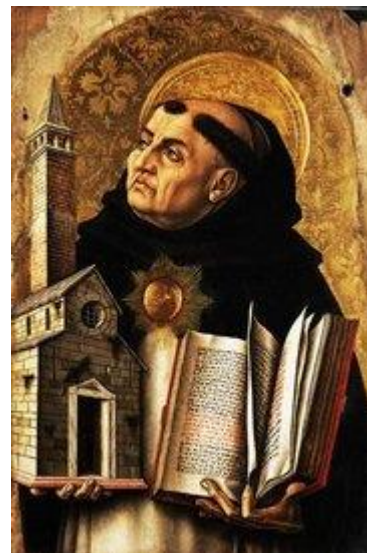
Потім почався період мандрювань Фоми (за традицією домініканського ордену). Він відвідав найкрупніші університети Риму, Болоньї, Неаполя. Близько десяти років (1259-1268 рр.) він знаходився в Римі при папському дворі, де закінчив розпочатий ще в Парижі твір «Сума проти язичників» (який також називають "Філософською сумою").

Нікчемність усього мирського, в тому числі своєї роботи, відкрилась Аквінату перед смертю, її незбагненою таємницею й очікуванням зустрічі з Богом. 7 березня 1274 року на шляху в Ліон Аквінат помер у віці 54 років. Після смерті йому було надано титул «янгольський доктор», а в 1323 році рішенням папською курією він причислений до лику святих римсько-католицької церкви.

Основні праці: «Сума теології», «Сума проти язичників» («Сума філософії»), «Дискусійні питання», «Питання на різні теми», «Етика».

Погляди на державу: Держава — це досконалий союз, установлений заради загального блага, забезпечення умов для гідного, розумного життя. Реалізація даної мети збігається з існуючою феодально-становою ієрархією. Так влаштовано у світі, де панує ієрархія форм, з яких вищі форми дають життя нижчим. На чолі ієрархії стоїть Бог, що установив принцип підпорядкування нижчих форм вищим. Духовний же світ очолюється на землі папою як намісником Бога. За тим же принципом організовано і суспільство: піддані підкоряються царям, раби — панам.

Богословське вчення про походження влади від Бога Аквінат доповнює своїми міркуваннями: Бог — причина добра, а не зла, отже, усе, що є доброго у владі — це від Бога, що є дурного — не від нього. В усякій владі він розрізняє три елементи: 1) початок чи походження; 2) використання; 3) форма чи сутність. Походження чи використання влади

можуть бути хороші або дурні, але сутність її завжди добро — вона заведена Богом. Суть влади складає порядок відносин панування і покори, при якому воля осіб, що знаходяться нагорі людської ієрархії, рухає нижчими верствами населення. Той, хто здобуває чи зловживає владою, заслуговує, щоб вона в нього була віднята. Такі заповіді Бога і веління римсько-католицької церкви, що представляє його волю. Тому всі царі повинні підкорятися папі, як самому Христу.

Наскільки дії правителя відхиляються від волі божої, суперечать інтересам церкви, на думку Аквінського, настільки піддані вправі противитись цим діям. Він визнає правомірною непокору у випадках: 1) коли владарює так, що противно велінню божому; 2) коли владарює так, на що не поширюється влада правителя (наприклад, на духовне життя людей чи установлення надмірно важких податків). Тоді правитель перетворюється в тирана, не хоче знати загальної користі, а піклується лише про свою вигоду, зневажає закони і справедливість. Тому народ може повстати і скинути його, що вже не є смертним гріхом. Головне, вважає Аквінський, щоб повстання не приносило більше шкоди чим користі.

Тиранію Тома протиставляє **монархії — кращій формі правління**. Його аргументи: 1) на переваги монархії вказує сама природа, що скрізь установила одне керуюче начало: у тілі — серце, у душі — розум; у бджіл — одна цариця; миром править єдиний Бог; 2) це доводить і історія: країни, де немає єдиного правителя, бідують від розбратів; керовані ж монархами насолоджуються миром.

З монархій Аквінський віддавав перевагу політичній, а не абсолютній. Таке правління, змішане з елементів монархії, аристократії і демократії, на його думку, було встановлено у євреїв законом божим, де правив один цар на основі чеснот і законів, йому допомагали світські і духовні князі, обрані від усього народу.

Погляди на право і закон: **Право** в Аквінського є об'єктом правди. Воно визначається як «дія, урівняна стосовно іншого, в силу... природи речей чи в силу людського установлення». Право він, слідом за Аристотелем, поділяє на природне і позитивне. Право народів, що виділяли римські юристи, він вважав видом природного права, тому що воно стосується тільки людини. Аквінський стверджує, що людські установлення можуть зробити правом те, що не суперечить праву природному.

Доброчинність — якість людини, що направляється законом. Доброчинність, як і закон — основа порядку. **Закон**, Тома визначає, як певне встановлення розуму для загального блага, обнародоване тим, хто має піклуватись про суспільство. Закон є розум управління, правило і мірило людських вчинків. Він необхідний в ім'я миру серед людей, направляє їх до загального блага. Ознакою закону є його обнародування.

Закони він поділяє на чотири види: вічний, природний, людський і божественний.

Вічний закон (*lex aeterna*) — «є сам божественний розум, керуючий світом», уособлення універсальних норм. Цей закон лежить в основі усього світопорядку, природи і суспільства. Усі інші закони є похідними від вічного закону і пов'язані з ним відносинами субординації, ієрархії.

Природний закон (*lex naturale*) — відображення цього вічного закону в людському розумі, є чинність вічного закону в людському суспільстві. Настанови природного закону виходять з мети робити добро й уникати зла, самозбереження і продовження людського роду. Він є тією основою, на якій ґрунтуються усі створювані людьми закони.

Людський (діючий) закон (*lex humana*) — конкретизація природного закону. Аквінський пише, що одних природних схильностей мало. Потрібна дисципліна. Є люди, яких треба примушувати силою і страхом покарання. Метою позитивного закону є розвиток чеснот у людині. Цей закон повинен бути підлеглий природному закону. Тільки та постанова має силу закону, вважає Аквінський, яка по собі справедлива. Таким чином, він заперечує значення людського закону за тими актами світської влади, що суперечили настановам природного закону.

Закони називаються **справедливими**, коли їх метою мають на увазі загальне благо; за походженням, коли виданий закон не перевищує влади законодавця; за формою, коли «у виді загального блага на підданих накладаються тяготи урівнюючи». Обов'язкова сила закону поширюється на усіх. Законом зв'язаний, вважає Аквінський, і сам законодавець (крім примусової сили закону), і духовні особи (якщо діючий закон не суперечить ні природному, ні божественному закону).

Божественний, чи одкровенний закон (*Iex divina*) виникає з Біблії. Він, згідно з Аквінським, необхідний з двох причин. По-перше, людський закон не здатний цілком винищити зло. По-друге, через недосконалість людського розуму люди самі не можуть прийти до єдиного уявлення про правду, тому необхідно таке вище керівництво, як Біблія, у т.ч. у законодавстві. Сфера божественного закону набагато ширша, вона охоплює і духовне життя, недоступне людському закону. Гріхи, гріховні помисли, не заборонені цим законом, забороняються божественним законом.

Отже, Тома Аквінський — войовничий захисник католицької церкви, феодально-монархічного ладу, непримиренний до їх ворогів. Особливо люто він обрушується на еретиків: «якщо фальшиво-монетників, як і інших лиходіїв, світські государі справедливо карають смертю, ще справедливіше страчувати еретиків, якщо їх викрито в ересі». У Середні віки його називали «ангельський доктор». Після смерті Томи, у 1323 р. він був прилічений до лику святих, а в 1879 р. його теологічна філософія оголошується римським папою «єдино істинною філософією католицизму», що поклало початок неотомізму.

Томізм (від лат. *Thomas* — Хома) — учення в схоластичній філософії і теології католицизму, засноване Томою Аквінським. Доктрина томізму виступає не стільки вченням про догмати віри, скільки вченням про способи збагнення цього вчення за допомогою розуму. Цим томізм відрізняється від августиніанства, що звертається до інтуїції. З цим пов'язана орієнтація томізму радше на вчення Аристотеля, ніж на Платона і неоплатоніків. На початку свого існування томізм натрапив на різку критику августиніанства і в 1277 році був офіційно засуджений церковно-університетськими інстанціями Парижа й Оксфорда, проте вже до XIV століття отримав визнання в різних школах домініканського ордену. Проти томізму виступали послідовники Іоанна Дунса Скотта, Вільгельма де ла Марса, Роджера Бекона, що групувалися навколо францисканського ордену. В результаті реформації і втрати католицькою церквою колишнього панування томізм дещо видозмінюється завдяки впливу т.з. другої схоластики.

У центрі томізму — вчення про те, що Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становить природа, матерія, вищий — Бог, абсолютна божественна свідомість, яка творить світ і керує ним. Кінцевою метою людського життя є Бог. Але розумом він не пізнається. Бог є найрозумніша істина, яка недоступна слабкому людському розуму. Ця істина дається людям через послані Богом «істини одкровення». Однак «докази» буття Бога можна знайти шляхом осмислення «ідей», закладених Богом у природному світі. На цих вихідних засадах Фома вибудовує концепцію подвійної істини: є «істини розуму» і є вищі істини — «істини одкровення». Істини розуму відкриваються нам через науку і філософію, істини одкровення — через теологію, зокрема через Святе письмо (Біблію). Отже, філософія і теологія не суперечать одна одній, бо досягають різні світи — природу і Бога.

Висновки.

Погляди представників раннього християнства своїм новим підходом до проблем людини, держави і права збагатили державно-правову думку стародавніх віків, вплинуло на її наступний розвиток, що обумовило його панування в Європі. Виняткове значення в історії цивілізації належить християнству. Сформульовані в Новому Завіті моральні норми і принципи поведінки людей, суспільних відносин виразили загальнолюдські цінності — свобода, рівність, справедливість, праця — продовжують впливати на моральне очищення людини.

Вчення про людину, державу і право Аврелія Августина та Томи Аквінського заклали теоретичне підґрунтя формування в європейсько-правовій думці концепцій природного права та правового закону.

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте поняття держави згідно вчення Томи Аквінського.
2. Розкрийте суть християнської монотеїстичної концепції Бога.
3. Які політичні і правові погляди Аврелій Августин виклав у своїй праці «Про Град Божий»?
4. Дайте обґрунтування Ф.Аквінським необхідності опору владі.
5. Дати загальну характеристику релігійного світогляду.
6. Вкажіть на різницю в ідеях геоцентризму і космоцентризму.
7. Як вплинули ідеї раннього християнства на формування особливостей державно-правової думки.
8. Назвіть риси феодальною типу права.
9. Який зміст у середньовічному суспільстві втілювалось у поняття «природне право».
10. Розкрийте сутність теократичної теорії держави. Чи є такі держави у сучасному світі?
11. Вкажіть на різні методологічні засади вчення Аристотеля і Томи Аквінського. Вкажіть на характерні особливості їхніх поглядів на державу і право і чим зумовлені ці особливості?
12. Які чинники вплинули на зародження та популяризації християнства в Західній Європі?

Завдання для самоконтролю.

1. В чому суть питання Аврелія Августина: «Чому душа більше радіє повернення втрачених улюблених речей, ніж їх постійному користуванню?»
2. Чи можна розділити з Аквінським думку, що «розумний той хто прагне досягненню мети?»
3. Поміркуйте над думкою Аквінського: «Як може справжнє щастя виникати з багатства, якщо для придбання багатства доводиться терпіти страждання?»
4. Чому, на Вашу думку, Аврелій Августин не поділяв поглядів Цицерона та інших мислителів дохристиянської доби на державу, як вищий зразок втілення справедливості.
5. Порівняйте вчення про державу і право епохи Античності та Середньовіччя за такими критеріями: часові рамки, представники, спільні та відмінні риси у вченні про державу і право.

6. Тестові завдання:

1. Джерело зла Августин вбачав у

- а) у свободі людей;
- б) у праві приватної власності;
- в) у монархії;
- г) у волі людини.

2. Суд, відповідно до вчень раннього християнства – це

- а) «Справа Бога»;
- б) «Справа Христа»;
- в) мирне вирішення спорів суспільством;
- г) «Справа суспільства».

3. У якому столітті християнська церква розпалась на католицьку та православну?

- а) X ст.;
- б) XI ст.;
- в) XII ст.;
- г) XIII ст.

4. Августин писав, що вся історія людства є розвитком двох держав:

- а) «Граду Божого» і «Граду земного»;
- б) «Граду Божого» і «Граду людського»;

- в) «Граду Христа» і «Граду земного»;
- г) «Граду Христа» і «Граду людського».

5. Основні праці Фоми Аквінського:

- а) «Про град Божий»;
- б) «Сповідь»;
- в) «Сума теології» і «Про правління государів»;
- г) «Сума теології» і «Сповідь».

6. «Батьком церкви» визнають:

- а) Марсилія Падуанського;
- б) Вільяма Оккама;
- в) Тому Аквінського;
- г) Аврелія Августина.

7. Краща форма правління за Аквінським:

- а) політична монархія;
- б) охлократія;
- в) демократія;
- г) олігархія.

8. Епоха Середніх віків охоплює такі століття:

- а) IV—XIII ст.;
- б) V—XII ст.;
- в) VI—XIII ст.;
- г) V—XIII ст.

9. Які види справедливості розрізняв Фома Аквінський:

- а) розподільну і порівняльну;
- б) аналітичну і розподільну;
- в) розподільну і аналітичну;
- г) порівняльну і аналітичну.

10. Християнство як світової релігії виникло:

- а) II ст. н.е.;
- б) I ст. н.е.;
- в) III ст. н.;
- г) I ст. до н.е.

11. У Середні віки «Ангельський доктором» називали:

- а) Августина;
- б) Ісус Христос;
- в) Аквінський;
- г) Іоанна Златоуста.

12. Біблія складається з:

- а) Заповіт нової редакції;
- б) Заповіт нової і старої редакції;
- в) Заповіт старої редакції;
- г) Старий і Новий заповіт.

13. Августин вважав, що наслідком гріховної діяльності людей є:

- а) право власності;
- б) соціальні і державні інститути;
- в) державна влада в руках суспільства;
- г) демократія.

14. Теїзм - це

- а) сприйняття Бога як творця світу;
- б) погляд на світ як арену боротьби добра і зла;
- в) обрядова дія в християнстві, через яку, за вченням церкви, віруючому передається Божі благодаті;

г) християнський догмат, згідно з яким єдиний Бог одночасно існує в трьох іпостасях (особах) — як Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий.

15. Текст старого завіту складається з:

- а) двох частин;
- б) трьох частин;
- в) чотирьох частин;
- г) не має правильної відповіді.

16. Раціональне обґрунтування вічної сутності Бога як першопричини творення і мети людського буття - це

- а) Теоцентризм,
- б) Томізм,
- в) Християнство,
- г) Тотемізм.

17. Коли розпочинається доба феодалізму:

- а) після проголошення християнства державною релігією Римської імперії;
- б) після завоювання Рима Македонією;
- в) після падіння у 476 р. Західної Римської Імперії;
- г) після, того як написав свою працю «Зречення» Августин;

18. Хто основоположник теорії «двох мечів»:

- а) папа Гелазій І;
- б) папа Константин;
- в) папа Іоанн ІІ;
- г) папа Іоанн І;

19. Загальна назва напряму, заснованого так званими отцями церкви:

- а) схоластика;
- б) патристика;
- в) теологія;
- г) агностицизм;

20. Хто був засновником теологічної школи томізму:

- а) Аврелій Августин;
- б) Томас Пейн;
- в) Фома Аквінський;
- г) Жан-Жак Руссо;

Відповіді: 1-г, 2-а, 3-б, 4-а, 5-в, 6-г, 7-а, 8-г, 9-а, 10-б, 11-в, 12-г, 13-б, 14-а, 15-в, 16-б, 17-в, 18-а, 19-б, 20-в.

Список використаних джерел.

1. Андрусяк Т.Г., Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 28-37.
2. Орленко В.В. Історія вчень про державу та право: Посіб. Для підготов. До іспитів. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – С. 51-54.
3. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред.. проф.. Г.Г. Демиденка, проф.. О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. - С. 44-53.
4. Крестовська Н.М. Цвіркун О.Ф. Історія вчень про державу і право : Навчальний посібник. – Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. – С.41-52.
5. История политических и правовых учений : курс лекций / В.В. Кучер. – М. : Омега-Л, 2006. – С. 37-43.
6. История правовых и политических учений : учеб. для вузов / под. ред. О.Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2006. – С. 40-54.
7. Боргош Юзеф. Фома Аквинский. - М. : Омега – Л, 1975. - 504с.
8. Чанишев О.М. Курс лекцій з давньої та середньовічної філософії. - К. : Дзеркало, 1991. - 603с.

9. Гуревич А.Я. Средневековый свет. - М. : АТ «Право», 1990. - 589с.
10. Дідковська Л. Г., Гордієнко П. Л. Історія вчень менеджменту : Навч. посібник/М-во освіти і науки України. - К. : Алерта, 2008. - 480 с
11. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право:навч посібник/Мін-во освіти і науки України. - К. : Правова єдність, 2009. - 312 с.
12. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право:Навч. Посібник. - К. : Атіка, 2007. - 224 с.
13. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право:навч. посібник .- К. : Академія, 2010. - 456 с.
14. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. Ред. Проф. О.В.Мартышина. – М.: НОРМА, 2006. – 912 с.
15. Історія вчень про державу і право : Курс лекцій / - Х.: ТОВ «Одіссей», 2008.- 187 с.
16. Історія вчень про право і державу : Навчальний посібник / Демиденко Г. Г. - Харків: Консум, 2004.- 432 с.

Тема 6 (1).

Вчення про державу і право мислителів і юристів Середньовіччя.

1. Загальна характеристика політичної і правової ідеології середньовіччя: її основні риси і напрямки розвитку. Державно-правові концепції єдиної централізованої держави і соціального миру.
2. Державно-правові погляди Київської Русі. «Слово про закон і благодать», «Руська правда», «Повість временних літ», «Слово о полку Ігоревім», та їх вплив на розвиток ідей про право і державу.
3. Формування і розвиток мусульманської правової думки. Політичні і правові вчення арабського світу в період становлення ісламу. Панісламістська ідеологія. Суннітські політико-правові теорії: маликізм, шафіїзм, ханбалізм.
4. Політичні і правові вчення мусульманського Сходу періоду перипатетизма. Проблеми держави і політики. А.-Н. Аль Фарабі, Ібн Сіна, Ібн Рушд як представники середньовічної арабо-мусульманської філософії і їх підхід до політичної і правової проблематики. Халіфат як ключова категорія мусульманської правової політичної і правової теорії. Мусульманський державознавець аль-Маварді.

1. Загальна характеристика політичної і правової ідеології середньовіччя: її основні риси і напрямки розвитку. Державно-правові концепції єдиної централізованої держави і соціального миру.

Політична думка Середньовіччя пронизана піклуванням про пошук основ стійкого порядку, поміркованих форм правління, вимогам законотворчості. В Середньовіччі влада осмислюється як здійснення божого промислу. Покірність державній владі - одна з основних вимог християнської моралі. В основі вимог лежить заповідь Христа в лояльності і покірності владі: «Віддайте кесарю (царю) кесарево (цареве), а Богу Богове». Ранньохристиянські апологети (Афіногор, Тертуліан та ін.) закликали християн покоритися державній владі. В Арабському Сході, Середній Азії, Закавказзі та інших регіонах різні вчення виправдували іслам і закликали населення покорятися владі, бо влада це воля Аллаха. В X-XI ст. в працях відомих філософів Середньої Азії відображались політичні ідеї і концепції про державу і державний устрій.

В XII -XIII ст. по всій Європі прокотилась хвиля еретичних рухів, що серйозно похитнули віру у святість і непорушність феодальних устоїв. Різка критика феодального ладу і його ідеології еретиками потребувала нового ідеологічного обґрунтування феодалізму. Один з визначних ідеологів католицизму домініканський монах Фома Аквінський (1226-1274 р.) прагнув обґрунтувати непохитність феодалізму, виступав за активне вторгнення церкви в філософію і науки, проти двох істин, що давало певний простір пошуку земної істини, нижчої у порівнянні з істиною небесною, що досягається відвертістю і вірою, але не залежною від неї, а іноді і навіть приходять в суперечність з нею.

Особливість уявлень про політичну думку доби феодалізму полягала в богословському трактуванні їх. Але водночас навіть видатні теологи тієї епохи часто посилалися на Аристотеля, роблячи свої узагальнення щодо розвитку сучасного їм політичного життя.

В епоху середньовіччя людська сутність із політичної була зведена до релігійної. Християнство перетворило гнучкі ідеали античних філософів на легкозасвоєвані догмати. Релігійні догми одночасно стали і політичними аксіомами. їх суть досить чітко визначив А. Августин, який писав, що весь рід людський, життя якого від Адама до кінця цього віку є, так би мовити, життям однієї людини, визначається божими законами, ... а керують ті,

котрі піклуються, як чоловік — жінкою, батьки — дітьми, пани — рабами. Підкоряються ті, про кого дбають, як жінки — чоловікам, діти — батькам, раби — панам.

Середні віки - період спаду в історії політичних і соціальних вчень в порівнянні з античністю. Переміщення центру ваги в суспільній свідомості від держави до церкви, прагнення значної частини суспільної свідомості до потойбічних, позаземних ідеалів, панування догматичного мислення, суворе орієнтування на тексти святого Письма і канони церкви - все це різко звужувало тематику і зміст політичних і соціальних доктрин. Та і в період Середньовіччя політико-правова ідеологія і вчення далекі від застою. Проблеми співвідношення церкви і держави, що вийшли на передній край, неминуче породжували суперечки про суть, мету і завдання держави, про її відмінність від церкви та ін., логічно це вело до формування і реалізації проблем державного суверенітету. Суперечки про співвідносний церкви та держави супроводжувались також виявленням відмінностей між власне політикою, політичними відносинами, правом як сферою державної діяльності і законами совісті, віри і моралі, звернутими у внутрішній світ людини. У радикальних теоріях Середньовіччя уже проголошувалась свобода совісті і невтручання церкви в справи держави. Та в Середньовіччі ще мало зроблено для розвитку ідей свободи і рівності людей, справедливості. Суспільства країн Західної Європи будувались як монархічно-церковні і станові ієрархії. Демократичні і революційні тенденції раннього християнства знайшли розвиток у ряді еретичних рухів середніх віків. Радикальні ересі обґрунтовували рівність людей перед законом і їх право брати участь в реалізації не тільки церковних, але й державних справ.

Починаючи з XII століття, докорінно змінюється обличчя західноєвропейських країн. Подолавши феодальну роздрібненість, вони розвивалися у напрямі утвердження станово-представницьких форм правління, які гарантували стабільність у суспільстві, ліквідацію колишніх внутрішньодержавних перегородок. Активізується процес формування національних ринків, зростають і багатіють міста як центри ремесел і торгівлі.

З іншого боку, змінюється соціальна структура суспільства. Поряд зі старими феодальними станами (духовенством та дворянством) дедалі голосніше став заявляти про себе так званий "третій стан" (міське бюргерство). Зміцнюючись економічно, він вимагав залучення його до політичної влади і звільнення з-під феодальної сваволі. Відбулось низка так званих "комунальних революцій", в результаті яких великі торговельні міста домоглись повного визволення з-під сеньйоріальної залежності. В XII ст. виникає феодальне міське право ("магдебурське право"), яке виводило міста з-під юрисдикції феодалів і надавало їм власне самоврядування, встановлювало порядок виборів і функції міських органів влади, суду, об'єднань ремісників і купців, регулювало ряд цивільно-правових відносин.

Суспільство дедалі більше поповнювалося багатими людьми, котрі перебували поза феодальною ієрархією, володіли нерухомістю, іншими матеріальними цінностями та були зацікавлені у стабільній владі, яка б гарантувала їхню безпеку і створювала можливості для продуктивної праці. Представники цих верств населення виступали за впровадження нового законодавства, здатного регулювати нові суспільні відносини та забезпечити охорону власності від феодального свавілля. А звідси - поява нових державно-правових концепцій, що пропонували значну корекцію суспільного устрою, по-іншому визначали роль і призначення держави. Нові державно-правові концепції обґрунтовували ідею централізованої держави і політичного миру.

Представником такого напрямку політичної думки цієї доби був італійський мислитель, ідеолог представників нового стану міщан (бюргерства) **Марсилій Падуанський** (бл. 1275 - бл. 1343). Будучи прибічником аверроїзму, він виклав свою концепцію у творі "Захисник миру".

Новизна поглядів мислителя стосувалась наступного:

- він одним з перших в історії європейської державно-правової думки створив нове вчення про державу, побудоване на раціональних засадах;
- першим підняв ідею верховенства закону в суспільстві;

- досить близько підійшов до проблеми розмежування духовної і світської влади;
- поділяв світську владу на законодавчу і виконавчу;
- вказав на те, що обранці народу, які наділені правом ухвалювати закони, повинні визначати компетенцію виконавчої влади.

Вагомий внесок у розвиток новітніх поглядів на державно-правові явища зробили середньовічні юристи. Стародавнє римське право було забуте у ранньофеодальних європейських державах, воно було для них чужим і незрозумілим. Зате в середні віки професійне розуміння права вже багато в чому спиралося на положення римського права.

Одним з напрямів дослідницької роботи різних юридичних шкіл X-XI ст. стало порівняння діючого в країнах права з римським правом. Відбувалась активна рецепція римського права, воно успішно ліквідувало "білі плями" у правовому полі феодальних держав, ліквідувало прогалини у феодальному праві, долало його партикуляризм. Відтоді норми римського права зробились універсальними. Розуміння сутності права знову звелось до ідеї справедливості та пов'язаних з нею природно-правових уявлень і політичних поглядів. Започаткували теорію природного права нового часу павійська, равеннська і римська школи права, які в основу своїх дослідницьких підходів поклали справедливість як критерій всякого права. (Трофанчук Г.І. Історія вчень про державу і право, К, 2004 рік)

2. Державно-правові погляди Київської Русі. «Слово про закон і благодать», «Руська правда», «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім», та їх вплив на розвиток ідей про право і державу.

Історичні витоки української суспільно-політичної думки тісно пов'язані з процесами утворення, становлення та розвитку Київської Русі, яка протягом IX-XIII ст. уособлювала один із найяскравіших політичних феноменів тогочасного європейського світу, започаткувала державницько-політичні традиції українського народу.

«Русь», як називали цю могутню східнослов'янську державу сучасники, ще не була державою в класичному розумінні цього поняття. На ранньому етапі свого розвитку Київська Русь ще не виробила моделі централізованого управління, не мала розгалуженої бюрократичної системи, ефективно діючих інститутів політичної влади. Як свідчить історичний досвід, регулювання політико-правових відносин між представниками князівської влади та демократичними верствами населення здійснювалося переважно у формі збирання данини. Недосконалість цих правових взаємин нерідко породжувала політичні конфлікти в давньоруському суспільстві, які розв'язувалися переважно силовими методами.

До оригінальних історико-політичних творів давньоруського періоду слід віднести насамперед: «Повісті минулих літ» літописця Нестора, «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора, «Слово про закон і благодать» Іларіона; «Поучення Володимира Мономаха»; «Слово Данила Заточника». В них висвітлено важливі політико-правові проблеми Київської Русі: походження держави; умови виникнення правлячої династії; єдність і суверенність політичної влади; організація оптимальної форми правління; законність реалізації вищих владних повноважень; взаємовідносини великого князя та його васалів, світської та церковної влади.

«Слово про закон і благодать» – це практично перший політичний трактат Давньоруської держави богословською мовою. У ньому послідовно викладено концептуально оформлені політико-правові ідеї, які відбивали суспільно-політичну свідомість правлячого стану тогочасного давньоруського суспільства.

Стосовно автора літературно-політичного памфлету – Іларіона літопис повідомляє лише, що був він священиком (пресвітером) при церкві святих апостолів у селі Берестові, де розташовувалася улюблена заміська резиденція великого князя Ярослава. Зазначено його моральні якості та високий інтелектуальний рівень: «муж благ: і княжен, і постнік».

Іларіон був сподвижником християнської віри, прибічником аскетизму, релігійної усамітненості.

Дослідники вважають, що «Слово про закон і благодать», яке дійшло до нас у багатьох списках та редакціях, було написане між 1037 та 1050 роками.

У першій частині «Слова» автор з філософсько-політичних позицій намагається розкрити сутнісне значення термінів «закон» та «істина», сприймає її як певний абсолютний ідеал досконалості, що має універсальне значення для всіх часів і народів. Звернення Іларіона до слова «закон» передбачає розуміння його як у теологічному, так і в юридичному значенні. Автор «Слова» чітко розрізняє закон, який за допомогою заборон регулює поведінку людини в суспільстві, та істину, що виявляється у високому моральному стані людини.

Закон, визначаючи зовнішні вчинки людей на стадії, коли люди ще не досягли досконалості, готує людство до опанування істиною та благодаттю. На думку Іларіона, благодать є синонімом істини, а закон, виступаючи лише як тінь, що подібна до істини, є предтечею та слугою істини. На відміну від закону, благодать служить майбутньому вічному життю. Якщо закон Іларіон образно порівнює зі світлом місяця, то істину – з променями сонця.

Важливе місце в «Слові» посідає також аналізування Іларіоном політичних проблем, пов'язаних із з'ясуванням історичних витоків сутності та засобів реалізації влади. Джерелом походження владних повноважень у державі Іларіон визначає, наприклад, божественну волю, а його носієм – князя, якого оголошує спадкоємцем небесного царства. Владні повноваження він отримує виключно за принципом спадкової наступності. Рівень політичної влади в країні Іларіон пов'язує з наявністю освіченості та поширенням у ній книжних знань.

Висвітлюючи форми політичного правління, особливості методів та способів здійснення влади, Іларіон чітко визначив свою позицію в розумінні єдинодержавності як єдиної суверенної влади в межах всієї підвладної князю землі. Проте, на його думку, єдинодержавна влада має бути міцною завдяки «мужності та смислу» й опиратися на закон.

Великий князь зобов'язаний бути щедрим стосовно до своїх підданих, постійно піклуватися про бідних та немічних громадян. Висвітлюючи основні напрями та принципи діяльності великих князів, Іларіон фактично виробив ті морально-етичні критерії, яким мав відповідати верховний властитель християнського типу. Створивши теоретично ідеальний образ правителя, Іларіон намагався відшукати відповідні риси у тодішніх київських князів.

У «Слові» митрополит Іларіон, зокрема, прославляє великого князя Володимира, який запровадив на Русі християнство, зупиняється на його особистих морально-духовних рисах. Дуже прихильно відгукується митрополит і про князя Ярослава, який, продовжуючи державницьку лінію Володимира, намагався запобігти внутрішнім чварам й утверджував у давньоруському суспільстві мир і політичну стабільність. «Якщо будете жити в любові, – підкреслював великий князь, – Бог буде при вас і дасть вам перемогу над ворогами; а як будете жити ненависно, в суперечках, то й

Як засвідчують історичні дослідження, приблизно в 1024–1026 рр. Ярослав Мудрий, намагаючись зміцнити свою владу в Києві, видав юридичний закон під назвою «Покон вірний», який регламентував розміри данини, що її збирали з населення на користь княжих дружинників, які приїжджали в общину правити судочинство й збирати карні штрафи – віри. «Покон вірний» спрямував у законодавче поле діяльність особливих посадових осіб – вірників, які призначалися князем для збирання на місцях податків у князівську скарбницю і виконання окремих судових функцій. Вірник мав перебувати в тій чи іншій місцевості не більше тижня, але його утримування передбачалося за рахунок мешканців. Закон установлював межі грошових відрахувань і харчового задоволення чиновників та їхніх помічників (отроків), тим самим обмежуючи їхнє свавілля.

В основу зазначеної юридичної кодифікації було покладено давньоруське звичаєве право. «Правду Ярослава» умовно можна поділити на чотири частини: 1) правові норми про вбивство (ст. 1); 2) правові норми про тілесні ушкодження (ст. 2–7); 3) правові норми про образи (ст. 8–10); 4) правові норми про порушення прав власності (ст. 11–18). «Правда Ярослава» свідчить про досить розвинену систему цивільно-правових норм у давньоруському суспільстві. Тут відтворено встановлення права власності не тільки на землю та угіддя, а й на рухоме майно. Варто наголосити також, що право власності було відмінним від права володіння. Зокрема, законом передбачався порядок відібрання власником виявленого ним свого майна, що перебувало у володінні іншої особи. Як видно з тексту юридичного документа, законодавець обґрунтував неправомірність такого володіння і вимагав не тільки повернення майна власникові, а й сплати певної компенсації за користування ним. Закон охороняв приватну власність і встановлював великі розміри штрафів за заподіяну ним навмисну шкоду. Досить жорстоко каралося як навмисне, так і необережне вбивство. При вбивстві людини застосовувався звичай кривавої помсти, а також накладалися штрафи на винуватця злочину. «Якщо не буде кому (не бажатиме хто), – зазначається у «Правді руській», – мститись, то слід призначити за вбитого 40 гривень». Подальший розвиток давньоруського законодавства пов'язаний із затвердженням 1072 року у Вишгороді синами Ярослава Мудрого Ізяславом, Святославом, Всеволодом, боярами та вищим духовенством Київської Русі нового юридичного кодексу, який названо «Правда Ярославичів». Як і всі попередні, він відстоював насамперед права панівного класу.

Особливу увагу в «Правді Ярославичів» було приділено забезпеченню захисту та недоторканності життя і власності вищих представників княжої влади. Наприклад, найбільші штрафи (80 гривень), зокрема, встановлювалися за вбивство досить впливових посадових осіб Давньоруської держави – дворецького, під'їзного, тіуна. Найменші (5 гривень) – передбачалися, наприклад, за вбивство княжого рядовича. Еволюція правових відносин на Русі значною мірою визначалась посиленням персональної відповідальності порушників феодальних законів, зростанням розмірів штрафів за порушення прав феодальної власності. Водночас «Правда Ярославичів» обмежувала до певної міри свавілля феодальних землевласників над залежним населенням. Їм заборонялося без князівського суду мордувати смердів, знущатися з них. За порушення цієї норми винний платив чотири гривні. Високі штрафи (40 гривень) встановлювалися за вбивство смерда, що працював на землі, яка перебувала у верховній власності держави. Проте за вбивство вотчинного смерда стягувався штраф у розмірі лише 5 гривень. Про високий рівень

правової думки у «Правді Ярославичів» свідчить те, що, з одного боку, було скасовано кровну помсту та замінено її на гривневі стягнення, а з другого – штраф був спрямований не постраждалим, а до державної скарбниці.

«Правда Ярослава», «Правда Ярославичів», «Покон вірний» складають за змістом «Коротку Правду», яка містить важливий правовий досвід уніфікації та систематизації юридичних норм давньоруської держави. Ця редакція збереглася лише у двох списках Новгородського літопису.

Однак поряд з «Короткою Правдою» є також «Розширена редакція Руської Правди», яка дійшла до нас у 100 літописних списках та юридичних збірниках. «Розширена Правда» складається із систематизованих правових норм, що набули чинності за доби Ярослава та його наступників, а також з «Устава Володимира Мономаха». «Устав Мономаха», в якому втілено нову

кодифікацію правових норм, було затверджено на раді у селі Берестове після народного повстання 1113 року, спрямованого проти князівської адміністрації та лихварства. Умовно «Устав Володимира Мономаха» можна поділити на декілька частин: 1) норми, що регулюють питання боргових зобов'язань і кабальних відносин (ст. 53–66); 2) норми, що регулюють соціальні стосунки у вотчинах (ст. 67–73,75–85); 3) норми, що регулюють питання спадкоємства (ст. 90–95, 98–106); 4) норми, що регулюють діяльність посадових осіб апарату судочинства (86–89; 96–97); 5) норми, що регулюють правове становище холопів (ст. 110–121). Правничо-політична думка Київської Русі (Анатолій ПАВКО, Яна ПАВКО)

Великою цінністю є „ **Повість минулих літ**” (XII ст.) літописця Нестора, де подаються звістки про діяльність князів, про боротьбу із зовнішніми ворогами, про народні повстання у Київській Русі. „ Повість минулих літ” - літописне зведення, укладене в Києві на початку 12 ст. Оригінал історіографічної і літературної пам'ятки не зберігся. Час, коли склався цей літопис, у громадському житті відзначався формуванням держави, розвитком її форм і боротьбою за них як у середині держави, так і поза нею. Літописець Нестор використав грецькі хроніки, місцеві оповідання і зв'язав історію Русі з світовою, дав їй центральне місце в історії всіх країн.

Основою пам'ятки „ Повість минулих літ” є ідея про богообраність слов'янського народу та включення слов'янства в контекст християнської історії. Тут закладено думки про необхідність єдиної держави з централізованою політичною владою, яка можлива лише на основі добровільної домовленості народу з князями. У творі Нестора - літописця проглядається спроба вирішення співвідношення двох гілок влади - влади світської та церковної, що сформувались у державі.

„Повість минулих літ” - це розповідь про східнослов'янську спільноту та її багатовікову еволюцію у контексті світової історії, в якій усе відбувається з волі Божої. Зведення стало головним джерелом для вивчення історії східних слов'ян.

Основною політичною ідеєю „ Повісті минулих літ” - є велич, єдність і незалежність Русі. Адже зміцнення політичної влади великого київського князя і згуртування навколо нього усіх князів - це запорука припинення княжих міжусобиць і руйнування держави. Літописець Нестор в своїй „ Повісті” „ прив'язував” історичні події до часу правління представників князівських династій: на зміну правління Києвичів прийшла династія Рюриковичів. І в цій непослідовності літописця полягає цінність літопису, в якому вбачається політична злободенність, досвід, спостереження. Це ж можна сказати не тільки про його політичну ідеологію, але й про його світобачення взагалі. («Повість минулих літ» Нестора-літописця як видатна пам'ятка риторичної спадщини Київської Русі» Алла Медвідь (<http://www.social-science.com.ua/публікація/170>).

“Слово о полку Ігоревім” (1187) По смерті Володимира Мономаха посилюється процес роздрібненості, князівські династії утверджуються в окремих землях, для яких Київ залишався лише духовним центром, авторитет якого поступово занепадає. Удільні князі, воюючи один з одним, частіше почали залучати до внутрішніх чвар озброєні загопи сусідів - поляків, литовців, угорців, а найбільш небезпечними були набіги половців, яких ставили під загрозу саме існування держави.

Розповідаючи про похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку, автор у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів (так зване золоте слово великого київського князя Святослава). Він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців "собі слави шукати", а не захищати інтереси всієї держави. Те саме чинять й інші князі, дбаючи лише про свої уділи, а не про державу в цілому. Для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

Хід розвитку Київської феодальної держави був порушений татаро-монгольським нашествям, яке значною мірою зруйнувало традиційні політичні інститути. На підвладних територіях татаро-монголи вводили систему жорсткого адміністрування, базовану на принципах колективної відповідальності та безумовного підкорення. Місцева адміністрація виступала представником влади окупантів. Залишки державності Київської Русі продовжували зберігатися у важкодоступних районах українського Полісся та у Галицько-Волинському князівстві.

3. Основні ідеї мислителів Київської Русі.

Серед ідей слід назвати насамперед універсализм в погляді на історію людського суспільства, що знайшло вияв:

1. між слов'янським населенням в ідеї "богоданості" князівської влади, що осмислюється як об'єднуюче начало держави; в прагненні включити ідеологію князівства в єдину історію землі руської, віддається пріоритет не однодержавності, а братерству, співпраці між князями;
2. в уявленні про русичів як представників єдиної спільності слов'ян;
3. включення слов'ян до загальної історії християнського світу, яка ототожнюється з історією людства.

Тривалий час панувала ідея договірної основи виникнення держави (мова тут ішла і про прийдомого князем). Звідси виводилось право князівського роду на спадковість володіння землею). У системі історично-політичних поглядів важливе місце належить ідеї причинності історичних подій.

Переважаючою тенденцією є те, що розвиток ідеї в руслі провіденціалізму, тобто що весь рух історичного процесу визначається зовнішніми силами - провидінням (божественним), Богом. Серед мислителів і книжників Київської Русі були і відступи від ідеї провіденціалізму. Вони ввели поняття самовладдя, свободи волі людини, тому що від моменту хрещення до людської душі приставлено два ангели - від бога і від сатани, і який нею буде керувати, залежить від самої людини.

4. Формування і розвиток мусульманської правової думки. Політичні і правові вчення арабського світу в період становлення ісламу. Панісламістська ідеологія. Сунітські політико-правові теорії: маликізм, шафіїзм, ханбалізм.

Мусульманське право сформувалося в період розкладання родоплемінної організації і становлення феодального суспільства, Арабському халіфаті в VII-X ст. Виникнення і розвиток мусульманського права, його джерела, структура і механізм дії відображають взаємодію двох начал - релігійно-етичного та власне-правового. Так, у складі мусульманського права виділяють дві групи взаємозалежних норм. Першу групу складають юридичні розпорядження Корану і сунни - зборів юридично значущих переказів про вчинки, висловлювання і навіть мовчання пророка Мухаммеда. Другу групу складають норми, сформульовані мусульмансько-правовою доктриною на основі раціональних джерел, перш за все одностайної думки найавторитетніших правознавців, умовиводи за аналогією. В якості основних розглядаються норми першої групи, особливо ті, які зафіксовані в Корані. Коран є джерелом мусульманського права, тому що серед його норм помітно переважають загальні положення, які мають форму абстрактних релігійно-моральних орієнтирів і дають простір для тлумачення правознавцями. Як і в Корані, в сунні також є переважна частина приписів казуальне походження. З часом все чіткіше відчувалася недостатність конкретних приписів Корану і Сунни, а також нормативних рішень сподвижників пророка. Тому, починаючи з VIII ст. головну роль у ліквідації прогалін і пристосуванні положень зазначених джерел до потреб суспільного розвитку поступово взяли на себе правознавці - засновники правових шкіл-реакції і їх послідовники.

З XI ст. мусульманське право розвивалося в рамках декількох правових шкіл-розмов. У різних районах халіфату протягом століть склалися численні школи (мазхаба) мусульманського права сунітського (ханіфітського) і шіїтського (джафарітская) напрямків, названі так на честь їх засновників - Абу Ханіфа (699-767), Маліка бен Анас (713-795), аш-Шафії (767-819), Бен Ханбала (780-855). В юридичному відношенні дані школи відрізняються один від одного тим, що при їх загальних вихідних позиціях вони використовують різні раціональні способи формулювання позитивного права і на їх основі застосовують різні юридичні норми з окремих питань. Таким чином, якщо в VII ст. – першій половині VIII ст. джерелами мусульманського права дійсно виступали Коран, сунна, Іджма і «висловлювання сподвижників», то потім ця роль поступово перейшла до доктрини. Поява шкіл-толків фактично закріпила становище доктрини як основного джерела мусульманського права. Протягом перших двох-трьох століть періоду розквіту в цілому завершилося формування мусульманського права, яке стало практично правом тієї чи іншої школи. По суті, доктрина була визнана його офіційним джерелом. Мусульманське державне право виходило з того, що законодавча влада належить муджтахідам. Була розроблена концепція «верховенства шаріату», перегукується з сучасними теоріями «панування права» та «правової держави», відповідно до якої глава держави у всіх своїх діях пов'язаний нормами мусульманського права, сформульованими муджтахідами. Мусульманські юристи довгий час не вирішувалися сформулювати узагальнені абстрактні правила поведінки і вважали за краще шукати рішення щодо конкретних випадків шляхом раціонального осмислення загальних приписів Корану і Сунни. Мусульманська теорія вважає, що всі норми мусульманського права взяті прямо з Корану і Сунни або витягнуті юристами з допускаються ними інших джерел.

Особливістю структури мусульманського права є те, що всі висновки кожної школи, що містяться в канонізованих працях юристів, визнаються в однаковій мірі дійсними, хоча і можуть суперечити один одному. Мусульманське право давало широкий простір для суддівського вибору. Невипадково й зараз перебувають при закріпленні його норм у сучасному законодавстві зберігається можливість вибирати з безлічі суперечливих приписів ті, які найкращим чином відповідають інтересам соціально-політичних сил, що стоять при владі в тій чи іншій мусульманській країні.

У рамках ісламської політичної думки сформувалося два основні підходи до вивчення держави і політики - нормативно-юридичний та етико-філософський.

Нормативно-юридичний напрям спирався на мусульмансько-правову теорію і розвивалося, не відчуваючи скільки-небудь помітного стороннього впливу. Що ж до філософско-етичного підходу до вивчення політики, то навряд чи можна говорити про глибокий вплив на нього мусульманської релігійної ідеології. Найбільш докладно вчення про політику, державу, владу в середньовічній арабській філософії розроблялося Абуан-Насрі аль Фарабі (870-950) Чималий внесок зробили також такі великі мислителі, як «Брати чистоти» (X ст.), Ібн Сіна і Аверроес. У своєму підході до політичної проблематики представники середньовічної арабо-мусульманської філософії багато в чому слідували грецької філософії, перш за все поглядів Платона і в меншому ступені Арістотеля. Не випадково для більшості з них політика, по суті, представлялася наукою про справи ідеального міста. Під таким містом вони розуміли будь-яку щодо особливу територію з населяють її жителями, об'єднаних спільністю проживання, загальними цілями і керівництвом (єдиної владою) - від невеликого села до Арабського халіфату. З'єднання грецької традиції з мусульманською політичною реальністю наклало глибокий відбиток на все коло проблем, що розглядаються арабсько-мусульманської філософією.

Мусульманська концепція держави склалася в основному в XI - XIV ст. і розвивалася переважно в рамках науки мусульманського права. Але мусульманське право знає дуже небагато норм Корану та сунни, що регламентують вертикальні, владні відносини. Ці джерела не містять конкретних приписів, що регулюють організацію і діяльність мусульманської держави або що визначають його зміст і сутність. Більше того,

сам термін «держава» ними не вживається. Зустрічаються лише поняття «імамат» (первинне значення - «керівництво молитвою») і «халіфат» («спадкоємство»), які тільки надалі стали використовуватися для позначення мусульманської держави. Принципи організації та функціонування халіфату були сформульовані мусульманськими вченими-юристами через сотні років після пророка Мухаммеда на основі розширеного тлумачення положень Корану і сунни щодо халіфату крізь призму порівняння їх з практикою здійснення верховної влади пророком і праведного халіфа. http://refs.co.ua/56365-Istoriya_politiko_pravovyyh_ucheniiy.html

Панісламізм - релігійно-політична ідеологія, в основі якої лежать уявлення про те, що іслам забезпечує наднаціональну і надкласову спільність його прихильників і що політичне об'єднання мусульман під верховенством халіфа важливіше всіх інших державних і політичних об'єднань. Панісламізм виник, по суті, як захисна реакція, головним чином націлена на порятунок всіх мусульман від іноземного, немусульманського домінування. Ідейні основи релігійно-політичної течії, яким є панісламізм, слід шукати в самій арабській філософії. Термін «філософія» виник від грецького «любов до мудрості». Абу аль-Фатх аш-Шахрастані (пом. у 1153 р.) у своїй «Книзі релігій і сект» пише: «Ця наука поділяється на три частини: відповідає на питання «що», що відповідає на питання «як» і відповідає на запитання «скільки». <http://ua-referat.com>.

Сунітську богослов'я, яке розвивалося зусиллями чималої кількості богословів-філософів концентрувало свою увагу на проблемах, в основному стосувалися світоглядних аспектів ісламу: створення / нестворення Корану, долі людей у потойбічному світі, свобода волі, взаємин людини з Аллахом. Однак сунітський калам, хоча він виник на базі фикха, був багатьма коренями пов'язаний з правознавством. Завдання тлумачення Корану і ув'язування суворих догматів з реальними потребами завжди була в першу чергу обумовлена вирішенням спірних питань релігійно-правового характеру. Для вирішення цих проблем було вироблено кілька методів: Рай – індивідуальне тлумачення будь-кого з авторитетів ісламу; Іджма – згідне думку богословів - законознавців за окремими релігійним, правовим і побутових питань, не порушених у Корані або Сунні, і висловлює думку всієї мусульманської громади сунітів; Кияс – судження про непередбачених Кораном і Сунной положеннях за аналогією з передбаченими положеннями; Істіслах – визнання можливості зміни деяких хадіслв Сунни, якщо їх зміст виявилось в суперечності з тим, що визнано благом. У VIII - IX ст. в правдивому мусульманському богослов'ї склалися чотири школи: ханіфітов, шафіїтів, маликітів і ханбалітів (за іменами їх засновників: Абу Ханіфа (близько 699-767), Малік ібн Анас (708/715 - 795), аш-Шафії (767 - 820) і Ібн Ханбаль (780 - 855)). **Ханіфізм** керується в основному раєм і кияс, також не заперечує іджму і істіслах (ним користується найменше); **маликізм** керується істіслахом, але не заперечує рай і іджму; **шафіїзм** керується Іджма і істіслахом; **ханібалізм** - раєм, Іджма і кияс. Остання з цих шкіл була проникнута духом крайнього фанатизму, буквального тлумачення релігійних догматів; вона зміцнилася серед відсталого бедуїнського населення Аравії; близька до неї була і школа маликітів, що отримала панування в Північній Африці. Інші три школи, що поширилися в більш культурних областях мусульманського світу, допускали більш вільне тлумачення учення. Особливої взаємної відчуженості і ворожнечі між прихильниками цих чотирьох богословських шкіл немає, вони мирно співіснують, хоч є і розбіжності у питаннях пов'язаних з правом, методикою та обрядами.

- 5. Політичні і правові вчення мусульманського Сходу періоду перипатетизму. Проблеми держави і політики. А.-Н. Аль Фарабі, Ібн Сіна, Ібн Рушд як представники середньовічної арабо-мусульманської філософії і їх підхід до політичної і правової проблематики. Халіфат як ключова категорія**

мусульманської правової політичної і правової теорії. Мусульманський державознавець аль-Маварді.

Абу Наср Мухаммед ібн Тархан ат-Туркі аль-Фарабі (870 – 950 рр.) - вчений і філософ, систематизатор східного перипателізму (аристотелізм), представник етико-філософського напрямку. Аль-Фарабі, називають батьком арабської політичної філософії, вважав, що політична теорія вивчає способи організації та збереження добродесного правління, показує, яким чином до жителів міст приходять добро і благо і які шляхи ведуть до їх досягнення та збереження.

Найбільш повно свої політичні погляди він виклав у трактатах «Про поглядах мешканців» добродесного міста »,« Афоризми державного діяча »та ін

Погляди на державу: Велику увагу у своїх творах він приділяв мистецтву верховної влади, яка створює умови для досягнення щастя. Поклавши останню категорію в основу своєї класифікації, аль-Фарабі розрізняв два основні різновиди міст-держав: неосвічені і добродійні. Тільки в останніх жителі прагнуть до щастя, заснованому на знанні і благо.

Лише тут правителі дбають про інтереси міста і щастя його мешканців. В інших же містах влада прагне тільки до особистої вигоди. Таким чином, «праведний» місто-держава аль-Фарабі - це модель найкращого і природного спілкування, в рамках якого людина може досягти найвищого блага і гідного способу життя. Основні ознаки такого міста - порядок і високі моральні якості його жителів, в першу чергу правителів. Тому головна роль у «добродіяння місті» приділялася аль-Фарабі освіченому правителю, який за своїми особистими якостями повинен задовольняти суворим вимогам. Становлення добродесного міста аль-Фарабі пов'язував лише з розвитком пізнання та утвердженням добродесності, абсолютно не вимагаючи втілення в ньому принципів мусульманського права (шаріату). Майже всі з сформульованих ним умов, яким повинен задовольняти правитель такого міста, є ставлення до ісламу. Правда, на підставі принципової спільності об'єкта і мети дослідження аль-Фарабі ставив політику в

один ряд з мусульманською правовою доктриною та релігійної догматикою. У цьому можна було б побачити спробу з'єднати грецьку філософію політики з мусульманською мораллю, релігією і правовою теорією в одне загальне вчення про політику. Однак сам аль-Фарабі вирішального кроку в цьому напрямку не зробив.

Погляди на закон, право: Досягнення щастя та кращої долі для людини Аль-Фарабі пов'язував не з дотриманням принципів шаріату, а з морально-етичними принципами, покладеними в основу управління державою. Взавши за основу категорії «добро» і «зло», Аль-Фарабі найкращим вважав «доброчинне місто-державу», в якому суспільне життя побудоване на принципах високої моральності людей.

Абу Алі аль-Хусейн ібн Абдаллах ібн Сіна, латинізоване - Авіценна, (980 – 1037 рр.) — перський вчений-енциклопедист, філософ, лікар, хімік, астроном, теолог, поет. Вважається найвпливовішим поліматом Золотої доби ісламу.

Основні праці: «Книга зцілення», «Книга справедливості», «Суперечки», «Книга порятунку», «Книга знання», "Трактат про економіку".

Погляди на державу: Зміст політичного знання Ібн Сіна вбачав у вивченні способів здійснення влади, управління і взагалі організації справ у «добродійних» і «поганих» містах, у пізнанні причин їх злетів, падінь і перетворень. Такий погляд на політику виходив насамперед з розуміння її морально-етичного змісту. Ібн Сіна основною метою політики вважав досягнення щастя і кращої долі для людини. Переймався він також змістом і сутністю мусульманської держави, зосереджуючи увагу на аналізі державного апарату і співвідношення влади крізь призму правового становища халіфа.

Погляди на право, закон: Основними причинами вчинюваного людьми зла, є голод і заздрість до чужого багатства. На переконання філософа, матеріальні блага в державі потрібно розподіляти рівномірно, щоб не було неймовірного багатства та жахливої убогості. Кожна людина повинна займати властиве їй за природою й освітою суспільне становище, працювати як для власної потреби, так і для блага суспільства. Якщо ж усі люди будуть чесно працювати та чесно торгувати, то нікому й ні за що не доведеться воювати. Війни зникнуть, аполітичні суперечки між державами будуть вирішуватися перемовинами. Під впливом справедливого суспільного ладу та виховання люди відмовляться від зла і протидіють одне одному.

Абу-ль-Валід Мухаммед ібн Ахмед ібн Рушд, латинізовано — Аверро́ес (1126 - 10 грудня 1198 рр.) — арабський філософ і лікар, представник арабського аристотелізму.

Основні праці: коментарі до "Держави" Платона, "Роздуми про зв'язок між мудрістю й релігійним законом".

Погляди на державу

Він вважав, що держава є певною системою соціальних відносин і гармонійний розвиток держави як цілісного організму можливий лише у взаємодії із суспільством.

Феодално-ієрархічну структуру суспільства Ібн Рушд вважав втіленням поділу праці. У цьому аспекті він розглядав і питання про політичне підпорядкування одних громадян іншим: оскільки всі бажали б стати господарями, а це неможливо, то необхідно, щоб у господаря був той, хто підкоряється. Для прищеплення і розвитку добродійностей у громадян в ідеальній державі застосовують два методи: переконання (діалектичні промови) і примус, який Ібн Рушд порівнював із «джихадом» — священною війною мусульман.

Ібн Рушд детально розглядав якості, якими має володіти глава ідеальної держави. Насамперед він повинен бути фізично досконалим, великодушним, хоробрим, рішучим, красномовним. Главу держави мають обирати з військового стану, причому він повинен вміти тлумачити шариат. Ібн Рушд не наділяв главу ідеальної держави ні релігійними, ні жрецькими функціями. Він зазначав, що моральне падіння людей веде від ідеального ладу до аристократії, тимократії, олігархії і демократії, які неминуче перетворюються на тиранію. Найгіршим видом тиранії, вважав Ібн Рушд, є тиранія духівництва.

Погляди на право, закон: Ібн Рушд створив також прогресивне для свого часу вчення про "подвійну істину", згідно з яким науково-філософські

істини та релігійні догми можуть не збігатися. Це давало можливість звільнити науку від гніту релігії, дійти висновку про можливість організації громадського життя на науковій основі та позбавлення його від влади духівництва й богослов'я. Саме цією ідеєю просякнута твор Ібн Рушда "Спростування спростовування".

Ібн Рушд говорив також, що різним верствам суспільства потрібні різні істини. Масі, чи натовпу (амма), необхідний твердий закон, який дає релігія. Мислячі люди, обрані (хасса), яких у суспільстві завжди менше, потребують пізнання законів Всесвіту. Саме на них і зорієнтована філософія.

Ібн Рушд був не тільки коментатором творів Аристотеля, в яких розвивав матеріалістичні елементи в його вченні, але й творцем оригінальної філософської системи. Згідно з його поглядами, світ матеріальний і такий же вічний, як і Бог, він безкрайній у часі, в ньому панує необхідність. Ібн Рушд також заперечував безсмертя індивідуальної душі і та загробне життя.

Ключовою категорією мусульмансько-правової політичної теорії був **халіфат**, який розглядався в двох взаємозалежних аспектах: як сутність мусульманської влади і як специфічна форма правління. В основі всіх визначень халіфату лежить підхід державознавець аль-Маварді: «імамату суть спадкоємство пророчою місії в захисті віри і керівництві земними справами». Виходячи з такого розуміння, сучасні вчені приходять до висновку, що халіфат аж ніяк не зводиться до індивідуального права або привілеї певної особи на заняття поста голови мусульманської держави, а являє собою певну функцію по здійсненню верховної влади і підтримці віри на рівні мусульманської громади.

Особливе місце в політичній концепції Сходу займало вирішення проблеми походження халіфату. На думку більшості мислителів, утвердження влади халіфату є необхідним і являє собою обов'язок, покладену як на главу держави і представників громади, які обирають і контролюючих халіфа, а також дають йому поради, так і на всіх мусульман. На підтвердження висновку про обов'язковість халіфату мусульманські правознавці приводили як релігійні догми, так і суто логічні висновки. Серед перших відзначалася необхідність контролю з боку халіфа за виконанням мусульманами релігійної обрядовості та норм мусульманського права в цілому. У числі «розумних» причин називалася потреба дозволу судових спорів та взагалі конфліктів між членами громади в інтересах досягнення мусульманської справедливості, заснованої на нормах шариату. Однак у центрі всіх раціональних аргументів на користь халіфату завжди фігурувала необхідність уникнути безладу й анархії в державних та громадських справах. Своєрідно вирішувало мусульманське державознавство питання про те, кому належить верховна влада в халіфаті.

Відповідно до найбільш поширеної сунітської концепцією верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах, а мусульманська держава будується цілком на основі доручення, даного ним громаді. Вважалося, що від імені Аллаха вищу владу на землі здійснює громада, що володіє повним суверенітетом, що представляє собою не що інше, як відображення верховного суверенітету Аллаха. Суверенні права громади виявляються, перш за все в повноваження обирати свого правителя, який вирішує справи громади від її імені. При цьому громада не поступається своїх виключних прав халіфу, а лише доручає, довіряє йому керувати собою. Як у реалізації цього повноваження, так і у здійсненні права нормотворчості суверенітет громади пов'язаний тільки одним - волею Аллаха, вираженої в мусульманському праві. Тому, наприклад, громада має право законодавствовать лише з питань, не врегульованих Кораном і сунной, а підпорядкування громади влади халіфа обумовлено його точним дотриманням приписами мусульманського права. Мусульманська політична теорія не знає чітко визначеного порядку заміщення посади голови мусульманської держави. Однак, за сунітської концепції, халіфом стають не в порядку спадкування верховної світської і релігійної влади або призначення попередником, а силу особливого договору, що укладається між громадою і претендентом на халіфат. Ніяких суворих правил відбору цих претендентів не було встановлено, та й

самі вибори ніколи не проводилися, оскільки передбачалося, що всі видатні муджтахіди (претенденти на владу) в силу своїх особистих переваг відомі громаді, мовчазно погоджуються з їхньою думкою. Халіф несе особисту відповідальність за здійснення влади над громадою і вправі приймати будь-які заходи для забезпечення її інтересів за умови дотримання загально визнаних норм, принципів і цілей мусульманського права в тому вигляді, в якому вони сформульовані авторитетними мусульманськими юристами. Договір халіфату в принципі не обмежений терміном і діє до тих пір, поки халіф строго слідує нормам мусульманського права. В якості унікальної гідності халіфатської форми правління проголошувалася зв'язаність глави держави у всіх своїх діях нормами мусульманського права, «інтересами і загальною користю» підданих, а також необхідністю «радитися» при прийнятті найважливіших рішень. Теоретично халіф мав право радитися з будь-яким із своїх підданих, однак на практиці це не застосовувалося.

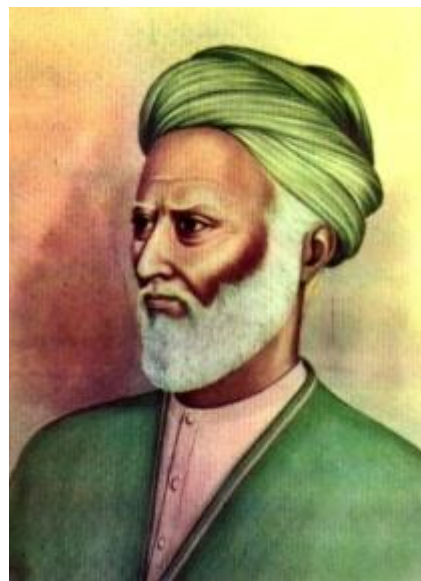
Маварді Абу аль-Хасан (974 – 1058 рр.) - відомий мусульманський мислитель, учений і філософ.

Погляди на державу: На думку Маварді, тільки сильна і централізована держава здатна привести в рівновагу всі суспільно-політичні процеси і покласти край свавілля і хаосу. Маварді вважав людину слабкою істотою, якій не під силу самій долати всі проблеми суспільного буття. Для того, щоб вижити і продовжувати нормальну життєдіяльність, окремі індивідууми стали створювати товариства, які пізніше переросли в держави. Маварді вважає ці процеси зумовленими Божественним промислом. Тобто він вважав, що Бог створив людину слабкою істотою і спонукав її до соціального життя. Виходячи з доктрини Божественного промислу Маварді надає релігії вирішальне значення у народженні і функціонуванні держави.

Неодмінною умовою функціонування держави Маварді вважає не тільки релігію, але й фігуру сильного правителя, який здатний управляти країною на основі положень релігії. Ще однією умовою для функціонування держави він вважає принцип загальної соціальної справедливості, який охоплює всі аспекти життєдіяльності суспільства. Цей принцип лежить в основі взаємовідносин як громадян країни між собою, так і влади з громадянами.

Погляди на право, закон: Велике значення Маварді надавав моральній стороні взаємовідносин громадян в державі. Основою моралі він вважав принцип здійснення добрих справ кожним громадянином, який також зобов'язаний спонукати до цього оточуючих людей. У той же час, кожен громадянин зобов'язаний утримуватися від вчинення поганих вчинків і прагнути до недопущення їх від оточуючих.

В обов'язки громадян країни входить безумовна підтримка та підпорядкування халіфу. Однак разом з цим Маварді зазначав, що така повна підтримка повинна бути тільки в тому випадку, якщо халіф на ділі показує свою повну відданість Божественному закону. Якщо халіф ж відкрито порушує положення релігії, то може виникнути проблема його невідповідності займаній посаді. Але це необхідно докладно дослідити і довести. Якщо ж согрешив халіф покається і знову приведе свої дії у відповідність з Божественними порядками, то для продовження перебування при владі необхідно його нове обрання.

Тема 6 (2)

Державно-правові вчення Західної Європи доби Середньовіччя і Відродження.

1. Ідеї про право і державу епохи Реформації (Ян Гус, Мартін Лютер, Томас Мюнцер). Погляди Жанна Кальвіна на співвідношення церкви і держави.
 2. Ідеї про державу і право в українській полемічній літературі польсько-литовської доби. Правові і політичні погляди Івана Вишенського, Станіслава Оріховського-Роксолана, Петра Могили. Проблема людини.
 3. Погляди на право і державу фундатора політичної науки Нікколо Макіавеллі. Сутність і походження держави за концепцією Макіавеллі. Сутність макіавеллізму.
 4. Ідеальний державно-правовий лад у «Утопії» Томаса Мора і «Місті Сонця» Томмазо Кампанелли. Організація влади і управління.
 5. Вчення Марсилія Падуанського про державу і право.
 6. Вчення Жанна Бодена про державу і право. Вчення про державний суверенітет державної влади і форми держави. Обґрунтування абсолютної монархії. Зародження буржуазного вчення про державу.
- Висновки.
Питання для самоконтролю.
Завдання для самоконтролю.
Список використаних джерел.

Основні поняття: реформація, Вселенська Церква, Папа, ересь, Кодекс канонічного права, Святе Письмо, Відродження, освічена монархія, утопія.

1. Ідеї про право і державу епохи Реформації (Ян Гус, Мартін Лютер, Томас Мюнцер). Погляди Жанна Кальвіна на співвідношення церкви і держави.

Ян Гус (1369 чи 1371-1415) Біографічні відомості: народився в селищі Гусинець, у Південно-Західній Чехії в сім'ї небагатого селянина, своє прізвище він узяв за місцем народження. Біля 1390 року він вступив до Празького університету і закінчив навчання у 1393 році, отримавши ступінь магістра «вільних мистецтв». У 1400 році він став священником, з 1401 року проповідував в Костелі св. Михайла, а в 1402 отримав місце проповідника у Віфлеємській каплиці у Празі. В своїх проповідях Гус не лише часто порушував питання повсякденного життя (що було незвично в ті часи), а й відкрито критикував клір, феодалів і бюргерів.

1409-1412 роки – час повного розриву Яна Гуса з католицькою церквою і подальшого розвитку його реформаторського вчення. Він поставив авторитет Святого писма вище авторитету папи, церковних соборів і папських постанов, які, на його думку, суперечили Біблії. В ці роки становище Гуса у Празі погіршилося, проти нього виступив празький архієпископ. Під тиском обставин Гус був змушений покинути столицю і протягом двох років жив у замках прихильних до нього дворян, продовжуючи проповідувати на Півдні і Заході Чехії. У вигнанні Гус написав опус «Про церкву» (1413) з критикою всієї організації католицької церкви і церковних порядків.

У вченні Яна Гуса церква побачила найнебезпечнішу ересь. У 1414 році проповідника викликали до німецького міста Констанц на церковний собор, щоб запобігти розколу церкви і засудити ересь. На шляху Гуса зупинили і заточили в темницю 6 липня Яна Гуса привели до кафедрального собору і зачитали вирок, за яким, у випадку, якщо він не відречеться від своїх поглядів, його відправлять на вогнище. Ян Гус

вимовив «Не відречусь!», після чого його позбавили сану священника і відразу ж стратили. Його страта сколихнула чеське суспільство і поклала початок гуситському руху.

Основні праці. «Постіла» (1413), «Про церкву» (1413).

Державно-правові погляди. Висловлював думки проти феодальної роздробленості, про необхідність єдиної національної державності, скасування привілеїв церкви, оновлення її на засадах повернення до ранньохристиянських цінностей. Вчення Яна Гуса полягало в тому, що наявний порядок у церкві необхідно змінити, а люди мають повернутися до того життя, яке заповідав Христос. У державі і суспільстві не повинно бути несправедливості, експлуатації та безморальності. Засоби досягнення накресленої мети, на думку Я. Гуса, мають бути мирними, але можливе й застосування сили.

Ян Гус висловив своє обурення з питання індульгенцій - відпущення гріхів за гроші. Крім того, він відстоював принцип вільного релігійного дослідження; який означає, що свобода обговорення і переконання стоїть вище формального церковного авторитету. Істинним авторитетом володіє тільки **Святе Письмо**.

Також його хвилювало **питання про національної самобутності** чеського народу, оскільки в Богемському королівстві величезну роль грали німці, незважаючи на те, що воно тяжіло до Сходу, до інших слов'янським державам. Засилля німців виникло в XI столітті, коли вони захистили Богемію від навали мадярів і з тих пір самі там осіли. Питання національної самобутності турбував Яна Гуса з тих пір, як він був свідком гріркою суперництва між німецькими консерваторами і чеськими реформаторами в Празькому університеті і був змушений згодом втрутитися і вислати в 1409 році з Чехії групу німецьких студентів. Німці в Чехії були провідниками католицького впливу.

«Церква, вважав Ян Гус, це зібрання віруючих, зумовлених до спасіння, а зовсім не одне тільки вище духовенство. Мирянин, - стверджував він, - може бути членом Церкви, а Папа, - Ні! Папа - не глава Церкви. Христос - Глава. Від усіх віруючих, вибраних Божих, очікується праведне життя, внутрішня святість. З цих проповідей склався його знаменитий трактат «Про Церкву»: він вірив в існування **єдиної Вселенської Церкви** і вимагав її очищення від католицизму

Отже, цей чеський мислитель збагатив новими рисами політичну ідеологію тогочасного суспільства, залишив по собі чималу літературну спадщину і сколихнув суспільство до боротьби за справедливість, заклавши основи національної свідомості.

Мартін Лютер (1483 - 1546) Біографічні відомості: народився 10 листопада 1483 року в Айслебені в багатодітній побожній родині шахтаря мідних копалень Мансфельда.

У 1507 р. дає обітницю піти у ченці і дістає посвячення в священники монастиря августинців. Взимку 1510-1511 Лютер з іншим монахом-августинцем здійснює прощу до Риму, який вразив його фальшивою побожністю місцевого духовенства і повною відсутністю очікуваної атмосфери святості у столиці католицизму. Розчарований, але непохитний у вірі, Лютер повертається додому і продовжує навчання і 1512 захищає докторську дисертацію у Віттенберзькому університеті. Минає п'ять років і він, обурений поширенням продажу індульгенцій на відпущення гріхів, складає свої 95 знаменитих тез з метою теологічного обговорення своєї віри.

Перекладені з латини на німецьку і видрукувані великим тиражем тези несподівано знаходять великий розголос у суспільстві. Він ставить під сумнів саме існування не тільки папства, але і Церкви взагалі. У відповідь папа Лев X своєю буллою від 15 червня 1520 року погрожує йому відлученням від Церкви і дає 60 днів на роздуми і покаяння. Лютер далекий від покаяння, і тоді на вимогу папи новообраний імператор Карл V, який ще чекає на коронацію папою, видає едикт про спалення усіх друкованих праць Лютера. В багатьох містах Європи книги, брошури, плакати були кинуті у вогонь. У відповідь

на той акт студентство Віттенберга спалює католицькі книжки і серед них **Кодекс канонічного права**. Присутній при цьому Лютер кидає у вогонь папську булу. Вісті про спалення Кодексу, неповага до якого каралася вічним прокляттям, блискавично поширюються по всій Німеччині і робить ще більше враження, ніж спалення праць Лютера. Папі не залишається нічого іншого, як відлучити еретика від Церкви і він робить це 3 січня 1521. Рейхстаг оголошує його поза законом, але він на той час з допомогою курфюрста Фрідріха вже встиг надійно сховатися у замку Вартбург під виглядом «рицаря Йорга». Тут, а пізніше у Віттенбергу він перекладає на німецьку мову Біблію і піклується організацією лютеранських громад, які виникають всюди в Німеччині. У 1534 році він закінчує цю титанічну працю. Жодна літературна праця в ті часи не мала такого попиту, як Біблія Лютера. За двадцять років було випущено понад 400 її видань.

Решту свого життя Мартін Лютер провів у родинних турботах. Він помирає в рідному Айслебені, куди виїхав залагодити суперечку про спадщину місцевого графа.

Основні праці: «Лекції про Послання до Римлян» (1515—1516); «95 тез про індульгенції» (1517); «До християнського дворянства німецької нації» (1520); «Про вавилонське полонення церкви» (1520); «Лист Мюльпфурту» (1520); «Відкритий лист папі Льву X» (1520); «Про свободу християнина» (1520); «Про світську владу. Якою мірою їй варто коритися» (1523); «Проти прокльонів булли Антихриста»; «Про рабство волі» (1525); «Великий і малий Катехізис» (1529); «Про євреїв та їх брехню» (1543).

Погляди на державу. Причину походження держави Лютер бачив у гріховності світу. «Як дерево не потребує інструкції як йому плодоносити, так справжній віруючий не має потреби в юридичних нормах для керування своєю поведінкою, тому якби світ складався лише із праведників, не було б потреби ані в королях....а ні в мечі, ані в законі». Однак світ є злим, і якби не встановлення Богом держави, «люди пожирали б один одного...і світ спорожнів би». «Оскільки держава є єдиною запорукою охорони миру, покарання гріха та захисту від злих, то і справжні християни теж мають їй коритися, і навіть більше – робити все, що йде їй на користь, аби її не забували, шанували та боялися».

Реформа Лютера, незважаючи на відносно прогресивні риси, мала класовий і історичний характер. У сутності вона виражала інтереси князів і міського багатого патриціату, але не інтереси широких мас. **Держава** – знаряддя земного миру, і тому воно відзначено гріхом. Мирську несправедливість не можна викоринити, її можна лише терпіти й визнавати, підкорятися їй. Християни повинні підкоритися владі, не бунтувати проти неї. Погляди Лютера підтримували інтереси, що вимагають сильної державної влади.

Таким чином, Лютер відстоював самостійність держави стосовно церкви, виступав проти привілеїв католицького духовництва і їх прагнення керувати християнами і нехристиянами.

Погляди на право, закон. Як далеко сягає світська влада? — порушує питання Лютер у головній частині свого наставлення. І відповідає: світське правління має закони, що сягають не далі тіла і майна людини. її внутрішній, духовний світ поза юрисдикції держави, поза підпорядкування її законам. Тому, якщо світська влада чи єпископи наслідують диктувати закони душам, вони грубо втручаються в правління Господа. Заслугою Лютера був висновок про те, що свобода думки і совісті є передумовою й обов'язковою ознакою антидеспотичного, демократично організованого суспільства. «Ні папа, ні єпископ, ні яка б то не була людина, — писав він, — не мають права встановити хоч єдину букву над християнином, якщо не буде на те його власної згоди».

Мартін Лютер вважав **природне право** є основою порядку в державі, а також є базою для законодавства. На його думку, у світській державі необхідні хороші і справедливі закони. Але навіть «занадто багато зводів законів» не забезпечать справедливість у державі, якщо князь не буде керуватися реальними інтересами, обумовленими людським розумом. Тому князь повинен застосовувати закон так, «щоб

розум постійно звеличувався вище всяких законів і залишався вищим законом і кращим законознавцем».

Критика всіх інстанцій церковного авторитету; розуміння волі совісті як невідчужуваного особистого права; визнання самостійного значення державно-політичних відносин; захист ідеї загального навчання; відстоювання морального значення праці; релігійне освячення ділової заповзятливості – є перевагами вчення Лютера, такими установками, що наближали його до ранньобуржуазної ідеології й культури.

Томас (Фома) Мюнцер (бл.1490-1525) Біографічні відомості: навчався у Віттенберзі і став священником. Подібно Мартіну Лютеру, Мюнцер захопився містиками, але, очоливши соціально-релігійні повстання народних мас, прийшов до апокаліптичних уявлень та комуністичних мрій.

1520 року Мюнцер, як проповідник в Цвіккау (в Саксонії), виступає як полум'яний демагог, як найяскравіший виразник настрою, що охопив ремісничі прошарки міста; його груба мова, старозавітні алегорії якраз відповідали простонародним уявленням.

Відставлений магістратом, Мюнцер їде до Праги, де громить «попів і мавп». Потім Мюнцер з'являється в м. Альштедті (в Тюрінгії), збирає колишніх своїх прихильників і проповідує встановлення на землі царства «святих»: «Ізраїль» (обранці) має винищити безбожних «ханаанітов».

Томасу Мюнцеру належить вислів *Intelligo ut credam*, що означає - Знаю (розумію), щоб вірити. Це гасло він проголосив на противагу *Credo ut intelligam* (Вірю, щоб розуміти) Мартіна Лютера.

У той час, як князі середньої Німеччини зібрали військові сили для приборкання тюрингенських селян і просувалися до центру області впливу Мюнцера, він чекав появи з-за гір франконських селян і вів переписку з півднем. Нарешті Томас прийняв рішення вийти назустріч князівському війську до Франкенгаузена, на чолі 8000 селян, здебільшого погано озброєних і без кінноти. На вимогу видати Мюнцера селяни відповіли відмовою, він звернувся до них ще раз з гарячим закликком, запевняючи, що Бог відхилить від них постріли. Під час битви, яка закінчилась повним розгромом селян, Мюнцеру вдалось втекти, проте його знайшли, катували і обезголовили.

Основні праці: «Празька відозва», «Проповідь перед князями».

Державно-правові погляди. У «Проповіді перед князями» Мюнцер говорив про необхідність і неминучість швидкої Реформації, нинішню державу називав «царством диявола». Основним завданням Реформації Томас Мюнцер бачив не стільки в оновленні церкви і її вчення, скільки в удосконаленні соціально-економічного перевороту силами селян і міської бідноти, встановлення такого соціального порядку, за якого жоден християнин не мав би приватної власності, відсутнє насилля тощо. Всі люди рівні перед Богом, і всі мають бути рівними між собою на Землі.

Програмні документи повсталих селян, підготовлених найближчим оточенням Мюнцера, закликали всі селянські громади об'єднатися в «християнський союз і братерство», у якому установиться справедливий суспільний лад, де принципом буде служіння «загальній користі».

Оскільки задоволення приватних інтересів ішло на шкоду суспільним, то така діяльність підпадала під категорію зла противному Богу. Отже, вихідною нормою людської поведінки повинно стати переважання загального принципу і спільної вигоди. Бо в «загальному» втілено саме божественне начало. Так само повинні бути придушені всі ті політичні та соціальні установи, які охороняють приватні привілеї та

інтереси на шкоду суспільним. Він був рішучим противником приватної власності та приватних інтересів.

Таким чином, заклик до соціального перевороту і встановлення фактично народної влади, повернення до християнської рівності і демократичної церкви, «божого справедливості» і правосуддя — основне в політичній програмі Т. Мюнцера.

Жан Кальвін (1509-1564) Біографічні відомості: народився 10 липня 1509 в місті Нуайон у французькій провінції Пікардія. У віці 14 років був посланий батьком, адвокатом Жераром Ковеном, в Паризький університет для вивчення гуманітарних наук і права. У 1532 Кальвін отримав в Орлеані докторську ступінь. У жовтні 1534 Кальвін покинув Францію.

Опублікувавши у Базелі «Повчання в християнській вірі», Кальвін поїхав до Італії. Кальвін читав лекції, у 1537 був вибраний пастором. У 1538 році вимушений був покинути Женеву, де до влади прийшли його противники. З 1538 по 1541 служив священником в Страсбурзі. У 1541 женевський магістрат попросив Кальвіна повернутися в місто. Кальвін приїхав до Женеви, де залишався до самої смерті. Реформаторські ідеї Кальвіна не лише набули широкого поширення в Швейцарії, але незабаром стали популярні в багатьох країнах світу.

Хоча Кальвін ніколи не мав світської влади, за час його життя в Женеві поступово встановився режим, що нагадував теократичну диктатуру. Проте організація кальвіністської церкви зберегла порівняно демократичний характер. Кальвін помер 27 травня 1564 у Женеві.

Основна праця «Настанови у християнській вірі» (1536).

Погляди на державу. Кальвін був дуже обережний у політичних питаннях. Він засуджував правителів – монархів і князів, говорив, що вони відчують караючу десницю божу. Усяку **владу** в державі він вважав **божественною**. Засуджуючи феодально-монархічні кола за насильства, сваволю і беззаконня, пророкував їм божу кару. Право на спротив тиранії Кальвін визнавав тільки за органами влади, церквою і представницькими установами. Лише коли вичерпані всі легальні форми спротиву, допускав непокору і скинення тирана. Для Кальвіна демократія – не кращий спосіб правління, він уважав найбільш удаюю політичною системою **олігархію**, у крайньому випадку – помірну демократію. Віддавав перевагу аристократичній формі правління або її сполученню з демократією.

Люто ненавидів селянсько-плебейську ересь – анабаптизм. Вимоги розділу майна називав «обурливою дикістю». Виправдовував лихварство і навіть рабство, яке почали застосовувати у колоніях. Проповідував набожність, доброчесність, працьовитість і покірність владі, закликав додержуватись морального закону.

Система уявлень **про державу і право** Жана Кальвіна, що виникла в епоху французької Реформації і була викладена у праці «Настанова в християнській вірі» стала джерелом протестантського напрямку **кальвінізму**, що став ідеологією ранніх буржуазних революцій у деяких країнах Західної Європи. Німецький юрист і соціолог Макс Вебер кальвіністський протестантизм визначив ідейним підґрунтям західного капіталізму.

Найбільшого розвитку отримав **принцип протестантської етики** – догмат про абсолютну наперед визначену Богом долі людини. Людина не здатна змінити своєї долі, але може здогадуватися про неї за розвитком свого життєвого шляху.

2. Ідеї про державу і право в українській полемічній літературі польсько-литовської доби. Правові і політичні погляди Івана Вишенського, Станіслава Оріховського-Роксолана, Петра Могили. Проблема людини.

Іван Вишенський (між 1545-1550 —після 1620) народився в м. Судувій Вишні (нині Львівська область). **Біографічні відомості** про Вишенського дуже скупі. Був високоосвіченою людиною свого часу. Молодим проживав якийсь час у Луцьку. Приблизно у 70-х рр. XVI ст., не мирячись із феодальним ладом Речі Посполитої, став ченцем Афонського монастиря в Греції, що був у ті часи центром православного чернецтва на Сході. Звідси він надсилав в Україну послання, в яких виступав проти окатоличення й ополячення України, переконливо заявляючи, що український народ ніколи не скориться кривавим гнобленням. Твори Вишенського виражали визвольні прагнення народу. Прожив 2 роки у Львові, бо розійшовся поглядами з керівниками братства. Перебував в Унівському монастирі, звідки 1605 р. надіслав послання Домнікії, присвячене полеміці з впливовим членом львівського братства Юрієм Рогатинцем. Жив у Манявському скиті у Йова Княгиницького. 1606 р. повернувся на Афон. Тут він наказав замурувати себе в кам'яній печері. 1615—1616 рр. — останній відомий твір «Позопище мысленное». Він уперше в літературному творі показав життя нижчих верств суспільства — селянства. У молитвах і роздумах приблизно в сімдесятирічному віці письменник помер.

Основні праці. Відомо всього 16 творів. Найвідоміший – «Послання єпископові» (1598). У 1590-х роках були написані найвизначніші з них, спрямовані проти Берестейської церковної унії. 1598 року в острозькій «Книжці» надрукував послання до самого Костянтина Острозького та православних, написане Вишенським від імені монахів

Святої Гори. Близько 1600 р. на Афоні він склав збірник — «Книжку», куди ввійшли «Извещение краткое», «Писание до всех обще, в Лядской земли живущих», послання до князя Костянтина Острозького і до єпископів, крім того «Обличение диавола-миродержца», «Порада» та ін. . В 1600—1601 рр. Вишенський написав «Краткословный ответ» Петру Скарзі.

Погляди на державу і право. І. Вишенський створив свій **суспільний ідеал** – **«чернеча республіка»**, основними аспектами якого були питання рівності, свободи людини й народу. На думку мислителя, реалізація ідеї рівності та свободи людини й народу можлива тільки з поверненням до демократичних основ раннього християнства.

І. Вишенський прагнув усунути превалювання світської влади, оперти її та все світське життя на засади християнської віри, очищеної від католицизму. Він був переконаний, що християнська віра у своїй духовній чистоті містить демократичні основи рівності, свободи і справедливості, а насильство, деспотизм і тиранія є наслідками світського життя, багатства й розкошів, бажання необмеженої влади.

Обґрунтування свого суспільного ідеалу І. Вишенський почав із викриття узурпованого права абсолютної влади Папи Римського. Він дійшов висновку, що папа ігнорує природні права, що знайшли своє втілення у Святому Письмі, захищав положення про природну рівність людей.

На думку І. Вишенського, успіх у визволенні від гніту й побудові держави залежить від **вирішення трьох взаємопов'язаних проблем:**

очищення релігії від католицизму,

повернення до ранньохристиянських демократичних істин православного християнства;

відновлення освіти й науки, відмови від схоластичної католицької науки як духовного засобу зміцнення абсолютної влади папи римського;

відродження української мови, відмови від накинutoї католицькою церквою латини.

Головним є сам **принцип рівності**, тому що всі люди від природи рівні – і пани, і «хлопи прості». Істина християнська віра – православ'я, істинна мова пізнання божої істини – слов'янська. Відстоює принцип рівності носія влади і всіх людей, верховенство правителя лише в переданих йому владних повноважень.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566) Біографічні відомості: Народився 1513 р. у с. Оріховці. Початкове навчання здобув у школі нижчого ступеня в Перемишлі, де отримав «початки письма і всіляких наук, відповідних хлоп'ячим літам», відзначаючись «швидким розумом і доброю пам'яттю». У 1526 р. продовжив освіту в Краківському університеті (1526), потім у Відні (1527). 1529 р. переїздить до Віттенберга, потрапляє під вплив відомого реформатора Церкви Мартіна Лютера та його соратника гуманіста Філіппа Меланхтона. Мартіну Лютеру настільки припав до душі гострий на розум юнак, що він поселив його у себе. Згодом Станіслав відбуває до Італії, де слухає лекції в Падуанському (1532) та Болонському (1540) університетах, вдосконалює освіту в Римі та Венеції. До кола його знайомих і близьких приятелів входили визначні церковні й державні діячі -- Олександр Фарнезе, Франціско Коммендоні, Геронімо Гінуччі, філософи Антоні Пассера та Гаспар Контаріні. Не менш іменитих друзів він мав і в Німеччині - Лукас Кранах Старший, Ульріх фон Гуттен, Альбрехт Дюрер. 1543 р., після сімнадцятирічного перебування за кордоном, Оріховський повертається назавжди на батьківщину. Оселяється у родовому маєтку. Під тиском обставин й супроти власної волі приймає сан священника.

Оріховський усвідомлював себе українцем, казав - «gente Ruthenus, natione Polonus». Свої твори часто підписував подвійним прізвиськом — Оріховський-Роксолан або Оріховський-Русин. У них він виступає на захист України від турецько-татарських вторгнень, симпатизує православній релігії (будучи католиком).

Основні праці. Дві промови «Про турецьку загрозу» (Краків. 1543—1544 рр.); «Про целібат» (Краків, 1547); «Настанови польському королеві Сигизмунду Августу» (1543 р. і 1548 р.); «Літопис» (1554 р.); «Природне право» (не збереглася).

Погляди на державу. С. Оріховський-Роксолан виступав проти теологічної теорії про божественну основу держави і влади, вважав неприпустимою підлеглість світської

влади духовній. Він зробив спробу **розділити їхні функції**: єпископ під час богослужіння не є підданим короля. Влада короля не поширюється на церкву, а сфера впливу єпископа обмежується стінами собору. Оріховський один із перших в Європі **ідеолог освіченої монархії** (вважав доцільним мати «філософа на троні»). Аналізував природу монархічної держави, вважав за необхідне дотримуватися виборності короля всім народом. Разом з тим, працював над основами теорії демократичної держави, де влада підзвітна народові. Відстоював тезу відокремлення церкви від держави та верховенство світської влади. Вважав необхідним підпорядкувати приватні інтереси суспільним. У громадському житті найголовнішим вважав принцип спільного блага.

С. Оріховський-Роксолан вважав, що **владу королю надає народ**, і основним його обов'язком є захист підданих, піклування про них. В основі

підкорення королю повинні лежати не страх, а повага й любов, без яких, на думку мислителя, не може бути сильної влади.

Мету держави філософ визначав як гарантію прав і користі кожного індивіда, відносно якого держава має низку обов'язків. Рівночасно він був упевнений, що й громадянинові слід спрямовувати свою діяльність на забезпечення інтересів суспільства і держави.

Погляди на право. С. Оріховський-Роксолан був прибічником теорії природного права. Людські закони мають відповідати природним і змінюватися в разі їх невідповідності. Вся діяльність монарха повинна бути спрямована на створення умов життя, які відповідали б природному праву.

У своїй державно-правовій концепції С. Оріховський-Роксолан значну увагу приділяв законові, його суспільному значенню. Він

ставив закон на найвищий щабель суспільних відносин, намагався довести, що закон у державі — вищий від короля. Адже король вибирається задля держави, а держава не існує заради короля. З цього він робив висновок, що держава набагато шляхетніша і гідніша, ніж король; закон же, коли він є душею й розумом держави, набагато кращий, ніж непевна держава, та більший, ніж король.

Петро Могила (1596-1647) Біографічні відомості: народився 31 грудня 1596 року. Початкову освіту Петро Могила здобув у Львівській братській школі, організованій в 1586 році для захисту та збереження православної віри. Сімейство Могил дотримувалося православ'я і мало тісні зв'язки з Львівським братством, постійно допомагаючи йому коштами та послугами у будівництві. Подальшу освіту Петро Могила здобував у європейських університетах. Спочатку він здобув освіту в Польській академії в Замості, а згодом вчився у різних навчальних закладах Голландії та в Парижі.

Після повернення до Речі Посполитої він пішов на військову службу, брав участь у Цецорській битві 1620 року та Хотинській битві 1621 року. У 1625 році він прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі. У грудні 1627 року його було посвячено на посаду архимандрита Печерської лаври.

Восени 1631 року на території Києво-Печерської лаври він відкрив першу школу.

1632 року у Варшаві Петра Могила було обрано митрополитом. Королівською грамотою Могилі віддавалася Києво-Софійська церква, утримувалася за ним і Києво-Печерська архимандрія, доручався нагляд над Пустинно-Микільським монастирем. Після наставлення митрополитом Петро Могила з новою силою розгорнув сподвижництво у церковній, освітній, будівничій галузях та книгодрукуванні. Вся його діяльність була спрямована на відновлення повнокровного життя Православної Церкви.

Помер Петро Могила 1 (11 січня) 1647 року, коли йому виповнилося лише п'ятдесят. На посаді митрополита він прослужив всього чотирнадцять років. 3(19) березня 1647 року тіло покійного, згідно з його волею, було перенесено й покладено у Великій церкві Києво-Печерської лаври. У 1996 році Петро Могила був першим, кого канонізували у святі Українські Православні Церкви усіх конфесій.

Праці: «Номоканон», «Євангеліє» (1616), «Анфологійон» (1636), «Ефхологійон» (1646).

Погляди на державу. Державно-правові погляди П. Могилі відображали його прагнення посилити позиції православних у їхній боротьбі проти покатоличення.

Враховуючи те, що в Україні не було своєї державності, а владу польського короля населення вважало чужою (своєю була тільки віра), П. Могила пропагував ідею верховенства в суспільстві духовної влади — **влади православної церкви**.

Стосовно перспектив розвитку Української держави, можливої її самостійності він виклав **концепцію ідеального володаря**. Бачив його сильним, рішучим, добродішним і вірним православної вірі правителем. Ідеальний правитель повинен бути носієм політичних і морально-духовних функцій, втілювати чесність, правду і справедливість, сприяти добру підлеглих. Церкві мислитель відводив роль радника, а не носія верховної влади в державі.

Відносно походження влади П. Могила дійшов висновку, що вона дається від Бога, перед яким вона й підзвітна у своїх діях. Верховна державна влада, за П. Могилою, діє у трьох напрямках: політичному, мирському та духовному.

Політичні та мирські справи він ставив попереду. До них він відносив управління, суд, законодавство. Вважав за необхідне разом із внутрішніми політичними проблемами вирішення питань зовнішньої політики, захисту суверенітету країни.

Погляди на право, закон. Закон у політико-правовому вченні П. Могили — дар Божий. Відомі людству закони він поділяв на три групи (природні, людські, божественні), при цьому віддавав пріоритет «закону природи», що його, мабуть, слід розуміти як природний закон. П. Могила вважав, що законам мусять коритися всі, в тому числі й цар, який їх створює.

Загалом у своєму вченні П. Могила виклав концепцію самостійної держави, яку очолює ідеальний правитель, прибічник православної християнської віри. Його ідеї сприяли утвердженню нової політико-правової ідеології на території України.

3. Погляди на право і державу фундатора політичної науки Ніколо Макіавеллі. Сутність і походження держави за концепцією Макіавеллі. Сутність макіавеллізму.

Ніколо Макіавеллі (1469-1527) Біографічні відомості: народився у Флоренції в сім'ї світського адвоката. Його життя можна розділити на три основні періоди: 1469—1498 роки: дитинство і юність у Флоренції за часів правління Лоренцо де Медичі; 1498—1512 роки: активна політична діяльність на чолі другої канцелярії, а після 1502 року — зближення з новим постійним главою держави П'єтро Содерині; протягом цього періоду Макіавеллі також був секретарем військового магістрату Десятьох, секретарем нового органу ополчення Дев'ятьох, до створення якого 1506 року він доклав великих зусиль, а також урядовим посланником — він брав участь у близько 35 дипломатичних місіях; 1512—1527 роки: втрата посту і нетривале ув'язнення після відновлення правління Медичі, початок літературної кар'єри. У 1503—1506 роках, Макіавеллі був відповідальний за флорентійську міліцію, включаючи захист міста. Він не довіряв найманцям і віддавав перевагу ополченню, сформованому з громадян. У серпні 1512 після заплутаного ряду

битв, угод і союзів Медичі відновили свою владу у Флоренції і республіка була скасована. Макіавеллі виявився в опалі, в 1513 він був звинувачений в змові і арештований. Незважаючи ні на що, він відкидав свою причетність і був кінець кінцем звільнений. Він віддалився в свій маєток біля Флоренції і почав писати трактати, які і забезпечили йому місце в історії політичної філософії. Макіавеллі помер в Сан-Кашано, в декількох кілометрах від Флоренції, в 1527. Місцезнаходження його могили невідоме; проте кенотаф в його честь знаходиться в Церкві Санта-Кроче у Флоренції.

Основні праці: «Государ» (1513), «Міркування про першу декаду Тита Лівія» (1519), «Історія Флоренції» (1532).

Погляди на державу. Макіавеллі застосував новий термін «*stato*» (державу), абстрагуючись при цьому від конкретних історичних форм держави (поліс, монархія, республіка, олігархія тощо). Відповідно до його вчення, **державу** - це політичний стан суспільства (стан владарювання та підлеглості), політичних відносин (відносин панування і підкорення) з органами влади, юстицією, правом, відповідними законами. Важливим атрибутом держави є політична влада, під якою розумілася сила, здатна примушувати підлеглих до покори. Джерелом розвитку держави та зміни її форм є взаємна боротьба народу та аристократії.

Форма держави залежить від кількості правителів. Це – або республіки, або держави, що управляються єдиновладно (монархії).

У деморалізованому суспільстві, переконував мислитель, жодна влада не буде ефективною, крім абсолютної монархії. Правитель як творець держави може перебувати поза законом і поза мораллю. Єдиним критерієм визнається успіх політичних заходів, яких він вживає для посилення могутності своєї держави.

Макіавеллі дійшов висновку, що єдиновладдя буде стабільним тоді, коли воно створене завдяки бажанню двох суспільних станів: знаті і простого народу. Прагнення до утворення держави з такою формою правління має бути одночасно як у знаті, так і у простого народу. З цієї тези мислитель виводить цікаве узагальнення: знать як менше суспільне угруповання не може протистояти народові та висуває когось одного, щоб за допомогою його влади захистити свої інтереси; а народ в особі монарха прагне знайти гаранта своїх прав, які постійно намагається обмежити знать.

В усіх випадках, розмірковує філософ, вдалішою буде монархія, яка утворена прагненням народу.

Віддаючи перевагу надзвичайній централізації влади монарха, Макіавеллі виправдовує її на етапі об'єднання і зміцнення держави. Після цього він допускав встановлення республіканської форми правління, але такої, яка б поєднувала елементи монархії, демократії і аристократії.

Політичну владу мислитель розглядав не як божественний недоторканий інститут, а як боротьбу соціальних сил. А в таких умовах політичний вибір не завжди поєднується з мораллю. Розмежовуючи політичну доцільність і мораль, філософ розмірковував над перевагами аморальності, яка, при її вмілому використанні, допомагає правителю досягти мети. При цьому він підкреслював, що «для досягнення мети придатні будь-які засоби». Ця теза й досі викликає неоднозначне тлумачення і гостру критику.

Право Макіавеллі розглядав як засіб для досягнення державних цілей. **Законо** охороняють свободу і спокій народу. **Джерелом хороших законів**, за Макіавеллі, виступає не воля государя, а невдоволення і смуту — вони «завжди встановлювали закони і порядки для користі громадянської свободи». Закони роблять людей добрими, вважав Макіавеллі. Тому що добрі діяння походять від доброго виховання, добре виховання — від хороших законів.

Макіавеллі вдалося відокремити державу від моралі і релігії і зробити її автономною, самостійною, із властивими їй законами і принципами, відмінними від законів моралі і релігії.

Вчення Макіавеллі спрямоване на досягнення певної політичної мети - формування колективної волі, за допомогою якої можна створити могутню, єдину державу.

Твори Макіавеллі справили величезний вплив на подальший розвиток політико-правової ідеології. У них сформульовані та обґрунтовані головні програмні вимоги буржуазії: непорушність приватної власності, безпеку особи і майна, республіка як найкращий засіб забезпечення «благ свободи», засудження феодального дворянства, підпорядкування релігії політиці і ряд інших.

У політологічному контексті термін «макіавеллізм» зазвичай асоціювався з викладеними в книзі Ніколо Макіавеллі «Государ» ідеями про жорстку, централізовану

влади, що орієнтується в своїх рішеннях насамперед на благо держави, як його розуміє холодний розум, а не на морально-етичні норми.

Макіавеллізм - образ, схема політичної поведінки для досягнення політичних цілей. Відмінною особливістю макіавеллізму, його підставою є теза «мета виправдовує засоби», коли заради досягнення поставлених цілей вважаються виправданими та прийнятними будь-які засоби, включаючи віроломство, підступність, жорстокість, обман політичного противника. Головним механізмом боротьби за владу і її здійсненням є сила. Саме сила дозволяє гарантувати стабільність влади, а при її втраті важко повернути владу. Основа влади государя - хороші закони і хороше військо. Пристрасть до завоювань – річ природна і звичайна, а «міцна і рішуча влада ніколи не допустить розколу». Макіавеллі виділяє чотири способи придбання влади государем: милістю долі, особистої доблестю, шляхом злочину і в силу благовоління до нього співгромадян. Доля грає велику роль в житті людей, але величезна в ній роль самих дій людей, тому, «насправді, хто менше покладався на милість долі, той довше утримувався при владі». У першому випадку владу легко придбати, але утримати її важко, тому що правителі утримуватися при владі не можуть і не вміють. Придбання влади государем в силу благовоління до нього співгромадян можливо на вимогу знаті або народу. Головне для государя – не пригнічувати народ, якщо він прийшов до влади з його допомогою, а шукати в ньому опори, бути з ним в дружбі. Государю належить виявляти повагу до знаті, але не викликати ненависті в народі.

4. Ідеальний державно-правовий лад у «Утопії» Томаса Мора і «Місті Сонця» Томмазо Кампанелли. Організація влади і управління.

Томас Мор (1478-1535) Біографічні дані: народився 7 лютого 1478 р. в сім'ї сера Джона Мора, лондонського судді. Початкову освіту отримав у школі Св. Антонія. В 13 років потрапив до Джона Мортона, архієпископа Кентенбері, і деякий час був його пажем. Пізніше продовжив своє навчання в Оксфорді. У 1494 році повернувся до Лондона і у 1501 році став баристером.

В 1510-ті роки Мор привернув до себе увагу короля Генріха VIII. У 1515 році він був відправлений у складі посольства до Фландрії, що вело переговори стосовно торгівлі англійською вовною. У 1518 році Мор стає членом Таємної Ради. У 1520 році він був у складі свити Генріха VIII під час його зустрічі з королем Франції Франциском I неподалік від міста Кале. У 1521 році до імені Томаса Мора додається приставка «сер» - він був посвячений у рицарі за «заслуги перед королем і Англією».

Глибоко релігійний і прекрасно освічений в галузі канонічного права, Мор твердо стояв на своєму: розірвати освячений церквою шлюб може тільки Папа. Климент VII був проти цього розлучення — на нього тиснув Карл V Іспанський, племінник королеви Катерини. У 1532 році Мор пішов у відставку з поста лорда-канцлера, посилаючись на слабе здоров'я.

17 квітня 1535 року він був ув'язнений у Тауері, визнаний винним і 6 липня 1535 року обезголовлений. За вірність католицизму Мор був канонізований Римо-Католицькою Церквою і зарахований до лику святих Папою Пієм XI в 1935 році.

Основні праці: «Утопія».

Погляди на державу. «Найкращий стан держави» представлено Мором на острові **Утопія**. Це — модернізована республіка за зразком античних чи середньовічних міст-республік, скоріше унітарна, що складається з 54 міст «з однаковою мовою, звичаями, установами і законами». Усі посади тут виборні і на певний строк. Філарх обирається від кожних 30 родин на рік; на чолі кожних з десяти філархів з їхніми сімействами обирається протофіларх (транібор) з числа вчених. Вони й

утворюють міський сенат, очолюваний князем, який також обирається філархами міста з кандидатів, запропонованих народом. Посада князя незмінювана, якщо тільки він не запідозрений у прагненні до тиранії. Найбільш важливі справи міста вирішуються зборами філархів, що доводять суть справи до відома своїх сімейств і потім їх рішення повідомляють міському сенату. Раз на рік збирається сенат Утопії (по три представника від кожного міста) для обговорення загальних справ держави. Органи влади Утопії здійснюють загальне керівництво народним господарством, освітою і вихованням. Саме тому міський сенат обирається з учених. З їх же числа вибирають послів, духівництво, главу держави.

Жоден чиновник не виявляє пихатості і не вселяє страху: «їх називають батьками, і вони поведуться гідно». Там «кожному дозволяється належати до тієї релігії, яка йому подобається; якщо ж він буде намагатися повернути до неї інших, то може влаштувати це тільки мирним шляхом, силою доказів». На острові панує повна згода, викоренені честолюбство, розбрат та інші пороки, породжені приватною власністю.

Погляди на право. Своєрідне і право в Утопії. Панування суспільної власності, дружелюбність і демократизм утопійців пояснюють нечисленність злочинів, відсутність потреби у складному законодавстві. «За словами утопійців, — пише Т. Мор, — усі закони видаються тільки заради того, щоб нагадати кожному про його обов'язок». Крім того, зауважує він, «вони визнають усякий закон тим більше справедливим, чим простіше його тлумачення. Утопійці вважають найвищою мірою несправедливим зв'язувати яких-небудь людей такими законами, чисельність яких перевершує можливість їх прочитання чи їх темнота — доступність розуміння для всякого».

Своєрідне ставлення утопійців до покарань. За словами Т. Мора, вони не тільки відвертають людей від ганьби, але і запрошують їх до чеснот, виставляючи напоказ їх чесні діяння. Тут не мають успіху шукачі посад позбавленням надії на їх успіх. Мор підкреслював першорядне значення громадської думки, морального впливу в арсеналі засобів попередження і припинення злочинів. Утопійці, які вчинили тяжкий злочин, не страчуються, як це було поширено в середньовічній Європі, але навіртаються в рабство. Потреба в рабах викликала необхідність виконувати різні неприємні роботи — забивати худобу, вивозити нечистоти і т.п., що обтяжують побут щасливих утопійців. Отже і примусові роботи — більш гуманна міра покарання, ніж широко розповсюджена страта.

Таким чином, модель ідеального справедливого суспільства Томаса Мора повною мірою відповідає духовним, соціально-політичним прагненням епохи Відродження.

Томмазо Кампанелла (1568 - 1639) Біографічні відомості: народився 5 вересня 1568 року у селищі Стін'яно в Калабрії. Батько, бідний швець, під час хрещення дав йому ім'я Джованні Доменіко. У чотирнадцять років він пішов у монастир. У 1582 році Джованні вступив у духовний орден домініканців. Юнак прийняв чернече ім'я Томмазо.

У 1588 році Кампанелла познайомився з євреєм Авраамом, великим знавцем окультних наук і прихильником вчень Телезіо. Авраам навчив Томмазо складати гороскопи і пророчив йому незвичайну долю і велике майбутнє.

Кампанелла відправляється в Болонью, звідтіля - у Падую. За наказом інквізитора Падуї мислителя арештовують. Мислителя тримали у в'язниці майже два роки. Матеріалів для обвинувачення в інквізиції явно не вистачало. Тільки в грудні 1596 року трибунал оголосив своє рішення: Кампанеллу оголосили "серйозно

запідозреним у ересі" і присудили до відлучення від церкви.

Кампанеллу звільнили зі зобов'язанням нікуди не їхати з Рима. Стеження за ним не припинялося. Він не давав ніяких приводів для доносів. Кампанелла повертається в Калабрію. Не в силах дивитися на страждання народу, він мріє про проголошення її вільною республікою та організовує рух непокори. Понад триста домініканців, августинців і францисканців були втягнуті в рух. Але більшість його керівників, у тому числі і Кампанеллу, було арештовано. В'язнів привезли в Неаполь, звідкіля відправили у в'язниці. Велика частина була відправлена в Кастель Нуово.

Кампанелла витримав найвитонченіші катування та тортури і не зізнався у пред'явлених йому обвинуваченнях. Але як непохитно він не тримався, йому було не уникнути кари. Вирок відклали доти, доки до нього не повернеться розум.

Незважаючи на те, що після катування Кампанелла юридично вважався божевільним і його не можна було засуджувати, 8 січня 1603 року Свята служба присудила його до довічного утримання у в'язниці. Кампанелла таємно продовжував працювати. Закінчивши в перші місяці 1603 року «Метафізику», він відразу приступив до трактату «Астрономія».

27 липня 1628 року Урбан VIII наказав випустити в'язня. Після мандрів 50 в'язницями і 33 років вигнань, мислитель знову став вільним.

Наприкінці квітня 1639 року хвороба нирок прикувала мислителя до ліжка. Помер він 21 травня 1639 року в монастирі Св. Якова.

Основні праці: «Місто сонця», «Реальна філософія», «Про зміст речей», «Метафізика», «Філософія, заснована на відчуттях».

Погляди на державу. У своїй праці «Місто сонця» Кампанела наводить зовсім нову організацію державної влади, яка ґрунтується на трьох принципах: організація виробництва і розподілу, керування та виховання громадян; першорядну роль у здійсненні влади і управління грають учені; новий суспільний лад вимагає участі народу у управлінні державою.

На чолі управлінської піраміди — **верховний правитель «Сонце»** (Метафізик). Він є главою світської і духовної влади, знаючись у всіх науках, мистецтвах, ремеслах. Він може бути змінений солярієм, що перевершує правителя в знаннях, здатності керувати державою. При ньому діють **три співправителі** — Міць, Мудрість і Любов. Перший відає всім, що стосується війни і миру. Віданню Мудрості підлягають мистецтва, ремесла і науки, посадові особи і вчені, навчальні заклади. Любов керує народжуваністю, вихованням, сільським господарством і т. п.

Нижче в ієрархічній градації посад займають фахівці, що відають окремими галузями. Ще нижче — начальники загонів, головні майстри. У них стільки ж посадових осіб, зауважує Кампанелла, скільки ми нараховуємо чеснот. На кожному з посад обираються ті, кого ще з дитинства визнають у школах найбільш придатними для її заняття. Влада посадових осіб спирається на загальну повагу і добровільний послух. Вони міняються з волі народу.

Органи влади і управління в Місті Сонця функціонують на демократичних началах. Двічі на місяць скликається Велика Рада всіх соляріїв, що досягли 20-літнього віку, де обговорюються державні справи, виконання, посадовими особами своїх обов'язків і нові кандидатури. Кожний восьмий день збираються усі вищі посадові особи держави. Відбуваються збори і нижчих посадових осіб для обговорення поточних справ.

Погляди на право і закони: Закони в Місті Сонця настільки нечисленні та короткі, «що вміщаються на одній мідній дошці біля дверей храму правосуддя». Тут діє розгалужена система покарань — од відлучення від суспільної трапези до смертної кари. Страта виконується руками народу, який убиває засудженого камінням, причому перші удари завдають обвинувач та свідки.

Отже, «Місто Сонця» ніс на собі печатку часу, і якщо деякі упередження гуманіста не дозволять віднести цей твір до «прямо комуністичних теорій», проте заслуги

Кампанелли в поширенні комуністичних вчень великі. Але відплачуючи належне цьому мислителю, що у знищенні приватної власності і гуманістично-філософському перетворенні суспільства бачив єдине врятування від жорсткостей свого часу, не слід перебільшувати історичне значення створеної ним утопії. Звичайно, Кампанелла був попередником наукового соціалізму. Але не можна його з'єднувати з утопістами XIX під загальною шапкою «утопічний соціалізм». «Місто Сонця» являє в історії гуманізму утопічно-соціалістичне вчення, і це дозволяє розглядати його як невід'ємну частину ренесансної культури.

5. Вчення Марсилія Падуанського про державу і право.

Марсилій Падуанський (бл. 1275 — бл. 1343) — італійський політичний мислитель, ідеолог міської верхівки. **Біографічні відомості:** Він вивчав медицину, філософію, теологію в університетах Падуї, Парижу. Якийсь час був ректором Паризького університету.

У 1324 році ним був написаний трактат «Захисник миру» (опубліковано у 1522 році), в якому одним з перших в середні віки висунув ідею виникнення держави в результаті суспільного договору. Виступивши проти посягань папства на світську владу, стверджував, що світська влада є вищою за духовну. За сміливу критику папства і відкрити підтримку імператора Людовіка IV Баварського в його боротьбі з папою Іоаном XXII був у 1327 році відлучений від церкви.

Найвизначніша політико-правова праця: «Захисник миру».

Погляди на державу. Для всякої держави, пише Падуанський, найбільш бажаним є спокій, найбільш шкідливим — розбрат. Основна причина останнього — невірні уявлення про співвідношення церкви і держави, божественного і людського законів. Спроби церкви втрутитися в справи світської влади сіють розбрат і позбавляють миру європейські держави. Церква повинна бути відділена від держави і підлегла світській політичній владі.

Ця влада і держава («політичний союз») виникли у процесі поступового ускладнення форм людського співжиття: родина, роди, племена, міста, держава. Остання — результат людських нужд. Мета держави — загальне благо.

У державі, продовжує міркування Марсилій, де багато потреб, важливий поділ занять і посад, з яких і утворюються частини держави: землеробство, ремесла, торгівля, військова справа, священство і суд. Перші три складає народ, що зберігає державу і зміряє її дії. Останні три — головні або почесні. Влада судова встановлює праведне і корисне суспільству. Примусовою силою виступає посада військова. Священство засноване для служіння Богу, його мета — учити людей закону і повчати їх. Усі посади служать благу політичного союзу.

Верховна влада в державі, пише Падуанський, належить законодавцю, що завжди один і той же, тоді як форми правління можуть бути правильними (монархія, аристократія, політія) чи неправильними (тиранія, олігархія, демократія). Правильні форми правління встановлені за доброю волею громадян, тут влада управляє «за законом». Неправильні встановлюються насильно і неминуче ведуть до тиранії.

Він першим у середньовічній державно-правовій думці **чітко розрізняв законодавчу і виконавчу влади**, розвинув ідею суспільного договору, народного суверенітету. Водночас був прихильником станової монархії, поділу суспільства на дві станові категорії: 1) правляча категорія -- духовенство, адміністрація і військові, до компетенції якої належать керівні суспільні функції; 2) підлегла категорія -- землероби, ремісники і торгівці, які повинні турбуватися лише про особисті інтереси.

Погляди на право, закон. Падуанський різко заперечував твердження, начебто всі закони виходять з одного вищого, вічного і божественного правового начала. **Народ** — колективний творець законів і їх охоронець. Закон, за його визначенням, — це настанови, які супроводжуються примусом. Головна мета закону — правда і загальне благо. Другорядна мета — твердість і міцність влади, адже закон, утримуючи владу від сваволі і

дурних пристрастей, тим самим робить її міцною. Тому усяка влада повинна управляти на підставі закону.

«Захисник миру» Марсилія Падуанського — яскраве явище в розвитку середньовічної політико-правової думки. У своєму творі він довів самостійність держави, її незалежність від церкви в сфері публічної влади. Його думки про народ-суверен, співвідношення законодавчої і виконавчої влади, демократичні принципи її організації і функціонування, про підзаконність всіх громадян держави благотворно вплинули на державно-правову думку епохи Відродження.

6. Вчення Жанна Бодена про державу і право. Вчення про державний суверенітет державної влади і форми держави. Обґрунтування абсолютної монархії. Зародження буржуазного вчення про державу.

Жан Боден (1529 або 1530 —1596). Біографічні відомості: народився в сім'ї майстра у м. Анже. У ранньому віці його віддали до місцевого ордену Кармелітів для отримання освіти. потім він займався вивченням цивільного права в Академії Тулузи — одного з найбільших центрів у Франції XVI ст. Після закінчення Академії деякий час викладає в ній.

Відомими мислитель стає в 1566 році, після публікації «Methodus ad facilem historiarum cognitionem» («Метод легкого пізнання історії»). У «Методі» філософ не лише наводить свої роздуми над історією розвитку людства, але й також формулює перший варіант свого вчення про державу і державну владу. Як і більшість прихильників партії «політиків», Боден був близький до двору спадкоємця французького престолу герцога Франсуа Анжуйського, але після його смерті став схилитися до підтримки Католицької Ліги.

У травні 1587 року до Бодена у спадок від тестя переходить посада генерального прокурора Лана, а ще через деякий час він стає мером цього міста, причому на цій посаді він протримався два строки підряд, хоча нічим особливим не відрізнявся.

Помер в Лані у 1596 році від чуми.

Основні праці: «Шість книг про державу», «Метод легкого пізнання історії», «Відповідь на парадокси п. Мальтруа» та ін.

Погляди на державу. Жан Боден виділив наступні **ознаки держави:**

1) сім'я - осередок держави; 2) приватна власність; 3) правове управління відповідає природним, божественним законам; 4) суверенітет держави.

Першорядне значення Боден надавав формі держави. Він відкидає розподіл форм держави на правильні і неправильні, оскільки воно виражає лише суб'єктивну оцінку існуючих держав. Прихильники влади однієї людини називають її «монархія», супротивники — «тиранія». Прихильники влади меншини іменують таку владу «аристократія», незадоволені нею — «олігархія» і т.д. Між тим, міркував Боден, суть справи тільки в тому, кому належить суверенітет, реальна влада: одному, трохи чи більшості. На тій же підставі Боден заперечує змішану форму держави - владу ніяк не розділити «порівну», якийсь елемент буде мати вирішальне значення в державі, і кому належить вища влада приймати закони, таке і є держава в цілому.

Ж. Боден поклав в основу своєї класифікації досить звичайну кількісну ознаку. Він розділив усі форми правління на демократію, аристократію і монархію і повторив потім цей поділ в «Шести книгах про державу»: «Є три стани або сорту

держави, їх називають монархія, аристократія і демократія».

До **демократії** Боден ставився негативно: в демократичній державі дуже багато законів і влади, а спільна справа - в занепаді; натовп, народ – «звір многоглавий і позбавлений розуму» - не може постановити що-небудь хороше, переслідує багатих, викоринює і виганяє кращих, обирає гірших.

Боден вважав найкращою **королівську монархію** – державу, в якій верховна влада (суверенітет) цілком належить монарху, а управління країною (порядок призначення на посади) – складне, тобто поєднує принципи аристократичні (на ряд посад, переважно в суді і війську, король призначає тільки знатних) і демократичні (деякі посади доступні всім).

Боден вперше сформулював і широко обґрунтував поняття **суверенітету** як істотної ознаки держави у творі «Шість книг про державу». Суверенітет, за Бодену, означає, перш за все, незалежність держави від папи римського, від церкви, від німецького імператора, від станів, від іншої держави.

Народ – джерело суверенітету, але, здійснивши його відчуження державі, позбавлений надалі права повернути його. З цього моменту суверенітет належить на праві власності державі, в особі монарха, який може «передати все це кому захоче».

Суверенітету притаманні такі **функції**: видання законів, які поширюються на всіх підданих та всі установи держави; вирішення питань війни та миру; призначення на державні посади; здійснення правосуддя як останньої інстанції, помилування.

Погляди на право, закон. Право, за вченням Бодена, є досягненням суспільства, бо відрізняє державу від додержавного утворення. Він зазначав, що для з'ясування загальних засад права необхідно досягнути всі системи права, які мали місце в історії людства, використовуючи одночасно філософський та історичний підходи.

Така методологія давала йому підстави стверджувати, що **загальними засадами права** є вічна істина, а також універсальні зразки, що знайшли відображення в сукупності законодавств різних народів.

Водночас мислитель зазначав, що позитивне право, встановлюване в державі сувереном, не повинне суперечити вимогам божественного і природного права, оскільки суверен повністю підкорений Богові та не може оголосити йому війну.

Обґрунтовуючи фактори стабільності у державі, Боден зазначав, що запорукою хорошого життя є дотримання підданими приписів закону. **Закон** - це воля суверена і зразок справедливості. Право, на думку мислителя, є досягненням суспільства, бо відрізняє державу від додержавних утворень.

Отже, перевагою вчення Ж. Бодена є те, що йому вдалося поєднати концепції централізованої влади і конституціоналізму. Природне право, на якому ґрунтувалася вся система Бодена, приймали як традицію і не аналізували. Державно-правові погляди Бодена за своїм інтелектуальним змістом та історичним сенсом були проривом до горизонтів політико-правової ідеології Нового часу.

Висновки.

Завдяки Християнству політична думка піднялась на новий рівень. Воно стверджувало, що людині від Бога даний індивідуальний спосіб існування та підкреслювало її цінність. Поряд з цим Християнство вчило людину не бачити в підлеглості ненависного тягара, а сприймати владу тільки як тягар відповідальності.

На початку XVI ст.. майже всю Європу захопила Реформація - релігійний і політичний рух, спрямований проти католицької церкви. Реформатори закликали маси звільнитися від політичного й ідеологічного призначення церкви, в особі Папи Римського, додати мирським заснування світської держави без релігійного авторитету. Реформація була боротьбою за соціальну справедливість і євангельську рівність.

Теоретиків періоду Відродження більше цікавили проблеми походження та засади держави, а не його цілі. Державно-правова думка поступово звільняється від колишніх пут

філософії та релігії. Розум розглядається ними як інструмент, а також робиться акцент на мирському характері законів.

Питання для самоконтролю.

1. У чому теорія світського правління М. Падуанського була близькою до вчення про державу Аристотеля?
2. Чому П. Могила вважав за необхідне встановлення у суспільстві духовної влади?
3. На яких принципах ґрунтується управління в Місті Сонця Т. Кампанелли?
4. Чому Н. Макіавелі називають фундатором політичної науки?
5. Як Ж. Боден обґрунтовував абсолютну монархію?
6. Яким І. Вишенський бачив суспільний ідеал?
7. Які характерні риси ідей про державу і право епохи Реформації?
8. Які методи, шляхи і засоби пропонував Макіавеллі для визволення і об'єднання Італії в єдину національну державу республіканського типу?
9. Що таке макіавелізм? У чому полягає його сутність?
10. Як ви розумієте висловлювання Н. Макіавелі «Цілі виправдовують будь-які засоби»?
11. У чому полягала новизна поглядів М. Падуанського на державу?
12. Яку державу С. Оріховський-Роксолан вважав ідеальною?
13. Якому законіві віддавав перевагу П. Могила?
14. Яким є ставлення Т. Мора до покарань і рабства?
15. Як Ж. Кальвін співвідносив державу з церквою?
16. Як Ви вважаєте чому саме в цей період виникли утопічні ідеї про державу?
17. Назвіть характерні ознаки для державно-правових теорій українських мислителів вищезазначеного періоду?

Завдання для самоконтролю.

1. Порівняйте поняття та ознаки суверенітету визначені Ж.Боденом із сучасними вченнями.
2. Знайдіть визначення таких понять: «державна», «закон» у працях мислителів Відродження, при цьому Вам необхідно зазначити в якій саме роботі філософ розкриває ці терміни.

3. Тестові завдання:

1. Хто з мислителів першим сформував релігійно-політичні гасла, що спровокували розгортання реформаційного руху першій половині XVI ст. в Західній і Центральній Європі?
 - а) Мартін Лютер;
 - б) Ніколо Макіавелі;
 - в) Ян Гус;
 - г) Петро Могила.
2. Кому з перелічених мислителів належить праця під назвою «Празька відозва»?
 - а) Мартін Лютер;
 - б) Ніколо Макіавелі;
 - в) Ян Гус;
 - г) Томас Мюнцер.
3. Ким із перелічених діячів у Женеві була створена так звана нова церква, керована виборною консисторією?
 - а) Мартін Лютер;
 - б) Жан Кальвін;
 - в) Ян Гус;
 - г) Томас Мюнцер.
4. У якій праці Петра Могили викладені його погляди про верховенство духовної влади у суспільстві?
 - а) «Літургіаріон»;

- б) «Номоканон»;
- в) «Про природне право»;
- г) «Євангеліє».

5. Кому належить висловлювання «Цілі виправдовують засоби»?

- а) Мартін Лютер;
- б) Ян Гус;
- в) Ніколо Макіавелі;
- г) С. Оріховський-Роксолан.

6. Політичний стиль керівництва, заснований на принципі «цілі виправдовують засоби», а також психологічна риса особи, яка схильна дотримуватись такого принципу – це:

- а) бабувізм;
- б) егалітаризм;
- в) моїзм;
- г) макіавелізм.

7. Яка з перелічених праць належить Марсилію Падуанському?

- а) «Захисник миру»;
- б) «Володар»;
- в) «Шість книжок про республіку»;
- г) «Утопія».

8. Найбільш відомі соціалістичні проекти майбутнього в епоху Відродження створили:

- а) Т. Мюнцер і Т. Кампанелла;
- б) Т. Мор і Т. Кампанелла;
- в) Т. Мюнцер і Н. Макіавеллі;
- г) Т. Мор і Н. Макіавеллі.

9. У якому творі виклав свою політико-правову концепцію Жан Боден?

- а) «Захисник миру»;
- б) «Володар»;
- в) «Шість книжок про республіку»;
- г) «Місто Сонця».

10. Марсилій Падуанський називав найкращою ту державу, в якій монарх є:

- а) виборною особою;
- б) освіченою особою;
- в) деспотом;
- г) філософом.

11. Вчення про можливість побудови соціалістичного справедливого суспільства ненасильницьким шляхом, а лише через пропаганду та власний приклад:

- а) макіавелізм;
- б) утопічний соціалізм;
- в) анархізм;
- г) кальвінізм.

12. Хто в епоху Середньовіччя обґрунтовував ідею народного суверенітету?

- а) Мартін Лютер;
- б) Ян Гус;
- в) Марсилій Падуанський;
- г) С. Оріховський-Роксолан.

13. Найгіршою формою правління Жан Боден вважав:

- а) демократію;
- б) тиранію;
- в) аристократію;
- г) олігархію.

- 14.** До категорії «народ» Марсилій Падуанський відносив:
- а) всіх громадян країни;
 - б) не всіх людей, а лише «кращих» представників;
 - в) лише повнолітніх громадян;
 - г) лише представників світської влади.
- 15.** Яку назву має ідеальна держава Томаzzo Кампанелли?
- а) Місто Сонця;
 - б) Країна Світла;
 - в) Утопія;
 - г) Фортуна.
- 16.** На думку якого з мислителів держава формується з родини?
- а) Мартін Лютер;
 - б) Жан Боден;
 - в) Ніколо Макіавелі;
 - г) С. Оріховський-Роксолан.
- 17.** Визначальною ознакою, яка відрізняє державу від усіх інших утворень, які виникають внаслідок об'єднання родин, за Боденом, є:
- а) верховна влада;
 - б) законодавство;
 - в) впливове духівництво;
 - г) державний кордон.
- 18.** Кому належить розробка концепції «істинної церкви»?
- а) П. Могила»
 - б) С. Оріховський-Роксолан;
 - в) Ж. Боден;
 - г) І. Вишенський.
- 19.** Хто серед мислителів України майже за століття до Гоббса і Локка торкнувся питання поділу влади і обґрунтував ідею природного права?
- а) П. Могила»
 - б) С. Оріховський-Роксолан;
 - в) Й. Верещинський;
 - г) І. Вишенський.
- 20.** Закон у політико-правовому вченні П.Могили є:
- а) результатом діяльності суспільства;
 - б) даром Божим;
 - в) дарунком правителів;
 - г) працею духівництва.
- 21.** Яким терміном Боден позначає державу незалежно від її конкретних історичних форм?
- а) монархія;
 - б) суверенітет;
 - в) республіка;
 - г) аристократія.
- 22.** В якому творі Т. Мором було представлено «найкращий стан держави»?
- а) «Захисник миру»;
 - б) «Володар»;
 - в) «Утопія»;
 - г) «Місто Сонця».
- 23.** Як називали письменників-публіцистів в Західноєвропейських державах, які в епоху Реформації виступали проти абсолютизму і вимагали обмеження влади монархів?
- а) монархомахи;
 - б) монархофіли;

в) монархофоби;

г) монарховеди.

24. Які форми правління Марсилій Падуанський відносив до правильних?

а) тиранія, олігархія, демократія;

б) монархія, аристократія, політія;

в) тиранія, аристократія, демократія;

г) монархія, олігархія, політія.

25. У вченні якого філософа держава мислиться не як інституція, а як спільність людей, пов'язаних політичними відносинами?

а) Мартін Лютер;

б) Жан Боден;

в) Ніколо Макіавелі;

г) С. Оріховський-Роксолан.

Відповіді: 1 – а, 2 – г, 3 – б, 4 – б, 5 – в, 6 – г, 7 – а, 8 – б, 9 – в, 10 – а, 11 – б, 12 – в, 13 – а, 14 – б, 15 – а, 16 – б, 17 – а, 18 – г, 19 – б, 20 – б, 21 – в, 22 – в, 23 – а, 24 – б, 25 – в.

Список використаних джерел.

1. Андрусак Т.Г., Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 50-70.
2. Орленко В.В. Історія вчень про державу та право: Посіб. Для підготов. До іспитів. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – С. 72-94.
3. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред.. проф.. Г.Г. Демиденка, проф.. О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. - С. 62-71.
4. Крестовська Н.М. Цвіркун О.Ф. Історія вчень про державу і право : Навчальний посібник. – Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. – С. 55-75.
5. История политических и правовых учений : курс лекций / В.В. Кучер. – М. : Омега-Л, 2006. – С. 57-64.
6. История правовых и политических учений : учеб. для вузов / под. ред. О.Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2006. – С.64-80.
7. История правовых и политических учений : учеб. для вузов / под. ред. В.С. Нерсисянца. – М.: Зерцало, 1998. – 432 с.
8. Бобкова М. С. Жан Боден о предмете истории. // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 2. - М., 2000. - С. 192—209.
9. Бобкова М. С. Жан Боден: История жизни в эпоху катастроф // История через личность. Новая историческая биография. - М., 2005. - С. 265—307.
10. Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. – Х.: Консум, 2004. – 432 с.
11. Еремишин О. «Афоризмы. Золотой фонд мудрости». – М.: Просвещение; 2006. – 236 с.
12. Осинский И.Н. Эразм Роттердамский и Томас Мор: из истории ренессансного христианского гуманизма: (учебное пособие по средним векам для студентов МГПУ). — М., 2006. — 217 с.
13. Пашук А.І. Іван Вишенський - мислитель і борець. - Львів: Світ, 1990. - 173 с.
14. Трофанчук ГЛ. Історія вчень про державу та право: Навч. посібн. для дистанц. навчання. – К.: Ун-т „Україна“, 2004. - 210 с.
15. Українська афористика Х-XX ст. Під загальною редакцією Івана Драча та Володимира Черняка. - К., Видавничий центр «Просвіта», 2001. – 346 с.
16. Шульженко Ф. П. Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. К.: Юрінком Інтер, 1999.
17. Вебер М. Протестантизм етика и дух капитализма // Избранные Произведения. – М. : Право, 1990. – 236 с.
18. Голубкин Ю.А. Из любви к истине // Лютер М. Время молчания прошло : Избранные произведения 1520-1526 гг. – Харьков. : Знание, 1994. – 237 с.

19. Соловьев Э.Ю. Время и дело Мартина Лютера // Прошлое толкует нас (Очерки по истории философии и культуры). – М. : Знание, 1991. – 432 с.
20. Шмитт К. Политическая теология : Сборник. – М. : Прогресс, 2000. – 321 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Агностицизм – філософський погляд, який доводить, що істинне значення певних тверджень — особливо метафізичних тверджень щодо теології, життя після смерті, або існування Бога, богів, божеств, або навіть об'єктивної дійсності — не досягається або, залежно від форми агностицизму, не може бути в сутності досягнене через природу суб'єктивного досвіду, сприйнятого індивідом.

Античність – (від лат. *antiquus* старий, стародавній, старожитність) — період історії від 800 року до н. е. до 600 року н. е. у регіоні Середземного моря. У більш вузькому розумінні античністю вважають історію стародавньої (архаїчної) та класичної Греції, еллінізму та Римської імперії (але лише доби республіки, принципату та домініату).

Анархізм – (від дав.-гр. *αναρχω* — від *ἀν*, ан, «без» + *ἀρχή*, архе, «влада» + *-ізм*) — суспільно-політична течія, що прагне до максимально можливого визволення особистості, виступає за негайне знищення всякої державної влади шляхом стихійного бунту мас і створення федерації дрібних автономних асоціацій виробників і споживачів (союзи громад). Хронологічно анархізм поділяють на індивідуалістичний анархізм — представники: П. Прудон, М. Штірнер; колективістський — М. О. Бакунін; комуністичний — П. О. Кропоткін. В сучасному світі поняття «анархізм» втратило свій первісний зміст і часто вживається як синонім хаосу, безвладдя, дезорганізації.

Аналітична юриспруденція - система наукового вивчення діючого права з метою його всебічного теоретичного осмислення та ефективного практичного використання.

Антропоцентризм – філософське вчення, згідно з яким людина є центром Всесвіту і мета усіх подій, що відбуваються у світі.

Апологетика – розділ богослов'я (переважно християнського), присвячений обґрунтуванню віровчення за допомогою раціональних засобів.

Бабувізм – діяльність послідовників Г. Бабуфа (після його страти у 1797 р.) з утвердження рівності та комуністичних ідеалів.

Брахманізм – релігія стародавньої Індії, що розвинулася з ведизму та домінувала в період приблизно з 500 року до н. е. до 200 року н. е. Термін «брахманізм» був запропонований у 19 столітті, але й зараз деякі джерела поширюють на цю релігію назву «індуїзм», розглядаючи брахманізм як його ранню форму.

Буддизм - релігійно-філософське вчення (Дгарма) про духовне пробудження (бодгі), яке виникло близько VI століття до н. е. в Давній Індії. Засновником вчення вважається Сіддхартха Гаутама, в подальшому отримав ім'я Будда Шак'ямуні.

Варни – чотири соціальних прошарки на які поділяється суспільство в Індії.

Веди - священні тексти індуїзму, які були створені в II–I тис. до н. е. і записані ведичним санскритом. Веди складаються з 4-х частин: Ригведи — Веди гімнів, Самаведи — Веди пісень, Яджурведи — Веди жертвоприношень та Артхарваведи — Веди заклинань. Спочатку Веди передавались в усній формі в середовищі ведичного жрецтва від вчителя до учня, і були записані пізніше.

Гноми - стислі вислови політик-правового і морального характеру мислителів Стародавньої Греції (Фалеса, Піттака, Періандра, Біанта, Солона, Клеобула і Хілона) кін. VII – поч. VI ст. до н.е.

Даосизм – вчення про Дао (шлях; загальний закон буття і Абсолют, від якого походить усе навколо, воно не відчутне та невичерпне), яке передбачає, що правитель не повинен втручатися у справи суспільства, адже кожна людина за допомогою релігійної медитації,

дихальних і гімнастичних вправ досягає високого духовного рівня, який дозволяє їй подолати усі пристрасті та бажання, зануритися у спілкування з Богом (Дао). Одним із засновників є Лао-цзи.

Діалектика – спосіб рефлексивного теоретичного мислення і гносеологічний метод, який виявляє протиріччя змісту мислення за схемою тезис-антитез-синтез.

Діке – цим терміном у Стародавній Греції визначали справедливість (право). Він походить від імені дочки Зевса та Феміди – Діке, яка охороняла справедливість і карала кривдників.

Демократія – у Стародавній Греції форма правління (пряма демократія), наразі це державний режим та вид політичної системи суспільства, за яких публічна влада виражає волю народу, здійснюючи за його прямої чи опосередкованої участі свої функції.

Деспотія – необмежена монархія, відзначається повним свавіллям влади, безправ'ям підданих.

Десакралізація – знецінення сакральних (священних) зразків, релігійних уявлень, світоглядних установок.

Дигести – або Пандекти, основна частина копіляції Юстиніана I складається з 50 книг. Дигести або Пандекти містять в собі висловлювання (думки) провідних римських юристів класичної, пізньокласичної і після класичної епох близько 96-533 року нової ери по самим різним питанням приватного, кримінального та міжнародного права. Саме Дигести послужили вихідним пунктом для початку рецепції римського права на Заході.

Диктатура пролетаріату - відповідно до теоретичної доктрини марксизм-ленінізму означення форми політичної влади, яка тимчасово встановлюється внаслідок революції й здійснюється робітничим класом на чолі зі своєю партією для придушення опору панівних класів - до утворення безкласового суспільства.

Догма – правила, які вважаються істинними на основі віри та Божественного одкровення. Догматична юриспруденція – загальноприйняті в юриспруденції вихідні положення позитивного права, які слід застосовувати такими якими вони є на даний момент, незалежно від нашого ставлення до них чи заходів по їхній зміні (які ще не відбулись).

Егалітаризм – концепція, що передбачає створення суспільства з рівними можливостями доступу до матеріальних благ та управління ними.

Еллінізм – період в історії Середземномор'я з часів походів Олександра Македонського (334 – 323 роки до н.е.) до кінцевого встановлення римського панування на цих територіях (тобто час падіння птолемеївського Єгипту (30 р. до н.е.), коли грецька культура поширилась на завойовані О.Македонським території, відбулося акультурація грецької та східних (особливо перської) культур, відбувся перехід від полісної політичної організації до монархії, зміщення центрів культурної та економічної активності з Греції в Малу Азію та Єгипет.

Епікуреїзм - філософсько-етичне вчення і школа давньогрецької філософії, заснована Епікуром в Афінах, яка досить широко впливала на свідомість мислителів наступних етапів еллінської епохи, а також Стародавнього Риму.

Емпіризм — напрям у теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що все знання ґрунтується на досвіді. Протистоїть раціоналізму та містицизму.

«Живе право» - на протигагу позитивізму вважає, що правові норми містяться не а актах законодавства, а у статутах підприємств, союзів підприємців, різного роду договорах, угодах, що укладають між собою суб'єкти права.

Закономірність – об'єктивно існуючий, повторюваний, стійкий, істотний зв'язок для групи явищ, що визначає процеси становлення та існування систем, що розвиваються. Одна з форм наукового пізнання.

Ієрархія – це концепція, що використовується в науці та на практиці в різних сферах суспільного життя для опису і організації об'єктів та явищ на різних рівнях, з співвіднесенням об'єктів нижнього рівня відповідному об'єкту верхнього рівня.

Імперативно-атрибутивні норми – це норми об'єктивного права відповідно наказового і надавального характеру.

Інтуїтивне право – особистісне психічне явище, що полягає у переживанні імперативно-атрибутивного обов'язку, який кореспондується «праву» (вимозі, проханню) іншої особи. При цьому імперативна природа полягає в усвідомленні свого обов'язку, атрибутивна – в усвідомленні свого права.

Іслам - (араб. الإسلام, буквально означає *підкорення, покірність*) — одне з декількох світових (нарівні з християнством, буддизмом) віровчень, які сповідують віру у єдиного Бога.

Історіософія – розділ філософії, що займається проблемами сенсу історії, її закономірностями, основними напрямками розвитку людства та історичним пізнанням. Філософія історії покликана відповісти на питання про те, що є історія.

Канонічне право – сукупність норм (канонів), що видані церквою з метою врегулювання взаємовідносин церкви з державою та віруючими.

Касты – замкнені групи людей, які відокремились внаслідок виконання специфічних соціальних функцій, заняття певною професією, дотримання культурних традицій, здобуття рівня заможності тощо.

Категоричний імператив — фундаментальний моральний принцип Канта. За Кантом, існує єдиний фундаментальний моральний принцип: чинити так, аби завжди розглядати інших людей як цілі, а не як засоби.

Комунізм – (від лат. communis — спільний, загальний) — політична ідеологія, заснована на ідеї спільної власності, суспільства загальної рівності та свободи.

Концепція – (лат. conceptio — розуміння) — система поглядів на ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, трактування певних явищ, подій; ідея певної теорії.

Космоцентризм – система теоретичних поглядів, які зародились у Стародавній Греції, в них космос (як філософське поняття) займає центральне місце, усі інші речі, істоти та явища розглядаються крізь призму космосу, як його частина, перш за все досліджуються проблеми оточуючого світу, а в останню – проблеми людини та інших частин космосу.

Легізм – школа законників, які сповідували рівність усіх перед законом і Сином Неба, титули слід надавати не за ознакою соціального походження, а за особисті заслуги, закони і покарання повинні бути суворими і жорстокими.

Логос – слово, пропозиція, висловлювання, промова, думка, причина, привід – образ вогню.

Мак'явелізм – політичний стиль керівництва, заснований на принципі «цілі виправдовують засоби», а також психологічна риса особи, яка схильна дотримувась цього принципу.

Методи наукового пізнання предмету історії державних і правових вчень – це способи, засоби та шляхи, які використовуються для дослідження історії становлення та розвитку теоретичних знань людства про державу, право і законодавство з метою отримання наукових результатів.

Міфологія – система сакрального знання різних народів, груп, заснована на вірі, вимислах і традиційних переказах.

Моїзм – давньокитайська філософська школа, прихильники якої вважали, що суспільство слід вдосконалювати через знання, заперечуючи необхідність дотримання конфуціанських обрядів та закликаючи до покори волі небес. Засновник давньокитайський мислитель Мо цзи.

Монотеїзм – релігійне уявлення та вчення про Єдиного Бога (на противагу язичницькому багатобожжю - політеїзму).

Натурфілософія – наука, яка досліджує зв'язки і закономірності природи на основі результатів отриманих за допомогою наукових методів, оперуючи такими поняттями як субстанція, матерія, сила, простір, час, життя, розвиток, закон природи.

Неопозитивізм один з напрямків філософії в ХХ ст., сучасна форма позитивізму, позбавляє філософію її предмета, вважаючи, що знання про дійсність дається лише в повсякденності або в конкретно-науковому мисленні, а філософія можлива тільки як діяльність аналізу мови, де відображаються результати таких форм мислення.

Номи (префектури) – адміністративно-територіальні одиниці Греції.

Нормативізм – напрямок розвитку юридичної науки ХХ ст., суть якого полягала в тому, що завданнями юриспруденції вважали формально-догматичне вивчення діючих норм права в економічних, політичних, соціальних та інших умовах їх існування і розвитку, тобто існування в чистому вигляді. Інколи цей напрямок називають «чистою теорією права». Представник Г. Кельзен та інші.

Олігархія – форма правління держави, коли влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів), які здійснюють її заради задоволення своїх особистих інтересів, а не в ім'я загального блага.

Охлократія – безперспективна нестійка форма демократії, коли державна влада знаходиться в руках некомпетентних осіб, які виконують ірраціональну волю натовпу.

Патристика – філософія і теологія батьків церкви про сумісність християнства з філософією, про Божественність Христа тощо, які стали основою християнського релігійного світогляду.

Перипатетики – учні і послідовники вчень Аристотеля. Назва школи виникла від звички Аристотеля гуляти з учнями під час читання лекцій.

Плутократія – форма правління держави, за якої влада належить найбагатшим представникам панівного класу.

Позитивізм (лат. positivus — позитивний) – напрямок в методології науки, згідно з яким істинними знаннями вважається усе те, що підтверджується за допомогою емпіричних і логічних методів, діалектична логіка пізнавальної цінності; парадигмальна гносео-методологічна установка, відповідно до якої позитивне знання може бути отримане як результат суто наукового (не філософського) пізнання.

Позитивне право – (від лат. posit - покласти) — термін теорії права, який означає право, визначене законодавством у рамках конкретної правової системи, тобто право, чинне в даному суспільстві. Позитивне право протиставляється теоретичній концепції природного права, як права, визначеного самою природою.

Поліс – міська громадянська община, яка виступає в якості політичної організації суспільства в античному світі.

Право юристів – норми, які створюються юристами в процесі їхньої діяльності та містяться в адміністративних і судових рішеннях та прецедентах, актах тлумачення права, доктрині.

Правовий нігілізм – це деформований стан правосвідомості особи, суспільства, групи, який характеризується усвідомленням ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, включаючи злочинний намір.

Природне право – справедливе, яке скрізь має однакове значення і не залежить від чієїсь волі. Воно адекватне політичній природі людини і містить вимоги та уявлення про політичну справедливість у людських взаємовідносинах.

Просвітництво – епоха занепаду релігійного світосприйняття, піднесення розвитку науки на основі раціоналізму, перетворень феодальних держав у національні, розширення та юридичного закріплення особистих і політичних прав і свобод.

Протестантизм — один із найпоширеніших напрямів у християнстві, що відокремився від католицизму в період Реформації у XVI столітті (лютеранство, кальвінізм та ін.) та у результаті подальшого внутрішнього поділу (адвентисти, баптисти, методисти та ін.).

Психологізм – тенденція у філософії та гуманітарному знанні до пояснення духовних явищ та ідеальних сутностей як прояви роботи індивідуальної та колективної свідомості.

Раціоналізм – філософський напрям, який основою пізнання і поведінки людей, критерієм істинності життєвих вчинків людини вважає розум.

Реалізм – філософський напрямок, який постулює існування реальності незалежно від суб'єкта її пізнання.

Релігія – одна з форм суспільної свідомості, обумовлена вірою людей в існування надприродних сил та осіб, з якими можна взаємодіяти через молитви, жертвоприношення та інші форми культів.

Рігведи – збірники гімнів і заклинань, у яких відобразились уявлення про державу і право Стародавньої Індії.

Сакральний – священні слова, речі, явища, що мають магичний, ірраціональний смисл.

Синкретизм – форма релігії, що поєднує в собі елементи інших релігій.

Слов'янофіліство — світоглядно-ідеологічна і суспільно-політична течія в Росії у 1840 — 1870 рр., яка на протигагу російській орієнтації на Західну Європу (так званих «західників») перейшла на шлях російського панславізму, ідеалізувала все, що російське, протиставляла Росію Заходові, православ'я («єдина правдива християнська релігія») — католицизмові, московські звичаї — європейським, вихваляла минувшину й суспільний лад Московської держави (зокрема допетровської доби), а також общину, артілі тощо.

Солідаризм – це теорія суспільства, яка передбачає взаємозалежність людей певної спільноти, а також сутність їхньої здатності створювати нове, орієнтуючись на гармонію приватного й публічного.

Софісти – давньогрецькі мудреці V – IV століть до н.е., які досліджували природний порядок речей, проблеми права і свободи крізь призму людини, її місця у взаємовідносинах з навколишнім світом.

Схоластика – тип середньовічної філософії, де поєднуються теологія та логіка: за допомогою формальної логіки обґрунтовуються догмати церкви, отримані знання емпірично не підтверджені на відсторонених та відірваних від життя міркуваннях.

Теологія – онтологічне вчення про доцільність буття, яке намагається вирішити задачу про мету буття без аналізу природно-налідкових зв'язків, спираючись на тезу про існування розумової творчої волі творця.

Теократія – форма державного правління, за якої релігійні діячі очолюють державу та мають вирішальне значення та її політику.

Теологія – вчення про Бога, сукупність релігійних доктрин про сутність та буття Бога, що не мають кінцевого підтвердження, тобто не є науковими.

Теоцентризм – філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога, як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела життя і благ, усі речі та явища розглядають крізь призму Бога, основою моральності вважається шанування і служіння Богу, наслідування та уподібнення Богу вважається найвищою метою людського життя.

Тимократія – форма правління держави, за якої державна влада знаходиться у заможної та честолюбної меншості, сформованої, як правило з військових.

Тиранія – форма державного правління, що встановлюється та підтримується за допомогою примусу і насильства.

Універсалії – термін середньовічної філософії, який позначає загальні поняття.

Упанішади – релігійно-філософський трактат, який містив уявлення про державу і право Стародавньої Індії.

Утилітаризм – напрямок в етиці, відповідно до якого моральна цінність поведінки чи вчинків визначається його корисністю.

Утопічний соціалізм – історико-філософське поняття, яке позначає домарксистське вчення про можливість побудови соціалістичного справедливого суспільства ненасильницьким шляхом, а лише через пропаганду та вланий приклад.

Утопія (грец. *οὐ* + *τόπος* — «місце, якого немає») — фантазія, вимисел, мрія, що не збудеться. Поняття «утопія» вперше з'явилося у творі Томаса Мора «Утопія» (так в його творі називався острів, на якому було створено ідеальне суспільство).

Феноменологія — напрям філософських досліджень початку ХХ-го століття. Найвизначнішим представником феноменології був Едмунд Гуссерль.

Термін «феноменологія» походить від грецьких слів *φαινόμενον*, яке означає «те, що з'являється» і *λόγος* — вивчення. У викладі Гуссерля феноменологія в основному розглядає та вивчає структури свідомості й явища, які в ній відбуваються. Цей розгляд повинен відбуватися з точки зору «першої особи», але вивчаються явища не так, як вони постають перед моєю свідомістю, а перед будь-якою свідомістю. Гуссерль вірив у те, що збудована таким чином наука про явища, феноменологія, може забезпечити міцну основу для усього людського знання включно із знанням науковим. Таким чином філософія могла б отримати статус строгої науки.

Халіфат (араб. *إسلامية خلافة*) — феодальна теократична арабо-мусульманська держава, що виникла внаслідок арабських завоювань VII—IX століть і очолювалася халіфами. Також халіфат як термін означає ісламську теократичну державу, яка має об'єднувати усіх мусульман.

Школа вільного права – напрямок розвитку юридичної науки, відповідно до якого заперечувалося нормативне розуміння права, як таке, що нездатне охопити усю багатоманітність правового життя, натомість протиставляють право суддівських прецедентів.

Юрисдикція – встановлені законом правомочності державних (чи міжнародних) органів вирішувати правові спори, оцінювати діяння осіб з позиції права, застосування санкції.

Навчальне видання
(українською мовою)

Удовика Лариса Григорівна

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Навчальний посібник
для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня
«бакалавр» напрямку підготовки «Правознавство» Ч.1.

Рецензент *Т.О. Коломоєць*

Відповідальний за випуск *Л.Г. Удовика*